VASUNDHARA COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE, GHATNANDUR

NAAC Accredited 'B++' Grade, With CGPA 2.77.

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Dr. Arun Dalve
(M.A., B.Ed., Ph.D.)
Principal

Mob:9424342148
Mob:9822898727
Mob. 9923019540
Website: www.vasundharacollege.org
E-mail - Principalvcg@rediffmail.Com

Ghatnandur, Tq. Ambajogai, Dist. Beed, Pin – 431519 (Maharashtra)E-mail-vasundharacollege2000@gmail.com

Outward No.VCG / / Date - / /

3.2.1 Number of papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the year

Index

Sr.No	Table of Content	Name of the author/s	Page No.
1	Samkalin Strivadi Sahityache Swarup	Dr. Khadap S.B.	3 to 6
2	Samkalin sahitya Aani Striyanche Prashana	Dr. Khadap S.B.	7 to 10
3	E.S.2000 Nantrachya Strivadi sahityache Swarup	Dr. Khadap S.B.	11 to 14
4	Sant Tukaram Yanche Prerna Dai Vichar	Dr. Khadap S.B.	15 to 19
5	Pandit Nehru ani Sahitya	Dr. Khadap S.B.	20 to 23
6	Kinnar Vimarsh (Sankalp Khani ke Vishes Sandarbha me	Dr. Kotule B.M.	24 to 29
7	Kinnar Vimarsh: Binda Maharaj ke Vishes Sandarbha me	Dr. Kotule B.M.	30 to 33
8	Dukh Aur Aashu	Dr. Kotule B.M.	34-48
9	Omprakash Valmiki ki Kavita me Dalit Chetana	Dr. Sawane G.B.	49-55
10	An Instinctive Ambition and its Fulfilment in Kamala Markandeyas A silence of Desire	Dr. Deshmukh A.B.	56-59
11	Universal Predicament of Feminism in The God of Small Things	Dr. Deshmukh A.B.	60-66
12	Pandit Nehru Yanche Sansadiya Lokshahi Samandhi Vichar	Prof. Dixit S.D.	67-69
13	Maharashtratil Mahilanche Bhartiya Swatantra Chalvalitil Yogdan	Dr. Gangane A.U.	70-76
14	Pandit Nehru Yanche Samaveshak Lokshahi Sabandiche Vichar	Dr. Jogdand M.B.	77-81
15	Lokshahi ani Lokshahiche Bhavitavya eka Adyan	Dr. Jogdand M.B.	82-88
16	Digital Libraries and their Important	Dr. Kirdant V.G.	89-94
17	Information Seeking Behavior of Agricultural Scientists	Dr. Kirdant V.G.	85-101
18	Maharashtratil Jal Sadhyasthiti: Samsya va Upay Yojana	Dr. Waghmare S. D	102-112
19	Biodiversity in Maharashtra	Dr. Waghmare S. D	113-118
20	Special Planning of Agricultural Technology for Rural Development in India	Dr. Zadke G.R.	119-125
21	Psycho-Social Constraints of Maharashtra Men Participation in Games and Sports	Dr. Ranmal P.S.	126-132
22	Effect of functional strength training and flow yoga on muscular fitness variables among men volley ball players	Dr. Ranmal P.S.	133-136
23	Sharirik Shikshan ani Aarogya	Dr. Ranmal P.S.	137-141
24	Importance of Sports in Our Life	Dr. Ranmal P.S.	142-145
25	Pandit Nehru Yanche Lokshahi Samajwad Samandhi Vichar	Dr. Deshmukh M.B.	146-151
26	Dr. Panjabrao Deshmukh Yanche Aarthik Vichar	Dr. More A.M.	152-156

27	The Future of Crypto-Currency	Dr. More A.M.	157-162
28	Bhartiya Arthavyavasthevar Jagatikikarnacha Parinam	Dr. More A.M.	163-166
29	Bhartachya Aarthik vikasamadhe Krushi Audyogik ani Seva shetkaryache Yogdan	Dr. More A.M.	167-173
30	Environmental Conservation and Telecommunication Technology	Dr. Waghmare S.D	174-180
31	A Thematic Analysis of Chetan Bhagat's Five Point Someone	Dr. Tudme J.V.	181-187
32	Cinematic Adaptation of Literature : A Study of Shakespeare's Play	Dr. Tudme J.V.	188-192
33	John Masers-Coromandell-A Journey Through the Female world Seeming a Journey from West-East	Dr. Tudme J.V.	193-201

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 3.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

SPECIAL ISSUE MARCH 2023

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय शिवाजीनगर, गढी

राष्ट्रीय चर्चासत्र

समकालीन मराठी साहित्यातील जाणिवा

दि.१६ मार्च २०२३

भाग दोन

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT I LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Chief Editor
Principal Prof.Dr.Sadashiv H. Sarkate
Editor
Prof.Ramesh B. Ringne

RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC

ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Special Issue March 2023

Editorial Officer
Kranti Publication
Georai Dist Beed
Beed -431 127
Contact : 7875827115
E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-
Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Vice Chancellor M G M U
Aurangabad
& Ex Vice Chancellor Y C M U.
Nasik
& Professor of Mass
Communication
& Jornalism Dr.B.A.M.U
Aurangabad

Hon. Dr.Pratibha Aher
Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council
Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science.
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Prof. Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr B A M U Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq Georai Dist. Beed

EDITOR BOAR

Dr. Mala Nurilmala
Dept of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Science
Bogor Agricultural University, Indonsia
Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr B.A.M.U.Aurangabad
Dr. Dhere R.M.
Dept of Zoology
Swa Sawarkar Mahavidayala, Beed
Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist Latur
Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr B.A.M.U Aurangbad
Dr.D.P. Takale
Asso.Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S College, Partur Dist Jalna
Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi Collage
Shirur Kasar Dist Beed
Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr B.A.M.U.Aurangbad
Dr. Vitthal S. Jadhav
Dept. of Pub Administration.
Kalikadevi College, Shirur Dist Beed

Dr. Kadam Mangal S.
PG Dept of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded
Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr B.A.M.U Aurangabad
Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)
Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S College, Partur Dist Jalna
Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College
Phulambri Dist. Aurangabad
Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College
Mantha Dist. Jalna
Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science
College, Gadhi Tq Georai, Dist. Beed
Dr. Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr B.A.M.U Aurangabad

Dr.Madhukar Jadhav
Shri Vyankatesh mahavidyalya,
Deulgaonraja, Buldana

REFERECS

Dr. Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr B.A.M.U Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare

Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

समकालीन स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप

डॉ.खाडप संजय बाबुराव
(मराठी विभाग प्रमुख)
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता.अंबाजोगाई, जी बीड

साहित्य या संकल्पनेमध्ये अनेक घटकांचा समावेश झालेला आहे. साहित्याचा अर्थ व व्याप्ती विपूल प्रमाणात आहे. तरीही साहित्य हे समाजाचे अपत्य असते. साहित्याची निर्मिती जरी एखादी व्यक्ती करीत असली, तरी त्या साहित्यकृतीसाठी आवश्यक असणाऱ्या घटकांची सामग्री त्याला समाजातच मिळत असते. म्हणजेच साहित्याची निर्मिती, विकास आणि वाढ ही समाजातच होत असते. साहित्य समाजातच निर्माण होते, फुलते व समाजातच सुगंधित होते. या साहित्याचे वेगवेगळे प्रकार दिसून येतात. जसे की, ग्रामीण, दलित, मार्क्सवादी, स्त्रीवादी इत्यादी. या साहित्यामध्ये स्त्रीवादी साहित्य वेगळ्या स्वरूपाचे असून, स्त्रीच्या जीवनाची वस्तुस्थिती नमूद केलेली असते.

स्त्रीने लिहिलेले साहित्य म्हणजेच स्त्रीवादी साहित्य नाही. कारण स्त्री लेखिका पुरुषप्रधान संस्कृतीने निर्माण केलेल्या पद्धतीप्रमाणे लिहितात. अशा साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येत नाही. तसेच स्त्रीचा अनुभव व्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य असेही नाही. स्त्रीवादी साहित्य म्हणजे,"स्त्रीला तिच्या स्वतःची जाणीव करून देणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय." डॉ. उषा तांबे यांच्या मते,"स्त्रियांना दुर्बलतेपासून मुक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय." स्त्रीवादी साहित्यात स्त्रीने जे व्यक्त केले ती एक वेदना, वैताग आहे. पुरुषप्रधान संस्कृती बद्दलची चीड, संताप आहे. स्त्रियांच्या मनात माणूस म्हणून जाणीव जागृती करणे आणि स्त्रियांना समाजात मान, प्रतिष्ठा मिळवून देणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय.

स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप :

स्त्रियामध्ये स्वतःच्या वेगळेपणाची जाणीव निर्माण करणारे व स्वतःचा शोध घेऊ पाहणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. स्त्रीवादी साहित्याचा अर्थ जरी आपणाला स्पष्ट करता येत असला तरी स्त्रीवादी साहित्य कशाला म्हणता येईल, हा प्रश्न समोर येतो. या प्रश्नाचा विचार केला असता स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील सामाजिक, वैचारिक, मानसिक भेद दाखवणारे व या भेदाची जाणीव करून देणाऱ्या साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येते. थोडक्यात स्त्रीच्या असण्याचा, होण्याचा, तिच्या अस्तित्वाचा, तिच्या स्वतःचा व अस्मितेचा समग्रतेने वेध घेणारे व स्त्रियांच्या आत्मशोधाचा प्रवास, वाङ्‌मय अविष्कार म्हणून मांडणाऱ्या लेखनाला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल. परंतु स्त्रियांच्या दुःखाच्या करून कहाण्या पराभूत नियतीवादी दृष्टिकोनातून मांडणारे, त्यांच्याविषयी केवळ दया, सहानुभूती निर्माण करणारे, तसेच त्यांच्या उद्धाराच्या भूमिकेतून केलेले लिखाण हे स्त्रीवादी साहित्य होऊ शकत नाही.

स्त्रीवादी साहित्य वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून लिहिले जात आहे. यामध्ये आधुनिकतावादी, मार्क्सवादी, क्रांतिकारी, समाजवादी, राजकीय इत्यादी. या प्रत्येक स्त्रीवादी दृष्टिकोनामध्ये स्त्री जीवनाचे स्वरूप, स्त्रियांचे बंदिस्त जीवन, स्त्रियांना व्यक्तिस्वातंत्र्याची आवश्यकता आणि स्त्रियांनी अस्तित्वाकरिता करावयाचे कार्य वेगवेगळ्या स्वरूपात मांडलेले आहे. या प्रत्येक स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा उद्देश स्त्रियांना स्वावलंबी बनविण्याकरिता त्यांच्यामध्ये नवचैतन्य निर्माण करणे आहे. स्त्रियांचा आत्मविश्वास वृद्धिंगत करून त्यांना स्वावलंबी बनवले पाहिजे. याकरिता वेगवेगळे मार्ग दर्शविण्याचे कार्य केले जात आहे.

स्त्रीवादी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनाने लिहिलेल्या स्त्रीवादी साहित्याचा प्रभाव सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक, जीवनावर दिसून येत आहे. हे प्रभाव स्त्रियांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आणत आहे. ह्या बदलत्या स्त्रीवादी जीवनाचे स्वरूप साहित्यात दिसून येते. स्त्रियांच्या बदलत्या परिस्थितीचे स्वरूप व्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. पुरुषाच्या नकाराशिवाय स्त्रीच्या व्यक्तिमत्वाला परिपूर्णता येऊ शकते आणि वैवाहिक, मानसशास्त्रीय जगण्याची भूक स्त्रीलाही असते. हे दुःखणारे आणि ... म्हणून ... विविध अनुभवाना अभिव्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. स्त्रीवादी साहित्यामध्ये सातत्याने परिवर्तन घडवून येत आहे. या परिवर्तनाचा कालखंड ही साहित्याने निश्चित केलेला दिसून येतो.

स्त्रीवादी साहित्यामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात गतीने परिवर्तन होत आहे. स्थळ काळ आणि परिस्थितीनुसार परिवर्तन घडवून येत असलेले दिसून येते. यामध्ये १९६० नंतर स्त्रीवादी साहित्याला निश्चित दिशा प्राप्त झाली. यामध्ये स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार आणि त्यांचे बंदिस्त जीवन याचे चित्रण करण्यात आले. तर १९७० नंतर स्त्रियांच्या उद्धाराकरिता जाणीव जागृतीचे साहित्य लिहिले जाऊ लागले. तर १९८० नंतर स्त्रीमुक्तीसाठी कायद्याची आवश्यकता, समाजाच्या स्त्रीवादी दृष्टिकोनाची आवश्यकता या अनुषंगाने साहित्याची निर्मिती केली जाऊ लागली. तर १९९० नंतर स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून स्त्रीशक्तीकरण, स्त्रीसबलीकरण, महिला सक्षमीकरण या दृष्टीकोनातून साहित्य निर्मिती होऊ लागली. इ.स. २००० नंतर स्त्रीवादी साहित्यामध्ये आधुनिकतावाद, पाश्चिमात्य दृष्टीकोन, स्त्रियांचे स्वावलंबीकरण, स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार इत्यादी दृष्टिकोनातून स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती होत आहे.

स्त्रीवादी साहित्यामध्ये प्रती दहा वर्षाला परिवर्तन होत असलेले दिसून येते. या परिवर्तनाकरिता जे घटक कारणीभूत ठरत आहेत ते घटक पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

१) समाज सुधारकांचे कार्य : समाज सुधारकांनी स्त्रियांवर लादण्यात आलेल्या अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपराना विरोध केला, स्त्रियांना पुरुषासमान अधिकार, व्यक्ती स्वातंत्र्य मिळवून दिले. स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाकरिता शासनाला स्त्री सक्षमीकरणाच्या सुविधा निर्माण करण्यास भाग पाडले. त्यामुळे स्त्रियांनी अनुभवातून स्त्रियांच्या स्वलीकरणाचे वर्णनात्मक लिखाण करण्यास प्रारंभ केला.

२) वसाहतीचा स्त्रीवादी दृष्टिकोन : भारतावर ब्रिटिश, पोर्तुगीज, मोगल, निजाम इत्यादींचे राज्य होऊन गेले. या राज्यकर्त्यांच्या वसाहती येथे स्थापन झाल्या. त्यांच्या वसाहतीमध्ये असणाऱ्या

स्त्रियांना व्यक्तिस्वातंत्र्य, पुरुषासमान अधिकार हे भारतीय स्त्रियांच्या दृष्टीस आले. त्यांनी आपली तुलना वसाहती मधील स्त्रियांशी केली. त्यातून त्यांच्या मते स्वतःच्या परावलंबनाची व्यथा नमूद करण्याची प्रेरणा निर्माण झाली.

३) व्यक्ती स्वातंत्र्य व अधिकार :भारतीय राज्यघटनेने स्त्री-पुरुष यांना समान व्यक्ती स्वातंत्र्य व अधिकार दिले आहेत. त्यामुळे स्त्रियांनी आपल्यावर होत असलेले अन्याय, अत्याचार व त्याकरिता स्त्रियांनी करावयाचा प्रतिकार स्पष्ट स्वरुपात नमूद करण्यास सुरुवात केली.

४) स्त्री शिक्षण :भारतीय समाज सुधारकांनी स्त्रियांमध्ये 'स्व' अस्तित्वाची जाणीव निर्माण व्हावी, त्यांना आपल्यावर होत असलेले अन्याय, अत्याचार लक्षात यावेत, त्यांनी स्वतः अन्याय अत्याचाराला विरोध करावा, याकरिता स्त्री शिक्षणावर भर दिला. तर स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री शिक्षण मोफत करण्यात आले. स्त्रिया शिक्षण घेऊन बौद्धिक, वैचारिक, स्वावलंबी बनल्या. त्यांनी स्वतःचे अधिकार आणि कार्य विकसित केले. त्यांनी स्वावलंबनाकरिता अधिकार मांडण्यास सुरुवात केली.

५) पाश्चिमात्यकरण :भारतीय स्त्रीवादी साहित्यकांनी पाश्चिमात्य स्त्रियांच्या सुख, सुविधा, त्यांचे पुरुषासमान अधिकार यांचे अध्ययन करून भारतीय स्त्रियांना ते का मिळत नाहीत याची कारण मीमांसा केली. त्यातून त्यांनी स्त्रियामध्ये स्वावलंबन, अन्यायाला प्रतिकार, 'स्व' अस्तित्वाची जाणीव निर्माण करणारे साहित्य निर्माण केले.

६) जागतिकीकरण व औद्योगीकरण :जागतिकीकरणाचा व औद्योगीकरणाचा स्त्रीवादी साहित्यिकांवर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडला. त्यांनी पाश्चिमात्य स्त्रियांचा विकास अनुभवला. तसेच औद्योगिक कारणामुळे भौतिक व आर्थिक विकासाला गती मिळाली. परंतु स्त्रिया संबंधी दृष्टिकोन पारंपरिक राहिला. तेव्हा स्त्री सक्षमीकरणाची आवश्यकता या दृष्टिकोनातून स्त्रीवादी साहित्य विकसित झाले.

- पाश्चिमात्य स्त्रीवादी साहित्य :

इ.स.२००० नंतर स्त्रीवादी साहित्यकांनी पाश्चिमात्य स्त्री-पुरुष यांच्या समान हक्क व अधिकारांच्या दृष्टिकोनातून भारतीय स्त्रियांवरील बंधने, त्यांच्या कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक समस्या यांचे कथा कादंबरीमध्ये वर्णन केले आहे. या कथा कादंबऱ्यामधून स्त्रियांची आत्मजागृती करण्यात येत आहे.

- पर्यावरण स्त्रीवादी साहित्य :

आधुनिक स्त्रीवादी साहित्यिकांनी पर्यावरणाचे महत्व मानवी जीवनात जसे महत्वाचे आहे. तसेच स्त्रियांचे महत्व मानवी जीवनात आहे. या दृष्टीकोनातून नाटक, कथा, कादंबरी, स्त्री-पुरुष तुलना इत्यादीचे लेखन केले जात आहे. या लिखाणातून स्त्रियांमध्ये कर्तृत्व, कार्य आणि आत्मविश्वासाची निर्मिती केली जात आहे.

- मूलतत्त्व स्त्रीवादी साहित्य :

इ.स.२००० नंतर स्त्री-पुरुष समानतेच्या मूलतत्त्वाला समोर ठेवून स्त्रियांना पुरुषा समान अधिकार, स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. त्यांनी स्वतःच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करून घेतला पाहिजे.

या दृष्टिकोनातून स्त्री सक्षमीकरण, स्त्री विकासाची रणनीती, स्त्री स्वावलंबन इत्यादी साहित्याची निर्मिती केली जात आहे.

- मार्क्सवादी स्त्रीवादी साहित्य :

आधुनिक स्त्रीवादी साहित्यिकामध्ये मार्क्सवादी दृष्टिकोन निर्माण झाला आहे. या साहित्यकांनी स्त्रियांच्या कामाचे मूल्य ठरविण्यावर भर दिला आहे. स्त्रियांना पुरुषासमान वेतन, आर्थिक स्वातंत्र्य, स्थावर मालमत्ता अधिकार इत्यादीवर भर देऊन स्त्रियांच्या आर्थिक सबलीकरणासंबंधीचे विचार मांडले आहेत. या स्त्रीवादी विचारातून स्त्रियांच्या आर्थिक स्वावलंबनाची जागृती घडून येत आहे.

- जहाल स्त्रीवादी साहित्य :

इ.स.२००० नंतर जहाल स्त्रीवादी साहित्याचा गतीने विकास होत आहे. या साहित्यामध्ये स्त्रियावरील अन्याय, अत्याचारासंबंधी प्रकट लिखाण होत आहे. या लिखाणातून स्त्रियांनी अन्याय, अत्याचाराला प्रखड विरोध करून पुरुषप्रधान व्यवस्थेला नाकारण्याची प्रेरणा दिली जात आहे. याकरिता स्त्री संघटना, महिला सक्षमा मंडळ यांना आक्रमक होण्यास प्रेरित केले जात आहे.

इ.स.२००० नंतरच्या स्त्रीवादी साहित्याचा दृष्टिकोन :

इ.स. २००० नंतरच्या स्त्रीवादी साहित्यामध्ये स्त्री सक्षमीकरणाची विचारप्रणाली दिसून येते. यामध्ये पुरुष सत्ता समाज व्यवस्थेत स्त्रियांना मिळालेल्या दुय्यम स्थानाचा प्रतिवाद करणे, स्त्रियांनी सामाजिक, राजकीय व आर्थिक सत्ता स्थानात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान प्राप्त करणे, स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे दिसून येते. स्त्रियांनी स्व कर्तुत्वाच्या जोरावर सर्व प्रकारच्या पुरुष वर्चस्वाला आव्हान द्यावे, त्यांनी स्वतः करिता शिक्षण, रोजगार, राजकीय सत्ता, आर्थिक उत्पादन, शासकीय सुविधा इत्यादी हक्कासाठी संघर्ष करावा. स्त्रियांच्या वाट्याला आलेल्या दुय्यमत्वाला नाकारून स्त्रीशक्तीने स्त्रीशक्तीचे दर्शन घडविणारे संघर्षशील भूमिका घेण्यास प्रेरित केले जात आहे. स्त्रियांना पारंपारिक कुटुंब व्यवस्था, समाज व्यवस्था, धर्म संस्था, राजकीय दबाव व सांस्कृतिक बंधने इत्यादीला विरोध करून पुरुषासमान अस्तित्व व अधिकार निर्माण केले पाहिजेत. अशा दृष्टिकोनातून साहित्याची निर्मिती केली जात आहे. या स्त्रीवादी साहित्यकामध्ये ताराबाई मोडक, गौरी देशपांडे, विद्या बाळ, विद्युत भागवत, शर्मिला रेगे, प्रियंका कुमारी, शांता गोखले, प्रिया तेंडुलकर, मेघना पेठे, अशा बगे इत्यादी स्त्रीवादी साहित्यकांनी २००० नंतरच्या स्त्रीवादी साहित्यावर आपला प्रभाव निर्माण केला आहे.

अध्यापनाचे महत्त्व :

स्थळ काळ व परिस्थितीनुसार स्त्रीवादी साहित्यामध्ये सातत्याने परिवर्तन घडवून येत आहे. या बदलत्या स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप त्याचा दृष्टिकोन अभ्यासक, संशोधक यांना लक्षात यावा तसेच बदलत्या स्त्रीवादी साहित्याचा प्रभाव स्त्रियांच्या जीवनावर कोणत्या स्वरूपात होत आहे. स्त्रीवादी साहित्यिकांचे स्त्रीवादी साहित्यासंबंधीची दिशा समजण्याकरिता प्रस्तुत अध्ययन महत्वाचे ठरत आहे.

समारोप :

भारतीय स्वातंत्र्योत्तर १९६० पासून सुरू झाले स्त्रीवादी चळवळीने स्त्रीवादी साहित्याला नव जन्म दिला. या स्त्रीवादी साहित्यामध्ये सातत्याने परिवर्तन होत आहे. इसवी सन २००० नंतर स्त्रीवादी साहित्याने कथा, कादंबरी, कविता, आत्मचरित्र, स्त्री-पुरुष तुलना, नाटक, स्त्री सबलीकरण इत्यादी साहित्यात परिवर्तन घडवून येत आहे. याबद्दल त्या साहित्याचा आढावा घेणे उचित ठरते.

संदर्भ सूची :

१) धोंडगे अश्विनी, 'स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन', दिलीप राज प्रकाशन, पुणे २००५.

२) वरखेडे मंगला, 'स्त्रीवादी समीक्षेतील नव्या संकल्पना', संपा मनोहर जाधव, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद २००८.

३) जोगळेकर मृणालिनी, 'स्त्री अस्मितेचा आविष्कार एकोणिसावे शतक' भाग एक, पंडिता रमाबाई, पापुलर प्रकाशन, मुंबई

४) डहाके वसंत आबाजी, 'स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा स्वरूप आणि व्यक्ती', श्रीवाणी स्त्रीवादी साहित्य विशेषांक, ऑक्टोबर २००२

५) रॉय सुब्रमणी, 'लज्जागिरी एक पुनर्विचार' श्रीवाणी स्त्रीवादी साहित्य, विशेषांक ऑक्टोबर २००१.

६) खडपेकर विनया, 'स्त्री स्वातंत्र्य वादिनी पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९९९.

'धूळपावलं' या कादंबरीतील राजकीय सत्ता संघर्ष

डॉ. अविनाश श. धोबे
प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख
डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी कला महाविद्यालय, शेंदूरजनाघाट, जि. अमरावती

प्रस्तावना :-

मराठी साहित्य क्षेत्रात महेंद्र कदम हे सुप्रसिद्ध कादंबरीकार व समीक्षक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी २००९ मध्ये प्रकाशित झालेली 'धूळपावलं' ही कादंबरी ग्रामीण भागातील भीषण दुष्काळ, राजकारणातील सत्तासंघर्ष, गावात राबविण्यात येणारे विकासात्मक कार्यक्रम याचे प्रभावी चित्रण करणारी आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे वर्णनही कादंबरी करते. गावाच्या विकासासाठी झटणाऱ्या [illegible] शेळके, विकास शिंदे यांच्या धीरोदात्त व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शनही या कादंबरीतून घडते. भीषण दुष्काळामुळे होरपळणाऱ्या अगतिक गावाचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. गावातील [illegible] व धर्मांडया राजकारणामुळे गावाची होणारी दुरवस्था याचे चित्रणही ही कादंबरी करते. गावातील सत्ताकारण, जातकारण, घराणेशाही, गटबाजी व कट्टर राजकारण गावाला कसे उद्ध्वस्त करतात, याचे दर्शनही या कादंबरीतून प्रभावीपणे घडते. [illegible] शेळके हे या कादंबरीचे मुख्य पात्र असून गावाच्या सर्वांगीण विकासासाठी ते धडपडतात. कादंबरीतील विकास शिंदे हे पात्रही महत्त्वपूर्ण असून राजकीय सत्तेचा विधायक उपयोग करून गावात विकास योजना धडाडीने राबवितो. परंतु गावातील सत्ता संघर्षाच्या ओढाताणीच्या राजकारणात या दोघांना संपविण्याचा कट योजिला जातो. [illegible] होऊन त्यांची मरणावस्था होते.

विषय प्रतिपादन :-

गावातील सत्तासंघर्षाचे चित्रण :-

'धूळपावलं' या कादंबरीच्या प्रारंभी गावातील तीन गटांच्या सत्तासंघर्षाचे चित्रण येते. ग्रामपंचायत निवडणुकांचा कार्यक्रम जाहीर होतो अन् उभा गाव [illegible] होतो. गाव तसे छोटे. वार्ड तीन. ग्रामपंचायत मेंबर नऊ. [illegible] गावातील सत्ता [illegible] पाटलांच्या म्हणजे देशमुखांच्याच ताब्यात राहिलेली होती. आता नंतर ती सत्ता कधी रामभाऊकडे तर पंडितरावांकडे राहते. ग्रामपंचायत निवडणुकांचा कार्यक्रम जाहीर झाल्यामुळे घराघरात, चौका–चौकात चर्चा सुरू झाल्या. [illegible], फोडाफोडी, गाठीभेटी, भोजनपार्ट्या, रात्रीच्या राजकीय बैठका यांना ऊत आला. थकलेल्या आबांनी पंडितरावांच्या विरोधात पुन्हा कंबर कसली. सगळ्या जुन्या निष्ठावंतांना वाड्यावरती बोलावले जाते. आबा स्वतः निवडणूक न लढविता आपल्या गटातील तरुण मंडळींना संधी देतात. रामभाऊ मागचेच मेंबर पुन्हा उभे करतो. पंडितराव, रामभाऊ व आबा आपआपले मेंबर उभे करून राजकीय रंगत आणतात. एकमेकांच्या विरोधात प्रचार – अपप्रचार चालविल्या जातो. ग्रामपंचायतचे सरपंचपद अनुसूचित जमातीतील महिलेसाठी आरक्षित झाल्यामुळे तीनही आपआपले सरपंचपदाचे उमेदवार उभे करतात. पंडितरावांचे शेवटी तीनच मेंबर निवडून येतात. दलितांचा सरपंच पंडितरावांना चालणार नव्हता म्हणून त्यांनी [illegible] जातीतील गायकवाड मास्तरीण उभी केली. साखरकारखाने, सहकारी संस्था, धर्मादाय संस्था पंडितरावांच्या ताब्यात असल्याने पैशाच्या बळावर सत्ता काबीज करतात. सत्ता काबीज करण्यात मात्र आबा यशस्वी होतात. राजकीय

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावार्ता®

तेरणा पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्ट संचलित,

तेरणा महाविद्यालय (कला,विज्ञान व वाणिज्य), उस्मानाबाद

अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष व मराठी विभाग आयोजित

एक दिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र (आभासी)

शनिवार ,दिनांक 4 फेब्रुवारी 2023

समकालीन साहित्य आणि समकालीन प्रश्न

(विशेष संदर्भ 2000 नंतरचे साहित्य)

मार्गदर्शक
प्राचार्य डॉ.अशोक घोलकर

संपादक
डॉ.भारत हंडीबाग
सह-संपादक
डॉ.तुळशीराम उकिरडे

13) समकालीन साहित्यातील कादंबरी आणि स्त्री
सौ.विजया योगेश साळोखे ||60

14) स्त्रियांच्या आत्मकथनातील समकालीनता
डॉ.किरण आगतराव जगदाळे ||63

15) "मनमौन" कवितासंग्रहातील राजकारणाचे चित्रण
डॉ. बालाजी विठ्ठलराव हिंगोळे, जि.लातूर ||67

16) समकालीन कवींनी लिहिलेली राजकीय कविता
प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे, जि. नाशिक ||72

17) समकालीन साहित्य आणि डॉ.आनंद यादव यांच्या निवडक कादंबरीतून चित्रित ...
प्रा.राजा जगताप, उस्मानाबाद ||75

18) समकालीन साहित्य आणि समकालीन प्रश्न (विशेष संदर्भ २००० नंतरचे साहित्य)
सौ.आडे जयश्री दामोदरराव, जि.परभणी ||80

19) समकालिन साहित्य आणि आदिवासींचे प्रश्न
शुभम गजानन बुटले, गडचिरोली ||85

20) समकालीन साहित्य आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न
डॉ. शहाजी ब. पाटील, जि. सांगली ||89

21) समकालीन साहित्य आणि स्त्रियांचे प्रश्न
राऊत सुनिता माधवराव, डॉ. अदनाक पी. एस. ||92

22) स्त्री भ्रुणहत्या निवारण: एक सामाजिक समस्या
डॉ. सुषमा शंकर तिनगोटे, जि. औरंगाबाद ||95

23) समकालीन कविता : मानवी स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा
डॉ.भारत हंडीबाग, उस्मानाबाद ||97

24) कवी भरतकुमार गायकवाड यांच्या काव्यसंग्रहातील परिवर्तनवादी विचार
प्रा. रणजित सुदाम दांगट, ता. जि. उस्मानाबाद ||100

25) समकालीन साहित्य आणि स्त्रीयांचे प्रश्न
डॉ.खाडप संजय बापुराव, जि. बीड ||103

26) कवी गोविंद काळे यांच्या 'धरणगाणी' काव्यसंग्रहातून व्यक्त झालेल्या धरणग्रस्तांच्या ...
प्रा.डॉ. कल्याण गोपनर, परभणी ||106

27) समकालिन साहित्य आणि स्त्रियांचे प्रश्न
अर्जुन बंडू राठोड, पुणे ||111

28) समकालीन साहित्यातील आदिवासींचे प्रश्न
डॉ. विठ्ठल केदारी, किल्ले धारूर ||115

29) समकालीन ग्रामीण कथेतील स्त्रीजीवन
डॉ. रामलीला सुदामराव पवार, तीर्थपुरी ||118

30) समकालीन ग्रामीण मराठी कविता : शेती आणि शेतकरी
प्रा.डॉ.केशव क्यं.पाटील, जि.नांदेड ||120

31) समकालीन साहित्य आणि दलितांचे प्रश्न
प्रा. डॉ. शिवाजी संभाजी गायकवाड, उस्मानाबाद ||125

32) ऊसतोड कामगार आणि मुलांचे शिक्षण : वास्तव
प्रा.सुरेश लक्ष्मण नजन, शेवगाव ||130

33) समकालीन साहित्य आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न
प्रा. डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ, जि. औरंगाबाद ||133

34) समकालीन साहित्य व शेतकरी प्रश्न
शेख रियाज शेख मुनीर, जि. बुलढाणा ||138

35) 'शोषित' कादंबरीतून अभिव्यक्त होणारा विनाअनुदानित शाळेतील शिक्षकांचा संघर्षमय ...
प्रा.पुरुषोत्तम एस. निर्मळ, ता.जि.अकोला ||141

36) प्रेम आवड आणि जिव्हाळा म्हणजे कृष्णाकाठ
प्रा.डॉ. रामकृष्ण जोतिबा प्रधान ||145

37) २००० नंतरच्या आंबेडकरवादी कवितेतील जाणिवांचे वेगळेपण
डॉ.भास्कर वि.नरवाडे, अहमदपूर ||149

38) एक प्रतिभासंपन्न व्यक्तिमत्त्व – शांता शेळके
शिल्पा चंद्रकांत पाटील, जि उस्मानाबाद ||152

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

जीवन, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक स्थिती या घटकांची वास्तववादी स्थिती मांडली जात आहे. त्याचबरोबर जातीव्यवस्था आणि दुर्बल घटक यावर होणारा अन्याय, अत्याचार यांची मांडणी केली जात आहे.

२) समकालीन साहित्य हे मानवी जीवनातील प्रत्येक घटकाच्या वस्तुस्थितीची संक्षिप्त स्वरूपात मांडणी केली जाते. ही मांडणी करताना कोणत्या घटकाचा परिणाम काय झाला याची तुलनात्मक मांडणी केली जात आहे.

३) स्त्रीवादी, दलित आणि ग्रामीण साहित्याची मांडणी करीत असताना प्रत्येक घटकाची वास्तववादी मांडणी केली जाते. यामुळे घटकातील परस्पर संबंध समजण्यास कोणत्याही स्वरूपाचे गैरसमज निर्माण होत नाहीत.

४) कथा, कादंबरी आणि कविता या साहित्यामध्ये प्रत्येक पात्राची सशक्त मांडणी करून त्या पात्राची भूमिका दाखविली जात आहे.

समकालीन साहित्य आणि स्त्रियांचेप्रश्न:

भारतामध्ये मध्ययुगीन कालखंडापासून पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेने स्त्रियांचे व्यक्ती स्वातंर्त्य आणि सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय अधिकार नाकारले. त्याचबरोबर त्यांच्यावर बालविवाह, हुंडा प्रथा, सती प्रथा, पडदा पद्धती, पती सेवा, विधवा पुनर्विवाह बंदी, विधवा धर्माचे पालन इत्यादी अनिष्ट प्रथा लादण्यात आल्या. स्त्रियांच्या कार्याचे विश्व चूल आणि मूल एवढेच मर्यादित करण्यात आले. या अनिष्ट प्रथा, परंपरांच्या माध्यमातून लिंगभेदाची प्रखर भिंत निर्माण झाली. स्त्री ही पुरुषाची भोगदासी बनली. मुलगी जन्माला येणे पाप मानले जाऊ लागले. तर मुलगा वंशाचा दीप, कुटुंबाचा वारस मानला जाऊ लागला. अशा स्त्री—पुरुष भिन्नतेमुळे स्त्रियांचे जीवन परावलंबी दु:खमय बनले. परावलंबी जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांना लैंगिक अत्याचार, शारीरिक हिंसा, हत्या, आत्महत्या अशा अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत होते. अशा बंदिस्त आणि परावलंबी जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांच्या दु:खाला वाचा फोडून त्यांना व्यक्ती स्वातंर्त्य पुरुष समान अधिकार मिळवून देण्याकरिता अनेक स्त्रीवादी लेखक व लेखिकांनी कथा, कादंबरी, नाटक, कविता इत्यादी मध्ये लेखन केले आहे. या स्त्रीवादी साहित्याच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या दु:खाची व समस्यांची जाणीव समाजाला करून दिली.

स्त्रियांच्या प्रश्नाचे स्वरूप :

स्त्रियांचे बालपण माता—पिता, भाऊ—बहीण यांच्या अज्ञात जाते. विवाह नंतर पतीच्या अज्ञात वागावे लागते. तर वृद्धकाळात मुलांच्या अज्ञात राहावे लागते. याचाच अर्थ स्त्री जन्माला आल्यापासून मृत्यूपर्यंत इतरांच्या अज्ञात व दबावाखाली जीवन जगते. स्त्रीला स्वत:च्या भाव—भावना व्यक्त करता येत नाहीत. त्यांना व्यक्ती स्वातंर्त्य मिळत नाही. त्यांच्यावर लैंगिक, शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, अत्याचार होतात. अत्याचार स्त्रिया निमुटपणे सहन करतात. स्त्रियांना शैक्षणिक, वैवाहिक,कौटुंबिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक स्वातंर्त्य मिळत नाही. जरी मिळाले, तरी त्या स्वतंर्त्याला मर्यादा घालण्यात आलेल्या असतात. स्त्रियांना कौटुंबिक, सामाजिक, व्यवसायिक, राजकीय जीवनामध्ये अपमान दुय्यम दर्जाची वागणूक अश्लीलता इत्यादी समस्याना सामोरे जावे लागते. या स्त्रियांच्या प्रश्नांची जाणीव समाजाला करून देण्याचे कार्य स्त्रीवादी साहित्यातून केले जात आहे.

स्त्रियांच्या प्रश्नावर लेखन करणाऱ्या स्त्रीवादी लेखिका :

स्वतंर्त्यत्तोर काळात स्त्रियांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करून त्यांनी व्यक्तिस्वातंर्त्य, पुरुष समान अधिकार आणि स्त्रियांचे सर्वांगीण सक्षमीकरण करून देण्याकरिता स्त्रीवादी लेखक, लेखिका यांनी कथा, कादंबरी, नाटक, कविता इत्यादी साहित्यामधून स्त्रियांच्या प्रश्नांची मांडणी मोठ्या प्रमाणात केली आहे. या स्त्रीवादी लेखिकांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांची मांडणी करीत असताना समकालीन स्त्री—पुरुषांच्या दृष्टिकोनाची तुलना केली आहे. त्यामुळे इ.स.ह्य्ज्ज्ञ नंतर स्त्रीवादी साहित्यामध्ये समाजाची चालू स्थिती आणि स्त्रियांचे प्रश्न यांची तुलनात्मक स्वरूपात मांडणी केली जात आहे.

समकालीन स्त्रीवादी साहित्यामध्ये स्त्रियांच्या प्रश्नांची मांडणी करणाऱ्या स्त्री लेखिकामध्ये प्रामुख्याने तारा मोडक, गौरी देशपांडे, विद्या बाळ, विद्युत भागवत, शर्मिला रेंगे, मंगला वानखेडे, शोभा नाईक, कमला देसाई, प्रिया तेंडुलकर इत्यादी होय. या स्त्रीवादी लेखिकांनी आपल्या लिखाणातून स्त्रियावरील अन्याय, अत्याचार, स्त्रियांना मिळणारी दुय्यम दर्जाची वागणूक, स्त्रियांना भेडसावणारे प्रश्न इत्यादीची मांडणी केली आहे. या स्त्रीवादी साहित्यामुळे स्त्रियांना आपल्यावर होत असलेल्या अन्याय अत्याचाराची जाणीव झाली आहे. त्या आपल्यावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला विरोध करू लागल्या आहेत. त्या भेडसावणाऱ्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्याकरिता संघटित होऊन प्रतिकार करीत

आहेत. या समकालीन स्त्रीवादी लेखिकांचे साहित्य पुढील प्रमाणे दिसून येते.

१) गौरी देशपांडे यांनी कादंबऱ्याची निर्मिती केली. त्यांनी आपल्या कथा कादंबऱ्यामध्ये स्त्रियासमोरील प्रश्न आणि स्त्री पुरुष विषमता यांचे चित्रण मांडले आहे. त्यांनी समकालीन परिस्थितीमध्ये स्त्रियांच्या विकासामध्ये पुरुष पद्धतीमुळे कसे अडथळे निर्माण होत आहेत. स्त्रियांना शिक्षण व्यवस्था, वैवाहिक, व्यवसायिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, क्षेत्रामध्ये कार्यकर्त्यांना येणाऱ्या समस्या आणि या समस्यांमुळे त्यांची होणारी दोलायमान अवस्था मांडली आहे. त्यांचे स्त्रीवादी समकालीन साहित्य, स्त्रियांचे प्रश्न समाजासमोर आणण्याचे कार्य केले आहे.

२) मेघना पेठे यांनी आपल्या कथालेखनामध्ये स्त्री—पुरुष यांच्यातील श्रेष्ठ, कनिष्ठ स्थान व या स्थानाचा परिणाम स्त्रियांच्या जीवनावर विकृत स्वरूपात कसा होत आहे, याचे वर्णन केले आहे. त्यांनी पुरुषांच्या वर्चस्वामुळे स्त्रियांना दैनंदिन जीवनामध्ये जे प्रश्न निर्माण होतात त्या प्रश्नांचे स्वरूप आणि परिणाम यांची मांडणी करून स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे कार्य केले आहे.

३) प्रिया तेंडुलकर यांनी आपल्या 'जावे तिच्या वंशा' या कथासंग्रहामध्ये नवऱ्याने सोडून दिलेल्या स्त्रीचे आयुष्य किती दु:ख मय असते. पतीच्या अन्याय अत्याचाराला स्त्री कशी बळी पडते, पुरुषांचा अहंकार स्त्रीच्या जीवनात कशाप्रकारे काटे निर्माण करतो, याचे वास्तववादी चित्रण रेखाटले आहे. त्यांनी स्त्रीवादी कथा साहित्यातून वैवाहिक जीवनात स्त्रियांवर विकृत पुरुषाकडून कसे निरागस व दु:खमय जीवन जगावे लागते हे समाजाला दर्शवण्याचे कार्य केले आहे.

४) कमल देसाई यांनी 'रंग तांडव' या कथासंग्रहामध्ये स्त्रियांना जीवन जगताना कसे पेच निर्माण होतात, स्त्रियांचे जीवन, नातेसंबंध आणि कर्तव्य यामध्ये कसे गुंतलेले आहे. याचे वर्णन केले आहे. तसेच यांनी स्त्रियांना आपली कर्तव्य पार पाडताना स्वत:चा त्याग करूनही अन्याय, अत्याचाराला बळी पडावे लागते, याची वास्तविकता दाखवण्याचे कार्य केले आहे.

५) गिरिजा कीर यांनी 'कैफियत स्वरांची लय' या कथासंग्रहातून स्त्रियांना वैवाहिक कौटुंबिक जीवनामध्ये येणाऱ्या समस्यांचे स्वरूप मांडले आहे. त्यांनी स्त्रियांना, वैवाहिक सुखापेक्षा अधिक प्रमाणात दु:ख भोगावे लागते. कुटुंबाची कर्तव्य पार पाडताना स्त्रियांना कुटुंबातून होणारा अपमान, शारीरिक, मानसिक छळ याचे स्वरूप त्यांनी मांडून स्त्रियांच्या वैवाहिक, कौटुंबिक दु:खाला वाचा फोडण्याचे कार्य केले आहे.

५) कुमुदिनी रांगणेकर, नयना आचार्य, कुसुम अभ्यंकर, विजयावाड या स्त्रीवादी लेखिकांनी स्त्री परिप्रेक्ष्यातून कथालेखन केले आहे. त्यांनी आपल्या कथालेखनात स्त्रियांना समकालीन परिस्थितीमध्ये जे प्रश्न जाणवतात त्यामध्ये स्त्रियांवर होणारे सामाजिक अन्याय, स्त्रीसंबंधीचा दुय्यम दृष्टिकोन, पुरुषांचा स्त्रियाकडे पाहण्याचा विकृत दृष्टिकोन, स्त्रियांची पुरुषाकडून होत असलेली फसवणूक इत्यादी प्रश्नांची उकल करण्याचे कार्य त्यांच्या स्त्रीवादी साहित्यातून होत आहे.

६) प्रतिमा जोशी यांनी 'सत्य नग्न' या कथासंग्रहामध्ये वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांच्या जीवनात निर्माण झालेल्या प्रश्नांचे विवेचन केले आहे. त्यांनी वेश्याव्यवसायामध्ये गुंतलेल्या स्त्रियांना समाजातून मिळणारी हीन स्वरूपाची वागणूक, त्यांना कुटुंबातून व नातेसंबंधातून केलेले बेवारस, त्यांच्या आरोग्याचे व उपजीविकेचे प्रश्न, त्यांचे वृद्धावस्थेतील दु:खमय जीवन इत्यादी प्रश्नांची मांडणी करून वेश्याव्यवसायातील स्त्रियांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्याचे कार्य केले आहे.

७) मोनिका गजेंद्र गडकर यांनी 'नातेसंबंधाचा वेध' या कथासंग्रहामध्ये आधुनिक काळामध्ये स्त्रियांना नातेसंबंधातून अन्याय, अत्याचार, लैंगिक शोषण कसे सहन करावे लागतात. याचे वास्तविक स्वरूप मांडले आहे. स्त्रिया जे नाते आपल्या जवळचे मानतात त्याच नात्यातील व्यक्ती स्त्रियांची कशी फसवणूक करतात, फसवणूक झालेल्या स्त्रियासमोरील प्रश्न आणि त्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्याकरिता स्त्रियांची होणारी केविलवाणी स्थिती यांचे वर्णन करून आधुनिक काळात नातेसंबंधातून स्त्रिया समोर निर्माण होत असलेल्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे कार्य केले आहे.

समकालीन साहित्याच्या माध्यमातून स्त्रीवादी साहित्यिकानी स्त्रियांच्या समोर जे प्रश्न निर्माण होत आहेत, त्या प्रश्नाचे स्वरूप मांडून स्त्रियांच्या दु:खमय जीवनाचे वर्णन मांडलेले आहे. त्यांच्या स्त्रीवादी साहित्यामुळे स्त्रियांच्या प्रश्नांची काही प्रमाणात सोडवणूक होण्यास मदत होत आहे. तसेच स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराची जाणीव समाज, कुटुंब, शासन यांना होण्यास मदत होत आहे. आधुनिक युग विकासाचे आणि प्रगतीचे मानले जात असले तरी या युगामध्येही स्त्रियांना अनेक समस्या भेटसावत आहेत. स्त्रिया समोर

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION
RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXIV, Vol. - III

Year-XII, Bi-Annual(Half Yearly)

(Dec. 2022 To May 2023)

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)India.

SPECIAL EDITOR

Dr. E. Sivanagi Reddy
'Sthapathi'
Dept of Archaeology & Museums,
Hyderabad (A.P.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napate
Pune, Dist. Pune .M.S.

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies, University of Barlin.
Barlin. (Jermany)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Dr. Deelip S. Arjune
Professor, Head, Dept. of History
J. E. S. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,
S.K.N.G. College,
Karanja Lad, Dist. Sashim(M.S.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S)

DEPUTY EDITORS

Dr. Rajendra Ganapure
Professor, Head, Dept. of Economics,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. B. K. Shinde
Professor, Head, Dept. of Economics,
D. S. M. Mahavidyalaya,
Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Vijay R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Mahadeo S. Kamble
Dept. of History
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. S. R. Patil
Professor, Dept. of Economics,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Shirur Tajband, Dist. Latur(M.S.)

CO - EDITORS

Dr. Allabaksha Jamadar
Professor, Head, Dept. of Hindi,
B.K.D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi,
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology,
Gondawana University,
Gadhciroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Dr. M. Veeraprasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, Dist. Anantpur (A.P.)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 7276301000
9637935252 / 9503814000

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published By :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)

Price : ₹ 200/-

- विटामिनसी(%) ९

निष्कर्ष

वरील लेखावरून असा निष्कर्ष निघतो की व्यावसायिक दृष्ट्या ड्रॅगनफ्रूटमध्ये विक्रीचे अनेक गुण आहेत.ते आकार आणि रंगाने आकर्षक आहेत आणि अतिशय उत्तम पौष्टिक गुणधर्म आहेत. लाल मांसाच्या प्रजाती म्हणजे एच. कोस्टारिसेन्सिस या व्यतिरिक्त बीटा लेन्समध्ये समृद्ध आहेत. या फळामुळे अनेक आजाराचे निराकरण होण्यास मदत झाली आहे म्हणून या फळाला आरोग्याच्या दृष्टीने महत्व प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ सूची :-

1) Jaafar RA, Rahman ARBA, Mahmod NZC, Vasudevan R. Proximate analysis of dragon fruit (Hylocereuspolyrhizus). Amer. J App. Sci. 2009; 6(7):1341-1346.
2) Pushpakumara DKNG, Gunasena HPM, Kariayawasam M. Flowering and fruiting phenology, pollination agents and Breeding system in Hylocereus spp. (dragon fruit). ProcPeradeniya University Research Sessions. Sri Lanka. 2006; 11:15.
3) https://majhamaharastra.com/dragon-fruit-information-in-marathi/
4) राष्ट्रीय पोषणसंस्थान (NIN, Hyderabad)

9

संत तुकाराम यांचे प्रेरणादाई विचार

डॉ. संजय बाबुराव खाडप
मराठी विभाग प्रमुख
वसुंधरा महाविद्यालय,
घाटनांदूर, जि. बीड

Research Paper - Marathi

महाराष्ट्र ही साधूसंतांची भूमी आहे. या भूमीत अनेक संत होऊन गेले. त्यातील एक प्रमुख संत म्हणजे, 'संत तुकाराम' होय. मध्ययुगीन मराठी साहित्यात ज्ञानेश्वर आणि संत तुकाराम यांची कविता ही एका वळणावरची कविता म्हणून जाणवते. संत तुकारामांच्या कवितांचा विचार करीत असताना, हा कवी लोकांना आपला जवळचा वाटतो. कारण लोक जीवनाशी त्यांचे नाते अतिशय जवळचे होते. तत्कालीन समाज मनाच्या जाणीवा त्यांनी समजून घेतल्या व त्या कवितेत मांडल्या. तुकारामांनी समाजातल्या अनेकविध व्यक्ती मनाचे आणि त्यांच्या विविध प्रवृत्तीचे चित्रण करता करता समग्र मानवी जीवनाचे चित्रण केलेले दिसून येते. तुकारामांची भेदक नजर मानवी जीवनाच्या गाभ्यालाच कवितेचा विषय बनविते. त्यातून मानवी जीवनाचा विशाल पटच चित्रीत करतात. संत तुकाराम त्यांच्या कवितेतून/अभंगातून आत्मबोध, अनुभव अभ्यास, अहंभाव आचरण, आशा, वासना, लोभ, आळस, प्रपंच, भक्ती, भोंदू, गत्तार, मन विवेक, व्यवहार, सज्जन - दुर्जन, स्वभाव धर्म इत्यादींवर भाष्य करताना दिसून येतात. संत तुकाराम विज्ञानवादी दिसून येतात. त्यांना कर्मकांड, भोंदूपणा, लुटारूपणा, ढोंगीपणा आवडत नाही. ईश्वराच्या नावावर चालणारी भोंदूगिरी त्यांना आवडत नाही. धर्माच्या नावावर पोट भरण्यासाठी श्रद्धेचा बाजार मांडणाऱ्या लोकांवर त्यांनी अगदी पोटतिडकीने टिका केलेली दिसून येते.

"डोई वाढवूनि केश
भूते आणिती अंगास"

नवसाने मुलं-बाळं होत असतील तर पती करण्याची काय गरज आहे असे तुकाराम महाराज खडसावून सांगतात. ईश्वराला काही देऊ करणं आणि त्या बदल्यात तो आपल्याला काही देईल असं समजणं हा ईश्वराचा अपमान आहे. पण हे पटवून देताना अत्यंत विज्ञाननिष्ठ असा विचार ते मांडताना दिसून येतात.

मनाचे आपल्या जीवनात किती असाधारण स्थान असते, याचे वर्णनही संत तुकाराम मोठ्या चपखलतेने करताना दिसून येतात.

"मन करा रे प्रसन्न ।
सर्व सिद्धीचे कारण ॥"

आपल्या जीवनात जे काही बरे वाईट घडते, त्याच्या मुळाशी कोणत्या ना कोणत्या स्वरुपात आपले मनच जबाबदार असते. त्याच्या मुळाशी कोणत्या ना कोणत्या स्वरुपात आपले मनच जबाबदार असते. म्हणूनच आपले जीवन सुंदर व्हावे, असे वाटत असेल, तर आपण आपले मन सुंदर ठेवले पाहिजे. आपल्या जीवनाचा प्रवास प्रगतीच्या दिशेने जाणार की, अधोगतीच्या दिशेने होणार हे आपले मनच ठरवीत असते. म्हणून संत तुकाराम म्हणतात.

"तुका म्हणे मना पाहिजे अंकुश ।
नित्य नवा दिस जागृतीचा ॥"

माणसाचे मन नेहमी चांगला आणि वाईट गोष्टीचा विचार करीत असते. त्याची ओढ वाईट गोष्टीकडे जास्त असते. त्यामुळे वाईट मनावर आपला अंकुश असला पाहिजे. मन आपल्या नियंत्रणात असले पाहिजे. त्यामुळेच मनाचा ब्रेक उत्तम ब्रेक असे म्हटले जाते. बहिणाबाई चौधरी यांनी ही मनाचे सुंदर वर्णन केलेले आहे.

संत तुकाराम यांचे अभंग जास्तीत जास्त उपदेश करणारे दिसून येतात. माणसाने इकडचे जग तिकडे झाले, तरी माणसाने आपल्या कर्तव्यापासून ढळता कामा नये. म्हणून ते म्हणतात,

"मढे झाकुनिया करिती पेरणी ।
कुणबियाचे वाणी लवलाहे ॥
तयापरी करी स्वहित आपुले ।
जयासी फावले नरदेह ।"

हा आदर्श अवध्या मानव जातीला शेतकऱ्याच्या वागण्यातून कसा मिळतो. हे दिसून येते. संत तुकाराम वरील अभंगात पेरणी करणाऱ्या शेतकऱ्याचा नुसता गौरव करुन, नुसते कौतुक करुन, नुसती प्रशंसा करुन थांबत नाहीत. ज्याला-ज्याला मानवी देह लाभलेला आहे. त्याने आपले हित साधण्याच्या बाबतीत या शेतकऱ्याप्रमाणे लगबगीने, घाईने, तातडीने आपले कर्तव्य पार पाडावे, असा उपदेश, सल्ला देताना दिसतात. त्याचबरोबर कामचुकारांच्या बाबतीतही आपल्या अभंगाच्या माध्यमातून आसूड उगारतात.

"ढाल तरवारें गुंतले हे कर ।
म्हणे मी जुंझार कैसा झुंजो ॥"

ज्या गोष्टी यशाचे साधन बनू शकतात, त्या गोष्टीच आपल्या यशाच्या मार्गातील अडथळा

आहेत, असे सांगून काम टाळणाऱ्या लोकांचे हे वर्णन वरवर पहाता अतिशयोक्तीचे वाटते.

आज समाजात ऐतखाऊ प्रवृत्ती बळावत चाललेली दिसून येते. काम न करता, कष्ट न करता श्रीमंत होण्याचा मोह बळावत चालला आहे. वामार्गाने पैसा कमावून मौज-मजा, शानशौक करण्याची प्रवृत्ती आज तरुणात बळावत आहे. पण हे समाजासाठी घातक आहे. समाजतील तरुण वर्ग दिशाहीन होऊ नये, तो भटकून जावू नये असे वाटत असेल, तर संत तुकारामांमाच्या विचारांची नितांत गरज आज मानव जातीला आहे. संत तुकाराम आपल्या अभंगात म्हणतात-

"जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारे ।
उदास विचारें वेच करी ॥"

उत्तम व्यवहार करुन धन जोडावे, याचा अर्थ गैरमार्गाने मिळवू नये. कुणाला फसवून, कुणाला लुबाडून मिळवू नये. दुसऱ्याच्या कष्टाचे फळ आपण ओरबडून घेऊ नये. कष्ट करुन, घाम गाळून पैसा धन कमावलेले चिरकाल आणि यशदाई असते. हे संत तुकाराम आपल्या अभंगातून सांगाताना दिसतात.

संतपणासाठी आवश्यक असलेले गुण जवळ नसूनही, जे संत असल्याचं ढोंग करतात, त्यांच्यावर तुकारामांनी जोरदार टीका केली आहे. दुष्टांबरोबर संघर्ष करणं, ही संतपणासाठी आवश्यक असलेली बाब, असचं त्यांनी मानलं होतं. संतानी सरळपणाने निष्कपट वृत्तीने वागावे, पण दुर्जनांशी वागताना या सरळपणातून दुबळेपण व्यक्त होऊ नये, अशी तुकारामांची धारणा होती. म्हणून संत तुकाराम अभंगात म्हणतात-

"ऐसे कैसे झाले भोंदु ।
कर्म करोनी म्हणती साधू ॥
तुका म्हणे सांगो किती ।
जळो तयांची संगती ॥

अशा दुर्जन लोकांची संगती काय कामाची असे संत तुकाराम खडसावून सांगतात किंवा त्यांनी ठणकावून सांगतात की, मऊ मेणाहून आम्ही विष्णूदास कठीण वज्रास भेदू ऐसे ॥

संतानी मेणापेक्षा मऊ असावं, यात कुणाला काही वावगं नाही, पण वज्रालाही फोडून टाकण्याइतकं कठीण होण्याची आवश्यकता संत तुकारामांना वाटते. जीवन खऱ्या अर्थाने मधूर, निर्मळ करायचं असेल तर दुष्ट शक्तीबरोबर संघर्ष अटळ आहे. हे तुकारामांनी ओळखले होते. यातच त्यांचे वेगळेपण दिसून येते. तुकारामांनी दुर्जनांबरोबर संघर्ष करण्याची भाषा सतत केली अहंकार करणाऱ्याला सतत टोकतात. दांभिक प्रवृत्तीवर प्रहार करतात. एका अभंगात ते आवेशानं म्हणतात-

"तुका म्हणे मानदंभ जया चित्ती ।
तयाची फजीती करु आम्ही ॥

ज्या अंतरंगात अभिमान आहे. दांभिकता आहे. त्याचा साधुत्वाचा बुरखा फाडून त्याची फजिती करण्याची धमकी देताना दिसतात. तुकारामांनी जरी संघर्ष करण्याची तयारी ठेवली असली तरी, त्यांनी हा संघर्ष नाईलाजास्तव स्विकारला होता. केव्हा ना केव्हा त्या संघर्षाच्या पलीकडं जायचं आहे. हा ध्यास त्यांच्या मनी होता. त्यामुळेच आपलं चित्त अधिकाधिक निर्विकार करण्याचा प्रयत्न करतात. चित्त शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करतात. एकदा का चित्त शुद्ध झाले की, शत्रू सुध्दा मित्र होतात.

निष्कर्ष :

संत तुकाराम मानवी समाज जीवनाचे चौफेर निरीक्षण करतात आणि त्या समाज जीवनातील घडामोडींना, परखडपणे शब्दबद्ध करतात. शब्दाचे महत्व त्यांनी जाणले होते. संत तुकाराम आयुष्यभर नैतिकतेच्या आचरणाचा वस्तुपाठ घालून देतात. कृषिनिष्ठ अनुभवातील नेमक्या वास्तवाला चित्रित करणारी भाषा तुकारामांनी मांडली आहे. समाजात असलेल्या धर्मविषयक अनिष्ठ प्रवृत्तींवर त्यांनी आघात केले आहेत. समाजाच्या विविध स्तरातील माणसांची मुलभूत स्पंदने कवितेतून व्यक्त होतात. त्यामुळे त्यांच्या कवितेला/अभंगाला सांस्कृतिक आयामाचा विस्तृत असा परिघ प्राप्त होतो. त्या त्या काळाच्या भाषिक रुपाशी त्यांची कविता संवाद साधते. तिच्यातून आधुनिक मनाचे दर्शन घडते.

तुकारामांची कविता समाजवास्तवाची विविध अंगे मांडते. समाजभाषा विज्ञानाच्या अंगाने आपल्यासमोर उभी करतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) अक्षर अभंग - डॉ. तानाजी राऊ पाटील
२) संत तुकारामांचे निवडक अभंग - डॉ. आ.ह. साळुंखे
३) न सरे ऐरो तुकोबांचे दान - डॉ. आ.ह. साळुंखे
४) तुकाराम महाराजांची जीवनसुत्रे - डॉ. यादव अढाऊ
५) संत साहित्य काही निरीक्षणे - गो. म. कुलकर्णी

10

भारतीय संस्कृतीतील भाषिक सौंदर्याचा शोध

डॉ. गौतम झरिबा ढवळे
मराठी विभाग,
कर्मयोगी तुळशिराम पवार महाविद्यालय,
हडोळती, जि.लातूर

Research Paper - Marathi

भाषा हा माणसाच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात माणूस कोणती ना कोणती भाषा वापरत असतो. प्रत्येक व्यक्तीकडे स्वत: चे असे 'भाषिक भांडार' उपलब्ध असते. आपले विचार व्यक्त करतांना प्रत्येक क्षणी व्यक्ती भाषा वापरत असतो; परंतु प्रत्येक व्यक्तींच्या भाषेला येणारी लय, आकार, सौंदर्य या गोष्टी मात्र त्या व्यक्तीजवळ असलेल्या भाषिक भांडारावर अवलंबून असतात.

'भारतीय संस्कृती' या पुस्तकातून व्यक्त होणारे साने गुरूजींचे भाषिक सौंदर्य मात्र अलौकिक, रसपूर्ण पाल्हाळीकपणा, कल्पनाविलासापेक्षा वैचारिकता आणि एकूण आखीव रेखीवपणा इ.नी युक्त आहे. त्यांच्या 'भारतीय संस्कृती' या ग्रंथाच्या आधारे साने गुरूजींच्या भाषेचे सौंदर्य सर्वसाधारणपणे पुढील वैशिष्ट्यांच्या मदतीने सांगता येईल.

पारिभाषिक शब्दांचा समर्पक वापर :

शास्त्रीय अर्थात पारिभाषिक शब्दांचा वापर साने गुरूजी आपल्या 'भारतीय संस्कृती' या पुस्तकातून करतांना दिसतात. श्रुती, स्मृती, वर्ण, काव्य, मृत्यू, कर्मफलत्याग, अद्वैताचा साक्षात्कार, अधिष्ठान इ. पारिभाषिक शब्द आढळतात. त्यामुळे त्यांच्या भाषेला प्रौढत्व व भारदस्तपणा प्राप्त झाला आहे.

प्रतिशब्दात्मक छोटी छोटी वाक्यरचना :

साने गुरूजींच्या 'भारतीय संस्कृती' या ग्रंथातून त्यांच्या भाषेचे सौंदर्य वाढविणारे आणखी एक भाषावैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी वापरलेली प्रतिशब्दात्मक छोटी वाक्यरचना ही होय. उदा. अद्वैत म्हणजे शिवत्व. अद्वैत्व म्हणजे निर्भयता (पृ.१) शिवाजवळ शक्ती असणार (पृ.१) अद्वैत म्हणजे अनुभूती (पृ.२) संयम म्हणजे शरणता नव्हे संयम म्हणजे नेभळटपणा नव्हे, संयम म्हणजे सामर्थ्य आहे. (पृ.७९) अशाप्रकारे एका शब्दाचा अर्थ त्याला दुसरा समानार्थी किंवा विरूध्दार्थी शब्द सांगून छोट्या छोट्या वाक्यातून विचाराची मांडणी करण्याचा प्रयत्न साने गुरूजी करतात. या छोट्या

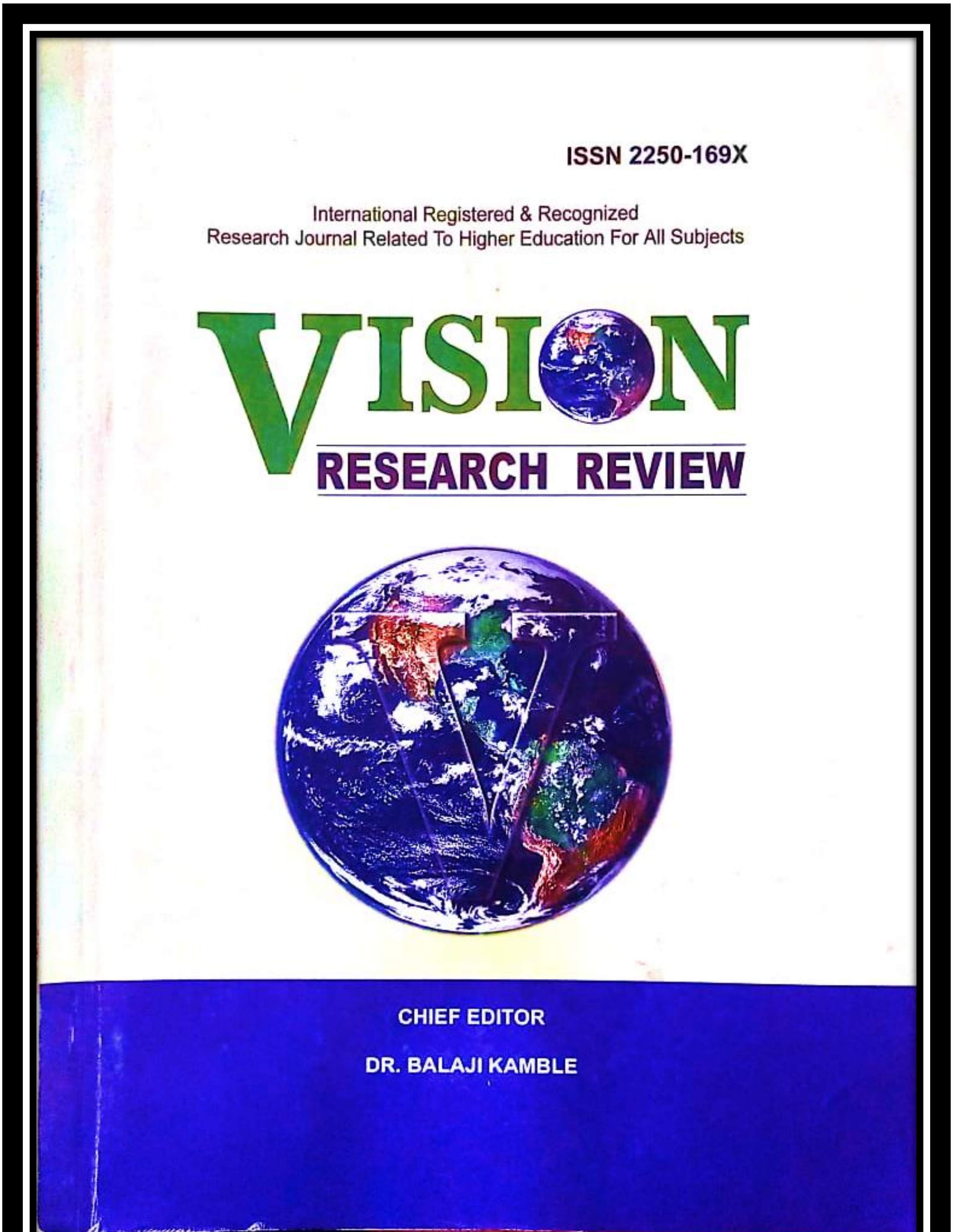
ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION
RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR 6.20

संदर्भ क्रमांक

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXIV, Vol. - III
Year-XII, Bi-Annual(Half Yearly)
(Dec. 2022 To May 2023)

CHIEF EDITOR
Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)India.

SPECIAL EDITOR
Dr. E. Sivanagi Reddy
'Sthapathi'
Dept of Archaeology & Museums,
Hyderabad (A.P.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napate
Pune, Dist. Pune .M.S.

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies,University of Barlin.
Barlin. (Jermany)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Dr. Deelip S. Arjune
Professor, Head, Dept. of History
J. E. S. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,
S.K.N.G. College,
Karanja Lad, Dist. Sashim(M.S.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S)

DEPUTY EDITORS

Dr. Rajendra Ganapure
Professor,Head, Dept. of Economics,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. B. K. Shinde
Professor, Head, Dept. of Economics,
D. S. M. Mahavidyalaya,
Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Vijay R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Mahadeo S. Kamble
Dept. of History
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. S. R. Patil
Professor, Dept. of Economics,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Shirur Tajband, Dist. Latur(M.S.)

CO - EDITORS

Dr. Allabaksha Jamadar
Professor, Head, Dept. of Hindi,
B.K.D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi,
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology,
Gondawana University,
Gadhchiroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Dr. M. Veeraprasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, Dist. Anantpur (A.P.)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 7276301000
9637935252 / 9503814000

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@ gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published By :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)

Price : ₹ 200/-

- विटामिनसी(%) ९

निष्कर्ष

वरील लेखावरून असा निष्कर्ष निघतो की व्यावसायिक दृष्ट्या ड्रॅगनफ्रूटमध्ये विक्रीचे अनेक गुण आहेत.ते आकार आणि रंगाने आकर्षक आहेत आणि अतिशय उत्तम पौष्टिक गुणधर्म आहेत. लाल मांसाच्या प्रजाती म्हणजे एच. कोस्टारिसेन्सिस या व्यतिरिक्त बीटा लेन्समध्ये समृद्ध आहेत. या फळामुळे अनेक आजाराचे निराकरण होण्यास मदत झाली आहे म्हणून या फळाला आरोग्याच्या दृष्टीने महत्व प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ सूची :-

1) Jaafar RA, Rahman ARBA, Mahmod NZC, Vasudevan R. Proximate analysis of dragon fruit (Hylocereuspolyrhizus). Amer. J App. Sci. 2009; 6(7):1341-1346.
2) Pushpakumara DKNG, Gunasena HPM, Kariayawasam M. Flowering and fruiting phenology, pollination agents and Breeding system in Hylocereus spp. (dragon fruit). ProcPeradeniya University Research Sessions. Sri Lanka. 2006; 11:15.
3) https://majhamaharastra.com/dragon-fruit-information-in-marathi/
4) राष्ट्रीय पोषणसंस्थान (NIN, Hyderabad)

9

संत तुकाराम यांचे प्रेरणादाई विचार

डॉ. संजय बाबुराव खाडप
मराठी विभाग प्रमुख
वसुंधरा महाविद्यालय,
घाटनांदूर, जि. बीड

Research Paper - Marathi

महाराष्ट्र ही साधूसंतांची भूमी आहे. या भूमीत अनेक संत होऊन गेले. त्यातील एक प्रमुख संत म्हणजे, 'संत तुकाराम' होय. मध्ययुगीन मराठी साहित्यात ज्ञानेश्वर आणि संत तुकाराम यांची कविता ही एका वळणावरची कविता म्हणून जाणवते. संत तुकारामांच्या कवितांचा विचार करीत असताना, हा कवी लोकांना आपला जवळचा वाटतो. कारण लोक जीवनाशी त्यांचे नाते अतिशय जवळचे होते. तत्कालीन समाज मनाच्या जाणीवा त्यांनी समजून घेतल्या व त्या कवितेत मांडल्या. तुकारामांनी समाजातल्या अनेकविध व्यक्ती मनाचे आणि त्यांच्या विविध प्रवृत्तीचे चित्रण करता करता समग्र मानवी जीवनाचे चित्रण केलेले दिसून येते. तुकारामांची भेदक नजर मानवी जीवनाच्या गाभ्यालाच कवितेचा विषय बनविते. त्यातून मानवी जीवनाचा विशाल पटच चित्रीत करतात. संत तुकाराम त्यांच्या कवितेतून/अभंगातून आत्मबोध, अनुभव अभ्यास, अहंभाव आचरण, आशा, वासना, लोभ, आळस, प्रपंच, भक्ती, भोंदू, गत्सार, मन विवेक, व्यवहार, सज्जन - दुर्जन, स्वभाव धर्म इत्यादींवर भाष्य करताना दिसून येतात. संत तुकाराम विज्ञानवादी दिसून येतात. त्यांना कर्मकांड, भोंदूपणा, लुटारूपणा, ढोंगीपणा आवडत नाही. ईश्वराच्या नावावर चालणारी भोंदूगिरी त्यांना आवडत नाही. धर्माच्या नावावर पोट भरण्यासाठी श्रद्धेचा बाजार मांडणाऱ्या लोकांवर त्यांनी अगदी पोटतिडकीने टिका केलेली दिसून येते.

"डोई वाढवूनि केश
भूते आणिती अंगास"

नवसाने मुलं-बाळं होत असतील तर पती करण्याची काय गरज आहे असे तुकाराम महाराज खडसावून सांगतात. ईश्वराला काही देऊ करणं आणि त्या बदल्यात तो आपल्याला काही देईल असं समजणं हा ईश्वराचा अपमान आहे. पण हे पटवून देताना अत्यंत विज्ञाननिष्ठ असा विचार ते मांडताना दिसून येतात.

मनाचे आपल्या जीवनात किती असाधारण स्थान असते, याचे वर्णनही संत तुकाराम मोठ्या चपखलतेने करताना दिसून येतात.

"मन करा रे प्रसन्न ।
सर्व सिद्धीचे कारण ॥"

आपल्या जीवनात जे काही बरे वाईट घडते, त्याच्या मुळाशी कोणत्या ना कोणत्या स्वरुपात आपले मनच जबाबदार असते. त्याच्या मुळाशी कोणत्या ना कोणत्या स्वरुपात आपले मनच जबाबदार असते. म्हणूनच आपले जीवन सुंदर व्हावे, असे वाटत असेल, तर आपण आपले मन सुंदर ठेवले पाहिजे. आपल्या जीवनाचा प्रवास प्रगतीच्या दिशेने जाणार की, अधोगतीच्या दिशेने होणार हे आपले मनच ठरवीत असते. म्हणून संत तुकाराम म्हणतात.

"तुका म्हणे मना पाहिजे अंकुश ।
नित्य नवा दिस जागृतीचा ॥"

माणसाचे मन नेहमी चांगला आणि वाईट गोष्टीचा विचार करीत असते. त्याची ओढ वाईट गोष्टीकडे जास्त असते. त्यामुळे वाईट मनावर आपला अंकुश असला पाहिजे. मन आपल्या नियंत्रणात असले पाहिजे. त्यामुळेच मनाचा ब्रेक उत्तम ब्रेक असे म्हटले जाते. बहिणाबाई चौधरी यांनी ही मनाचे सुंदर वर्णन केलेले आहे.

संत तुकाराम यांचे अभंग जास्तीत जास्त उपदेश करणारे दिसून येतात. माणसाने इकडचे जग तिकडे झाले, तरी माणसाने आपल्या कर्तव्यापासून ढळता कामा नये. म्हणून ते म्हणतात,

"भढे झाकुनिया करिती पेरणी ।
कुणबियाचे वाणी लवलाहे ॥
तयापरी करी स्वहित आपुले ।
जयासी फावले नरदेह ।"

हा आदर्श अवध्या मानव जातीला शेतकऱ्याच्या वागण्यातून कसा मिळतो. हे दिसून येते. संत तुकाराम वरील अभंगात पेरणी करणाऱ्या शेतकऱ्याचा नुसता गौरव करुन, नुसते कौतुक करुन, नुसती प्रशंसा करुन थांबत नाहीत. ज्याला-ज्याला मानवी देह लाभलेला आहे. त्याने आपले हित साधण्याच्या बाबतीत या शेतकऱ्याप्रमाणे लगबगीने, घाईने, तातडीने आपले कर्तव्य पार पाडावे, असा उपदेश, सल्ला देताना दिसतात. त्याचबरोबर कामचुकारांच्या बाबतीतही आपल्या अभंगाच्या माध्यमातून आसूड उगारतात.

"ढाल तरवारें गुंतले हे कर ।
म्हणे मी जुंझार कैसा झुंजो ॥"

ज्या गोष्टी यशाचे साधन बनू शकतात, त्या गोष्टीच आपल्या यशाच्या मार्गातील अडथळा

आहेत, असे सांगून काम टाळणाऱ्या लोकांचे हे वर्णन वरवर पहाता अतिशयोक्तीचे वाटते.

आज समाजात ऐतखाऊ प्रवृत्ती बळावत चाललेली दिसून येते. काम न करता, कष्ट न करता श्रीमंत होण्याचा मोह बळावत चालला आहे. वामार्गाने पैसा कमावून मौज-मजा, शानशौक करण्याची प्रवृत्ती आज तरुणात बळावत आहे. पण हे समाजासाठी घातक आहे. समाजतील तरुण वर्ग दिशाहीन होऊ नये, तो भटकून जावू नये असे वाटत असेल, तर संत तुकारामांमाच्या विचारांची नितांत गरज आज मानव जातीला आहे. संत तुकाराम आपल्या अभंगात म्हणतात-

"जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारे ।
उदास विचारें वेच करी ॥"

उत्तम व्यवहार करुन धन जोडावे, याचा अर्थ गैरमार्गाने मिळवू नये. कुणाला फसवून, कुणाला लुबाडून मिळवू नये. दुसऱ्याच्या कष्टाचे फळ आपण ओरबडून घेऊ नये. कष्ट करुन, घाम गाळून पैसा धन कमावलेले चिरकाल आणि यशदाई असते. हे संत तुकाराम आपल्या अभंगातून सांगाताना दिसतात.

संतपणासाठी आवश्यक असलेले गुण जवळ नसूनही, जे संत असल्याचं ढोंग करतात, त्यांच्यावर तुकारामांनी जोरदार टीका केली आहे. दुष्टांबरोबर संघर्ष करणं, ही संतपणासाठी आवश्यक असलेली बाब, असचं त्यांनी मानलं होतं. संतानी सरळपणाने निष्कपट वृत्तीने वागावे, पण दुर्जनांशी वागताना या सरळपणातून दुबळेपण व्यक्त होऊ नये, अशी तुकारामांची धारणा होती. म्हणून संत तुकाराम अभंगात म्हणतात-

"ऐसे कैसे झाले भोंदु ।
कर्म करोनी म्हणती साधू ॥
तुका म्हणे सांगो किती ।
जळो तयांची संगती ॥

अशा दुर्जन लोकांची संगती काय कामाची असे संत तुकाराम खडसावून सांगतात किंवा त्यांनी ठणकावून सांगतात की, मऊ मेणाहून आम्ही विष्णूदास कठीण वज्रास भेदू ऐसे ॥

संतानी मेणापेक्षा मऊ असावं, यात कुणाला काही वावगं नाही, पण वज्रालाही फोडून टाकण्याइतकं कठीण होण्याची आवश्यकता संत तुकारामांना वाटते. जीवन खऱ्या अर्थाने मधूर, निर्मळ करायचं असेल तर दुष्ट शक्तीबरोबर संघर्ष अटळ आहे. हे तुकारामांनी ओळखले होते. यातच त्यांचे वेगळेपण दिसून येते. तुकारामांनी दुर्जनांबरोबर संघर्ष करण्याची भाषा सतत केली अहंकार करणाऱ्याला सतत टोकतात. दांभिक प्रवृत्तीवर प्रहार करतात. एका अभंगात ते आवेशानं म्हणतात-

"तुका म्हणे मानदंभ जया चित्ती ।
तयाची फजीती करु आम्ही ॥

ज्या अंतरंगात अभिमान आहे. दांभिकता आहे. त्याचा साधुत्वाचा बुरखा फाडून त्याची फजिती करण्याची धमकी देताना दिसतात. तुकारामांनी जरी संघर्ष करण्याची तयारी ठेवली असली तरी, त्यांनी हा संघर्ष नाईलाजास्तव स्विकारला होता. केव्हा ना केव्हा त्या संघर्षाच्या पलीकडं जायचं आहे. हा ध्यास त्यांच्या मनी होता. त्यामुळेच आपलं चित्त अधिकाधिक निर्विकार करण्याचा प्रयत्न करतात. चित्त शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करतात. एकदा का चित्त शुद्ध झाले की, शत्रू सुध्दा मित्र होतात.

निष्कर्ष :

सत तुकाराम मानवी समाज जीवनाचे चौफेर निरीक्षण करतात आणि त्या रागाज जीवनातील घडामोडींना, परखडपणे शब्दबद्ध करतात. शब्दाचे महत्व त्यांनी जाणले होते. संत तुकाराम आयुष्यभर नैतिकतेच्या आचरणाचा वस्तुपाठ घालून देतात. कृषिनिष्ठ अनुभवातील नेमक्या वास्तवाला चित्रित करणारी भाषा तुकारामांनी मांडली आहे. समाजात असलेल्या धर्मविषयक अनिष्ठ प्रवृत्तींवर त्यांनी आघात केले आहेत. समाजाच्या विविध स्तरातील माणसांची मुलभूत स्पंदने कवितेतून व्यक्त होतात. त्यामुळे त्यांच्या कवितेला/अभंगाला सांस्कृतिक आयामाचा विस्तृत असा परिघ प्राप्त होतो. त्या त्या काळाच्या भाषिक रुपाशी त्यांची कविता संवाद साधते. तिच्यातून आधुनिक मनाचे दर्शन घडते.

तुकारामांची कविता समाजवास्तवाची विविध अंगे मांडते. समाजभाषा विज्ञानाच्या अंगाने आपल्यासमोर उभी करतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) अक्षर अभंग - डॉ. तानाजी राऊ पाटील
२) संत तुकारामांचे निवडक अभंग - डॉ. आ.ह. साळुंखे
३) न सरे ऐसे तुकोबांचे दान - डॉ. आ.ह. साळुंखे
४) तुकाराम महाराजांची जीवनसुत्रे - डॉ. यादव अढाऊ
५) संत साहित्य काही निरीक्षणे - गो. म. कुलकर्णी

10

भारतीय संस्कृतीतील भाषिक सौंदर्याचा शोध

डॉ. गौतम झरिबा ढवळे
मराठी विभाग,
कर्मयोगी तुळशिराम पवार महाविद्यालय,
हडोळती, जि.लातूर

Research Paper - Marathi

भाषा हा माणसाच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात माणूस कोणती ना कोणती भाषा वापरत असतो. प्रत्येक व्यक्तीकडे स्वत: चे असे 'भाषिक भांडार' उपलब्ध असते. आपले विचार व्यक्त करतांना प्रत्येक क्षणी व्यक्ती भाषा वापरत असतो; परंतु प्रत्येक व्यक्तींच्या भाषेला येणारी लय, आकार, सौंदर्य या गोष्टी मात्र त्या व्यक्तीजवळ असलेल्या भाषिक भांडारावर अवलंबून असतात.

'भारतीय संस्कृती' या पुस्तकातून व्यक्त होणारे साने गुरूजींचे भाषिक सौंदर्य मात्र अलौकिक, रसपूर्ण पाल्हाळीकपणा, कल्पनाविलासापेक्षा वैचारिकता आणि एकूण आखीव रेखीवपणा इ.नी युक्त आहे. त्यांच्या 'भारतीय संस्कृती' या ग्रंथाच्या आधारे साने गुरूजींच्या भाषेचे सौंदर्य सर्वसाधारणपणे पुढील वैशिष्ट्यांच्या मदतीने सांगता येईल.

पारिभाषिक शब्दांचा समर्पक वापर :

शास्त्रीय अर्थात पारिभाषिक शब्दांचा वापर साने गुरूजी आपल्या 'भारतीय संस्कृती' या पुस्तकातून करतांना दिसतात. श्रुती, स्मृती, वर्ण, काव्य, मृत्यू, कर्मफलत्याग, अद्वैताचा साक्षात्कार, अधिष्ठान इ. पारिभाषिक शब्द आढळतात. त्यामुळे त्यांच्या भाषेला प्रौढत्व व भारदस्तपणा प्राप्त झाला आहे.

प्रतिशब्दात्मक छोटी छोटी वाक्यरचना :

साने गुरूजींच्या 'भारतीय संस्कृती' या ग्रंथातून त्यांच्या भाषेचे सौंदर्य वाढविणारे आणखी एक भाषावैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी वापरलेली प्रतिशब्दात्मक छोटी वाक्यरचना ही होय. उदा. अद्वैत म्हणजे शिवत्व. अद्वैत्व म्हणजे निर्भयता (पृ.१) शिवाजवळ शक्ती असणार (पृ.१) अद्वैत म्हणजे अनुभूती (पृ.२) संयम म्हणजे शरणता नव्हे संयम म्हणजे नेभळटपणा नव्हे, संयम म्हणजे सामर्थ्य आहे. (पृ.७९) अशाप्रकारे एका शब्दाचा अर्थ त्याला दुसरा समानार्थी किंवा विरूध्दार्थी शब्द सांगून छोट्या छोट्या वाक्यातून विचाराची मांडणी करण्याचा प्रयत्न साने गुरूजी करतात. या छोट्या

Dr. Khadap S.B.

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

ISSUE No - (CDVIII) 408

Volume-A

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2023

Pandit Jawaharlal Nehru and Democratization of India

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr.Vasant D.Satpute
Principal
Late Ramesh Warpudkar
ACS College, Sonpeth
Dist.Parbhani

Assistant Editors
Dr. Vitthal K. Jaybhaye
Dr. Bapurao V. Andhale
Late Ramesh Warpudkar
ACS College, Sonpeth
Dist.Parbhani

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

Impact Factor - (SJIF) -8.632   ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2023

ISSUE No - (CDVIII) 408- A

Pandit Jawaharlal Nehru and Democratization of India

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Vasant D.Satpute
Editor
Principal,
(Late Ramesh Warpudkar ACS College, Sonpeth Dist.Parbhani)

Dr. Vitthal K. Jaybhaye
(English)
Dr. Bapurao V. Andhale
(Political Science)
Assistant Editors
(Late Ramesh Warpudkar ACS College, Sonpeth Dist.Parbhani)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDVIII) 408-A
ISSN : 2278-9308 April, 2023

संपादकीय

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करत असताना स्वातंत्र्योत्तर काळातील 'पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची भारतीय लोकशाहीकरणातील भूमिका' या विषयावर भारतीय सामाजिक संशोधन विज्ञान परिषद (ICSSR) आणि हनुमान शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित कै.रमेश वरपुडकर महाविद्यालय सोनपेठ जि.परभणी,श्री पंडित गुरू पार्डिकर महाविद्यालय सिरसाळा, वसुंधरा महाविद्यालय घाटनांदूर,जनविकास महाविद्यालय बनसारोळा यांच्या संयुक्त विद्यमाने देशातील विविध संशोधकांची मते जाणून घेण्याचा हा एक प्रयत्न आहे. या अनुषंगाने संशोधकांनी संशोधनात्मक जे शोधनिबंध सादर केले आहेत ते प्रस्तुत आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील जर्नलमध्ये प्रकाशित करताना आम्हाला आनंद होत आहे.

प्रस्तुत विषयाच्या अनुषंगाने संशोधकांनी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाही समाजवादासंबंधी विचार, राष्ट्रवादासंबंधी विचार, भारत पाकिस्तान फाळणी संबंधी भुमिका, अलिप्ततावाद किंवा गुटनिरपेक्षता संबंधी विचार, पंडित नेहरू यांचे लोकशाही संबंधी विचार, पंडित नेहरू यांचे नियोजन बाबत विचार, पंडित नेहरू यांचे आर्थिक विचार, पंडित नेहरू यांचे धर्मनिरपेक्षेते संबंधी विचार, आधुनिक भारताचे शिल्पकार पंडित नेहरू आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे परराष्ट्र धोरण यासारख्या विविध पैलूंवर संशोधकांनी प्रकाश टाकला आहे. त्यामुळे पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे विचार आणि कार्य सर्वांसमोर येणार आहे.

भारत जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून ओळखला जातो.भारताने संसदीय लोकशाही स्वीकारून आजपर्यंत यशस्वी होण्याचा प्रयत्न केला आहे.भारतीय लोकशाहीकरणाची सुरुवात अज्ञानी, अशिक्षित आणि राजकीयदृष्ट्या नवोदित लोकांपासून झाली आहे. आणि आज ती एक जीवनपद्धती म्हणून आपण अंगिकारली आहे.परंतू लोकशाही करण्याची ही प्रक्रिया केवळ जीवनपद्धती म्हणून न राहता ती प्रत्येक भारतीय नागरिकाच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली पाहिजे.राजकीय, सामाजिक, आर्थिक लोकशाही बरोबरच नैतिक लोकशाही निर्माण करण्यासाठी म.गांधी, पं.जवाहरलाल नेहरू, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना अपेक्षित लोकशाही निर्मितीवर भर देणे आवश्यक आहे.

पं.जवाहरलाल नेहरू यांनी भारतीय समाजात लोकशाहीकरणाची प्रक्रिया रूजविण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, नियोजन आणि विविधतेत एकता यांवर भर दिला. यासाठी राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, वैधानिक,नागरी संस्थांची निर्मिती केली. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्याय मंडळ यांच्यात सत्ता समतोल साधला. समाजातील प्रत्येक घटकाला न्याय मिळेल याची दक्षता घेतली. यासाठी म.गांधीच्या स्वप्नातील भारत निर्माण करण्यासाठी सामान्य माणूस केंद्रबिंदू मानून ध्येय धोरणे आखली. भांडवलशाही व साम्यवाद यांच्या तात्कालीन रेट्यात न अडकता आपला स्वतंत्र मध्यममार्ग स्वीकारून आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले.

एकुणच पंडित नेहरूंच्या सर्व विचारांची प्रासंगिकता अधोरेखित करण्यासाठी हे विचारपीठ उपलब्ध करून देताना आमचा आनंद द्विगुणित होत आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे विचार आणि कार्य या निमित्ताने पुढे आणण्याची संधी मिळाली याबद्दल आपणा सर्व सहकारी बांधवांना मन: पुर्वक धन्यवाद देतो आणि माझ्या संपादकीय लेखनास पुर्णविराम देतो.

संपादक मंडळ
प्रा. डॉ. वसंत सातपुते
प्रा डॉ. विठ्ठल जायभाये
प्रा. डॉ. बापूराव आंधळे

संस्कारीत झालेला होता. पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी भारत हे राष्ट्र भांडवलदाराच्या ताब्यात जाऊ नये, म्हणून लोकशाही समाजवाद विकसित केला.

- नेहरूंच्या समाजवादाने स्वराज्याच्या संकल्पनेला आर्थिक, सामाजिक व राजकीय आशय प्राप्त करून दिला.

- भारतीय राष्ट्रवादाला त्यांनी आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनाचा संदर्भ जोडला.

- भारतातील राष्ट्रवाद अतिरेकी न होण्यास जसा गांधीजींचा मानवतावाद कारणीभूत आहे. तसाच आणि तितकाच नेहरूचा आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनही कारणीभूत आहे.

-पंडित नेहरूंनी भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेला विरोध केला त्यांच्या मते भांडवलदारी अर्थव्यवस्था कामगाराचे सतत शोषण करते. समाज व्यवस्थेत विषमता निर्माण करून जर उत्पादनाचा सर्व पैसा धानिकाकडे गेला तर माणसांनीच माणसाची पिळवणूक होईल त्यामुळे हे तत्व त्यांना मान्य नव्हते.

- नेहरूंच्या समाजवादात हिंसेला स्थान नव्हते. लोकशाहीतील शांततेच्या मार्गाने समाजवाद आणणे शक्य होईल अशी त्यांची धारणा होती. ते म्हणत, "*कुठल्याही संघटनेचे बळ हिंसाचारातून नव्हे तर शांततापूर्ण मार्गाने केलेल्या संघटित कृतीतून वाढत जाते*".

- भांडवलशाहीतील खाजगी मालकी व समाजवादातील संपूर्ण राष्ट्रीयकरण यातील मधला मार्ग म्हणजे संमिश्र अर्थव्यवस्था जी त्यांनी संपूर्ण राष्ट्रासाठी स्वीकारली. यामध्ये काही उद्योगधंदे सरकारच्या मालकीचे तर काही उद्योगावर खाजगी नियंत्रण असावे या मतांचे नेहरू होते.

- पंडित नेहरूंच्या मते भारतातील भीषण दारिद्याचा प्रश्न केवळ राष्ट्रीयीकरणाने सुटत नसतो. तर उत्पादित वस्तूचे योग्य प्रकारे वितरण झाले, तरच खऱ्या अर्थाने समाजवाद अस्तित्वात येऊ शकतो. या समाजवादाचे मुख्य ध्येय *दारिद्य निर्मूलन करणे* हेच आहे.

- नेहरू स्वतः जरी व्यक्तिस्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते असले तरीही खाजगी मालमत्तेच्या बाबतीत त्यांचे विचार विशिष्ट पद्धतीने कार्य करीत. ठराविक मालमत्ता धारकांच्या हातात जर संपत्तीचे केंद्रीकरण होऊ लागले तर आर्थिक विषमता प्रचंड वाढेल व समाजवादाला शह बसेल. म्हणून सामूहिक हिताच्या दृष्टीने विचार करून खाजगी मालमत्तेवर मर्यादा आणाव्यात.

सारांश :

स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे विचार हे समकालात सुद्धा विद्यमान शासनकर्त्यांना ताळयावर आणतील. पण गरज आहे ती तितक्याच उमदेपणाने त्यांनी नेहरूंना समजून घेण्याची. जिथे 'गांधी – नेहरू' नावाची ॲलर्जी आहे, तेथे हे स्वप्न मात्र दुरापास्त दिसत आहे. असाच एक एक सार्वजनिक उद्योग, कारखाने भांडवलदाराच्या ताब्यात जाऊन गरीब गरीबच होत जाईल व मुठभर धनिकांकडे राष्ट्रीय संपत्तीचे केंद्रीकरण होइल हा धोका नजरेआड करता येणार नाही. म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा लोकशाही समाजवाद समजून घेणे ही आज काळाची गरज आहे. असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१) जावडेकर, शं. द.: 'समाजवाद व सर्वोदय,' पुणे, १९४९.
२) मेहता, अशोक (अनु.), लिमये, माधव: 'लोकशाही समाजवाद', मुंबई, १९६१
३)https://vishwakosh.marathi.gov.in/19844/https://vishwakosh.marathi.gov.in/19844/
४) मराठी विकिपीडिया

पंडित नेहरू आणि साहित्य

प्रा. डॉ. खाडप संजय बाबुराव
(मराठी विभाग प्रमुख) वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर ता. अंबाजोगाई, जि. बीड

प्रस्तावना :

स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान आणि साहित्याचे समीक्षक पंडित जवाहरलाल नेहरू आहेत. पंडित नेहरू कुशाग्र बुद्धीचे आणि चिकित्सक वृत्तीचे असून, उच्चशिक्षित होते. त्यांना वाचन आणि लेखन याचा छंद होता. त्यांनी विविध प्रकारच्या साहित्याचे वाचन आणि लेखन केले. त्यांच्या लिखाणावर आणि विचारावर पाश्चिमात्य आणि भारतीय सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, मानवतावादी, वैचारिक, साहित्याचा प्रभाव पडलेला होता. या प्रभावातून त्यांनी 'लेटर्स फ्रॉमअ फादर टू हिज डॉटर्स, ग्लिम्पसेस ऑफ वर्ल्ड हिस्ट्री, द डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया' या ग्रंथाचे लिखाण केले. तसेच त्यांना सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक जीवनामध्ये आलेले अनुभव आणि ग्रामीण समुदायाची संरचना त्यांचे जीवन आणि संस्कृती याचा आलेला अनुभव, याचे वास्तववादी लिखाण त्यांनी आपल्या ॲन ऑटोबायोग्राफी या आत्मचरित्रामध्ये मांडलेले आहे. त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथ व आत्मचरित्राने साहित्यामध्ये भर घातलेली आहे. पंडित नेहरूनी वाचन व लिखाणाबरोबरच सामाजिक वर्गभेद, जातीभेद, श्रेष्ठ, कनिष्ठ दर्जा, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक जीवन, दुर्बल घटकांचे होणारे शोषण इत्यादीवर वर्तमानपत्रात लेख लिहीले आहेत. तसेच ते साहित्याचीसमिक्षा करून, इतरांच्या साहित्याची प्रस्तावना लिहीत होते. त्यांनी केलेल्या लिखित साहित्यामुळे त्यांची साहित्यिक म्हणून ओळख झाली.

पंडित नेहरू यांचे इतर राजकीय नेत्याच्या तुलनेत विपुल लिखित साहित्य आहे. त्यांची चार पुस्तके आणि अनेक लेख प्रकाशित आहेत. त्यांनी काव्य, नाटक यावरही लिखाण केलेले आहे. तसेच त्यांनी वेद, उपनिषद, वेदांत यापासून ते कालिदासाच्या संस्कृत काव्यापर्यंत लेखन केले आहे. त्यांच्या लिखाणात व भाषणात मानवतावादी व समाजवादी दृष्टिकोन होता. त्यांचे लिखाण वास्तववादी आहे. त्यांच्या लिखाणाचा मुख्य आधार मानव केंद्रित, जनहित चिंतन आणि दुर्बल घटकांची संवेदनशीलता आहे. नेहरूजी मानवी जीवनातील कला आणि साहित्य याचे महत्त्व ते जाणून होते. ते मानवी जीवनातील समस्या, दुःख, सुख, जीवन पद्धती, समाज जीवनातील स्त्री समस्या, दलित वर्गाचे दुःख,इत्यादी होत असलेले शोषण अशा सर्व मानवी व सामाजिक जीवनाच्या सर्व घटकाची जाणीव होती. त्यांच्या अध्ययनाचा विषय मानवी जीवनासंबंधीचा असून, तोच त्यांच्या साहित्याच्या लिखाणाचा आत्मा आहे.

१) प्रतिभाषाली साहित्यिक :

पंडित नेहरू हे एक खरे प्रतिभावंत लेखक व साहित्यिक होते. त्यांच्या कोटावर नित्य विराजमान असणाऱ्या गुलाब पुष्पाप्रमाणे त्यांची लेखन कला व साहित्य टवटवीत, सतेज होते. त्यांच्यातील साहित्यिक, विचारवंत, समाज सुधारक, इतिहासकार, राजकीय विश्लेषक अशा वेगवेगळ्या स्वरूपात दिसून येतो. तर कधी आत्मचरित्राच्या स्वरूपातून प्रकट होतो. त्यांनी इंदिराजींना लिहिलेल्या पत्रामध्ये मानवी जीवन आणि जीवनातील समस्या संबंधी केलेल्या लिखाणातून दिसून येतो. तसेच त्यांनी मानवी जीवन, मानवी जीवनाचे स्वरूप आणि त्यांच्यातील दैनंदिन समस्या यांच्या स्वरूपातून दिसून येतो. तसेच त्यांनी लिहिलेल्या कथा, निबंध आणि केलेल्या कविता मधून निदर्शनास येतो, तसेच त्यांनी समाज सुधारक, राजकीय कार्यकर्ते, नेते, पक्षाचे सदस्य, मंत्री, मुख्यमंत्री यांना मानवी कल्याणकारी कार्य, मानवाच्या सुख-सुविधा विषयक विकासात्मक योजनाचे स्वरूप, योजनांचे महत्त्व अशा विविध विषयावर केलेल्या पत्रातील मसुद्याच्या स्वरूपातून प्रगट होतो.

२) साहित्याची नवनिर्मिती :

साहित्य ही एक व्यक्तिमत्त्वाची नवनिर्मिती असते. लेखक कवी आपल्या अनुभूती, आपले अनुभव विश्व साहित्यातून व्यक्त करीत असतो. याचा अर्थ असा की साहित्याचा जीवनातील अनुभवाशी संबंध असतो. साहित्याची निर्मिती ही व्यक्तीच्या मताची निर्मिती असली तरी व्यक्ती जीवनाबरोबरच समाज जीवनाशीही साहित्याचा संबंध असतो. मानवी जीवनात येणाऱ्या घटनांचा अनुभव हा साहित्याचा महत्त्वपूर्ण घटक मानला जातो. साहित्य आणि मानवी जीवन जगण्याची पद्धती यांचे नाते अतूट असते. साहित्यामध्ये स्थळ, काळ आणि परिस्थितीनुसार फरक पडतो, तरीही साहित्य हा जीवनाचा एक अविभाज्य घटक असतो. साहित्यात, जीवनात घडणाऱ्या घटना साहित्यातलिखित होणे अपरिहार्य असते. साहित्याचा मतीत अर्थ मानव व समाज जीवनावर उभारलेला असतो. आधुनिक काळात तर

Aadhar Publications

साहित्य आणि मानवी जीवन यांचे नाते अतूट होत असलेले दिसून येते. मानवी जीवन आणि साहित्य यांच्यातील परस्पर संबंधाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न नेहरूंनी केलेला दिसून येतो.

३) साहित्याचा मानवतावादी दृष्टिकोन :

नेहरूंच्या मते मानवाच्या जीवनातील प्रश्न जेव्हा गंभीर बनतात, जीवनात विकृती येऊ लागते, माणसातील माणूस हरवू लागतो, मानवाचा स्वतःच्या जीवनावरचा विश्वास उडू लागतो, या सर्व प्रश्नाचे गांभीर्य समाजातील काही सुजाण लोकांच्या लक्षात येते, तेव्हा चळवळी निर्माण होतात. या चळवळीच्या प्रसादाचे स्वरूप साहित्याद्वारे मांडले जातात. जसे की दलित वर्गाचे होणारे शोषण, स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, जातीय दंगली तसेच दुर्बल घटकाचे होणारे सामाजिक, शारीरिक, आर्थिक शोषण, यातून निर्माण झालेल्या चळवळी आणि या चळवळीचा परिणाम यांचे वर्णन साहित्यातून होते. त्याचबरोबर ग्रामीण समुदायातील सांस्कृतिक जीवन पद्धती, धार्मिक जीवन, कला, कौशल्य, सुख-दुःख, व्यथा, वेदना, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, रुढी, परंपरा इत्यादी घटकांचा समावेश लिखित स्वरूपात होऊन ते साहित्याच्या माध्यमातून प्रस्तुत होते.

४) सर्वसमावेशक साहित्य :

पंडित नेहरूंनी लिहिलेले आत्मचरित्र हे त्यांनी लिहिलेल्या साहित्यामधील सर्वोत्तम अविष्कार आहे. त्यांनी आत्मचरित्रामध्ये जन्मापासून ते त्यांच्या पंतप्रधान पदाच्या कालखंडापर्यंत आलेले अनुभव, मानव आणि समाज जीवनाचे घडून आलेले दर्शन मांडले आहे. त्यांनी मानव आणि समाज जीवनातील अनुभव, तसेच मानव व समाज विकासाकरिता केलेले कार्य इत्यादींचे वर्णन केले आहे. त्याचबरोबर त्यांनी स्वतःला आलेल्या सुख-दुःखाच्या घटना, कौटुंबिक परिस्थिती, नातेसंबंध, सामाजिक, धार्मिक जीवन, राजकारणातील यश-अपयश, कार्यकर्त्यांचा आलेला अनुभव या घटकांची सविस्तर मांडणी केली आहे. त्यांनी आपल्या आत्मचरित्रद्वारे वैयक्तिक जीवनात घडून गेलेल्या घटनांची क्रमवार संक्षिप्त स्वरूपात मांडणी केली आहे. त्यांनी आपल्या आत्मचरित्राद्वारे साहित्यामध्ये मोठी भर घातली आहे.

५) वैचारिक साहित्य :

पंडित नेहरू यांनी वैचारिक साहित्याची मांडणी केली आहे. साहित्याचा विचार केला तर साहित्य जीवन व्यवहाराचे एक महत्त्वपूर्ण अंग आहे. साहित्यामध्ये स्थूल मानाने कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, निबंध, ललित निबंध, वैचारिक साहित्य, अनुभवातील साहित्य या सर्वांचा समावेश साहित्यामध्ये होतो. वैचारिक साहित्य हे व्यक्तीने तारकीक दृष्टिकोनातून विचारपूर्वक लिहिलेले असते. पंडित नेहरूंनी आपल्या लिखाणात ज्या घटना प्रत्यक्ष अनुभवल्या, त्या घटनांची तीव्रता पाहिली, त्या घटनांचा सारासार विचार करून साहित्याची मांडणी केली आहे. त्यांनी वैचारिक साहित्यात ग्रामीण, शहरी, आदिवासी समुदायातील व्यक्तीचे जीवन, त्यांची संस्कृती, त्यांच्या रुढी, प्रथा, चालीरीती, त्यांचे सुख-दुःख, त्यांचे दैनंदिन प्रश्न व समस्या यांचे वर्णन केलेले आहे.

६) समाजवादी साहित्य :

पंडित नेहरू यांनी 'द डिस्कवरी ऑफ इंडिया' या पुस्तकांमध्ये भारतीय समाजाचे वर्णन केले आहे. यामध्ये त्यांनी देशातील विविध भाषा, भाषांचे स्वरूप, भाषांमधील अलंकारिक स्वरूप आणि भाषांचे महत्व नमूद केले आहे. तसेच भारतीय संस्कृतीचे वर्णन केलेले आहे. यामध्ये सन, उत्सव, अलंकार, राहणीमान, खानपान, शिष्टाचार आणि जीवन पद्धती यांची मांडणी केली आहे. त्यांनी भारतातील धार्मिक जीवन. धर्माचे स्वरूप. धर्मविषयक दृष्टिकोन. धार्मिक सण. उत्सव आणि देव देवतांचे अस्तित्व नमूद केले आहे. त्यांनी भारतीय समाज, ग्रामीण, शहरी, जंगल, डोंगर दऱ्यामध्ये विखुरलेला आहे. या समाजाची जीवन पद्धती मांडली आहे. यामध्ये दैनंदिन कार्य, त्यांच्यातील संघटन, एकात्मता मांडली आहे.

त्यांनी आपल्या पुस्तकात भारतीय समाज सुधारकांचे कार्य, क्रांतिकारकांचे बलिदान, त्यांनी केलेल्या कार्याचे स्वरूप, त्यांच्या कार्याचा दृष्टिकोन इत्यादींचे वर्णन केले आहे. त्यांनी आपल्या पुस्तकांमध्ये भारतीय भूमी, निसर्ग, सौंदर्य, पवित्र नद्या, येथील निसर्गसृष्टी आणि त्यांचे महत्त्व व कार्य यांची मांडणी केली आहे. त्याचबरोबर त्यांनी ब्रिटिश शासनाने देशवासीयावर केलेले अन्याय, अत्याचार आणि केलेले मानसिक व शारीरिक शोषण यांची वास्तविक स्थिती आणि स्वरूप नमूद केले आहे. त्यांच्या या पुस्तकांमुळे साहित्यामध्ये अनमोल भर पडली आहे.

७) समीक्षात्मक साहित्य :

पंडित नेहरू यांचे साहित्य समीक्षात्मक स्वरूपाचे आहे. त्यांनी आपल्या लिखाणामध्ये वास्तववादी दृष्टिकोन वापरला आहे. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यातून प्रत्यक्ष अनुभवाची जाणीव होते. तसेच अनेक संशोधक, अभ्यासक त्यांच्या साहित्यावर टीकाटिप्पणी करीत आहेत. त्यामुळे त्यांचे साहित्य हे समीक्षात्मक स्वरूपातून पाहिले जाते.

निष्कर्ष :

पंडित जवाहरलाल नेहरू एक उत्कृष्ट लेखक, विचारवंत आणि साहित्यिक होते. त्यांनी लिहिलेल्या साहित्याचा समीक्षात्मक दृष्टिकोनातून संशोधक, अभ्यासक आणि समीक्षक अध्ययन करीत आहेत. त्यांच्या साहित्याने मानव आणि सामाजिक जीवनाचा संक्षिप्त स्वरूपात आढावा घेतलेला आहे. म्हणूनच त्यांचा साहित्याचा सर्वसमावेशक साहित्य म्हणून गौरव केला जातो. हे अभिमानास्पद असून त्यांनी वास्तववादी, वैचारिक केलेल्या लिखाणाची ही पावती आहे.

सारांश :

पंडित नेहरू कुशाग्र बुद्धिमत्तेचे, उच्चशिक्षित असून त्यांचा वास्तववादी, वैचारिक दृष्टिकोन होता. त्यांनी आपल्या लिखाणामध्ये सामाजिक जीवन, भारतीय समाज व्यवस्था आणि देशातील संस्कृती, धार्मिक, नैसर्गिक घटकांची संक्षिप्त स्वरूपात मांडणी करून साहित्यामध्ये अनमोल भर टाकली आहे.

संदर्भसूची :

१) चव्हाण पंजाबराव,'भारत निर्मिति पंडित जवाहरलाल नेहरू',आलीशा प्रकाशन, पुणे. २००५
२) चित्रे पुरुषोत्तम आत्माराम,'पंडित नेहरू चे कार्य', सह्याद्री प्रकाशन, कोल्हापूर. २०००
३) कोळंबे दिनकर,'भारतीय विचारवंत', विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.२००५
४) https//mr.m.wikpedia.org.
5) https//mr.mpsc.com.
6) https//upscgk.com
7) https//vishwakosh marathi.gov.in

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

27	'गुनाह बेगुनाह' उपन्यास में स्त्री विमर्श	डॉ.कल्याण शिवाजीराव पाटील	116-
28	डॉ.राही मासूम रजा के उपन्यासो में मुस्लिम विमर्श	शेख अब्दुल बारी अब्दुल करीम	121-
29	राजी सेठ की कहानियों में पारिवारिक चेतना	प्रा. डॉ. आहेर संगिता एकनाथराव	125-
30	किन्नर विमर्श (संकल्प कहानी के विशेष संदर्भ में)	प्रा. डा- बायजा कोटुळे	129-
31	परशुराम शुक्ल के बाल काव्य में पर्यावरण संरक्षण	सुजाता मठपती	134-
32	ओमप्रकाश वाल्मीकि की कविता में दलित चेतना ('बस्स ! बहुत हो चुका' कविता की विशेष संदर्भ में)	प्रो. डॉ. के.बी. गंगणे प्रा. डॉ. गजानन सवने	138-
33	मधुकर सिंह का 'उत्तरगाथा' उपन्यास मे चित्रित दलित शोषण	डॉ. दस्तगीर पठाण	142-
34	सुशीला टाकभौरे की कविता में दलित स्त्री विमर्श	डॉ चांदणी लक्ष्मण पंचांगे	145-
35	जयप्रकाश कर्दम कृत्य 'छप्पर' उपन्यास में दलित चेतना	विकास सूर्यकांत वाघमारे	149-
36	इक्कीसवीं सदी के उपन्यास साहित्य में आदिवासी विमर्श	कु. पठाण हिना अब्दुला	154-
37	शिकंजे के दर्द में बाल दलित विमर्श	डॉ रुपाली दलवी ओहोल	159-
38	वृद्ध विमर्श और डॉ सूरज सिह नेगी के उपन्यास	प्रा.कु.राजकन्या राघोजी भगत	163-
39	२१ वी शताब्दी के उपन्यास साहित्य में महानगरीय बोध	डॉ.अमर आनंद आलदे	167-
40	इक्कीसवीं सदी की स्त्री चिंता और चिंतन	डॉ. संजीवनी जनार्धन राठोड	171-
41	'हिन्दी दलित कथात्मक साहित्य हिन्दी साहित्य के लिए एक अनमोल देन'	प्रा.डॉ. दिपक नामदेव खिल्लारे	174-
42	इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों मे नारी जीवन की चिंता	डॉ.प्रकाश सटवाजी गायकवाड	177-
43	'उतनी दूर मत ब्याहना बाबा' कविता में व्यक्त बेटी की संवेदना	डॉ. मारोती यमुलवाड	182-
44	मोहनदास नैमिशराय कृत हमारा जवाब में दलित सम्वेदना	डॉ.ज्ञानेश्वर गणपतराव रानभरे	187-
45	२१ वीं सदी के हिंदी साहित्य में किन्नर विमर्श	डॉ. संतोष पवार	193-1
46	विभाजन की गाथा - रेत समाधी	प्रा. डॉ. द्वारका गिते-मुंडे	197-2
47	सुशीला टाकभौरे की कहानियों में दलितों की दशा व दिशा	प्रियंका प्रफुल दरवाड़े	201-2
48	२१वीं शताब्दी के साहित्य में दलित विमर्श	स्वाती पांडुरंग खाडे प्रा. डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मण येडले	206-2
49	२१ वी शताब्दी के साहित्य में बाल विमर्श	सोनाली युवराज चित्ते	209-2
50	''मेहरुन्निसा परवेज का उपन्यास 'अकेला पलाश' में तहमीना की घुटन''	प्रा.व्ही.डी.कापावार	214-2
51	'शकुंतिका' स्त्री विमर्श के संदर्भ में	अमृता अनिल तौर	218-2

किन्नर विमर्श (संकल्प कहानी के विशेष संदर्भ में)

प्रा. डॉ. वायजा कोटळे
हिंदि विभागाध्यक्षा,
वसुंधरा महाविद्यालय घाटनांदूर

हिन्दी साहित्य में दलित विमर्श, स्त्री विमर्श, आदिवासी विमर्श, किसान विमर्शों की भाति किन्नर विमर्श। आज किन्नरो के जीवन की हकीकतों को परत-दर-परत खोलता जा रहा है। इक्किसवी सदी के इस दौर में जब विमर्श की चर्चा होती है तब हिन्दी साहित्य में तीसरे विमर्श के रूप में थर्ड जेण्डर की उपस्थिति दिखाई देती है। इसकी उपस्थिती इस बात का प्रमाण दती है कि हिन्दी साहित्यकार समाज के अन्तिम व्यक्ति तक पहूँच रहा है। पूरा समाज स्त्री,और पूरूष इन दो वर्गों में विभाजित है। इन्ही से ही सम्पूर्ण समाज की निमिर्ती होती है। परन्तु इन दोनों के बीच एक ऐसा वर्ग भी है जो न तो पूर्ण स्त्री है और न ही पूर्ण पुरूष। अतः पूर्ण न होने के कारण समाज का यह वर्ग अन्य लोगों के बीच स्वयं की उपस्थिती तथा स्वयं के अस्तित्व के लिए हर समय संघर्ष करता हुआ इस स्त्री पुरूष के समाज के नजरिये में परिवर्तण लाने के जी जान से प्रयास करता हुआ दिखाई देता है। यह वर्ग है उभयलिंगी समुदाय का जिसे हमारे समाज में हिजडा, छक्का, खोजा और अरावली आदि नामों से जाना जाता है।

यह वर्ग लगातार अपने और अपने समुदाय के जीवन को बेहतर बनाने और अपने अधिकारों को प्राप्त करने के लिए कभी स्वयं से, कभी समाज से तो कभी कानून से दो-दो हात करता है, जिसमें उसे सफलता तो कभी असफलता कभी निराशा तो कभी सफल होने की आशा में वह लडता है। और इसी के द्वारा अपने समुदाय में अनेकानेक परिवर्तन करता हुआ अपने प्रति समाज के नजरियों में बदलाव करने की कोशिष करता है। समाज का यह वर्ग जो स्त्री एवं पुरूष के मध्यबिंदु पर खडा है, अपनी अपूर्णता के कारण समाज में हीन दृष्टी से देखा जाता है। अपनी अपूर्णता के दर्द को तिल-तिल सहते ये किन्नर कभी समाज में अपने हक के लिए तो कभी अपने वजूद की पूर्णता के लिए कभी निज से तो कभी समाज से लडते पाए जाते है।

हिन्दी साहित्य समय पर समाज से जुडे ऐसे कई बिन्दुओं पर लिखता रहा है। आज किन्नर विमर्श को भी हिन्दी साहित्य अपने गर्भ में बखूबी आश्रय प्रदान कर रहा है। इस विषय पर कई चर्चित लेखकों द्वारा कहानिया लिखी जा रही हैं। जैसे शिवप्रसाद सिंह की बिन्दा महाराज, किरण सिंह की संझा डा. पदमा षर्मा की इज्जत के रहबर, महेंद्र भीष्म की त्रासदी और विजेंद्र प्रताप सिंह की, संकल्प आदि। विजेंद्र प्रताप सिंह ने हिन्दी साहित्य में उपन्यास, कहानी, कतिताए आदि लिखा है। उनकी संकल्प कहानी चर्चित है।

संकल्प कहानी का पात्र इस उपेक्षित समुदाय के संघर्षो का चित्रण मात्र ही नही करता है, ... से परे एक विजयी सेनानी की भांति एक आदर्श प्रस्तुत करता है। जो इनके अपने समुदाय के ... आदर्श सामने रखता है।

इस कहानी का पात्र मधुर अपने परिवार में एक पुत्र के रूप में जन्म लेता है, जो अपने ... के सहारे ही अपनी बहन और पिता का सहारा बनता है। जन्म के साथ ही मधुर का संघर्ष ... है। मधुर के हिजडा रूप में पैदा होने से न केवल उसके बल्कि उसके समस्त परिवार को भी ... तिरस्कार और अपमान सहना पडता है। "उसका हिजडो के रूप में जन्म लेना कोढ में खाज ... हुआ उसके परिवार के लिए एक तो गरीबी दूसरी यह विपत्ति।"[1] पहले तो जैसे-तैसे पास-पडोस ... नाच से काम चल जाता था, हिजडा पैदा होने के कारण पूरे मोहल्लोंवालों ने उसके पहरवार से ... लेते है। "ये समाज ये दुनिया होती ही ऐसी है, बडी-बडी हांकना और जरासी प्राकृतिक या मानवीय ... पर ही पुराने सभी अच्छे कर्मो को भूलकर अमानवीयता की हदों को एक पल में पार कर जाना आम ... है।"[2]

सात वर्षीय मधुर के सर से मा का साया सदा के लिए समाप्त हो जाता है उस पर नवजात ... और मानसिक संतुलन खो चुके पिता की समस्त जिम्मेदारी मधुर के सर पर आ जाती है। बडी ... मधुर हिजडा समाज से भी संपर्क बनाती है और मधुर से माधुरी बनती है।

कहानी का पात्र माधुरी अपने परिवार मे एक पुत्र के रूप मे जन्म लेता है। शनैः शनैः ... बडा होता है तब उसकी चाल-ढाल मे लडकियों जैसा लोच, लहराव आ रहा था, और सुंदरता देने के ... मे ईष्वर कुछ ज्यादा ही मेहरबान हुआ था, उसके उपर। एक कहावत है, "ईष्वर कुछ छीनता है तो ... देता भी है।"[3] धीरे-धीरे मधुर को अपने शरीर मे अजीब से एहसास होने लगे थे, लडको के कपडे पहनकर ... घुमने के कारण वह सब की नजर में वह लडका था पर उसे लडको के साथ रहने के बजाय लडकियों ... के साथ रहने में अच्छा लगता था। पर लडकिया उससे दूर भागती और लडके उसे छेडते इसलिए वह ... दूर भागता। धीरे-धीरे उसके अंदर ही अंदर औरत का जन्म होने लगा।

मधुर भी आम लडकियों की तरह रहना चाहता था। उसकी भी शादी हो...... बच्चे हो। ... लालसा में वह लडको के नजदीकी चाहता, परंतु वे उसे छेडते और गाली देकर भगा देते। वह अंदर ही ... अंदर बहुत दुखी होता। दुत्कार एवं तिरस्कार उसे अंदर तक छलनी कर देते।

माधुरी दीक्षित के नाम एवं उसके डांस ने ही उसे जिंदा रखा। उसने खुद को माधुरी कहना शुरू कर दिया। वह मधुर से माधुरी में परिवर्तित हो गया। माधुरी का नाम सुनकर उसके अंदर की स्त्री पुलकित हो उठती। इसी से रोजी रोटी चलने लगी। साथ ही छोटी बहन की शादी भी की। सिवाय पिता और उसका

कोई न बचा था। एक दिन पारूल्त हिजडा उसे बुलाने आयी जो उसकी सहेली थी पारूल्त ने उससे कहा कि गुरूमाई ने बुलाया है। गुरूमाई षांति एक बुचरा हिजडा थी पर दिल की बडी नेक थी। शांति के डेरे पर कुल बारह हिजडे थे। सब आपस में रिश्ते बनाकर रहते थे। किसी को किसी की जाति या धर्म का पता नहीं था, सामाजिक समरसता की बात की जाए तो, "कोई हिंदू के घर जन्मा, तो कोई मुस्लिम के, तो कोई किसी पंडित, दलित या अन्यके पर कीसीमें कोई भेदभाव नहीं। सब भाई, बहनो, मा, मौसी आदि के रिश्ते बना अपनी पूरी तरह रिश्ते विहीन जिंदगी को रिश्तें के रंगो से भरने की कोशिष करते हूए खुश रहने का प्रयास करते रहते हैं, परंतु अंदर के खोखलेपन का कोई भराव नहीं।"[4]

गुरूमाई माधुरी को मद्रास में कुवालम गाव में अरावन की पुजा को ले जाना चाहती थी क्योंकि अबतक माधुरी का संस्कार नहीं हुआ था। लेकिन माधुरीने अपने पिता की तकलीफ का हवाला देते हुए जाने से इनकार कर दिया। उसने भी ले जाने की जिंद नहीं की। गुरूमाई माधुरी के घर से माधुरी लौट रही थी। अंधेरा बहुत हो गया था। माधुरी शहर के सभ्य, नौकरी पेशा लोगों के मुहल्लें से जा रही थी। तभी अचानक पीछे से किसी ने उसका मुहँ बंद करके उसे खींचते हुए एक घर के अंदर ले गया। घर के अंदर उसके सामने एक

तगडा पुलिसिया जवान खडा था। माधुरी अंदर ही अंदर बहुत डर गई, पुलिसवाले व्यक्ति ने उससे प्यार से बाते की और उसके साथ संभोग की इच्छा जाहिर की। उसने मना करने के बाद उस पुलिस वालोने उसपर बलात्कार किया। और वह भी रातभर। फिर सुबह ही उसने माधुरी के मुंह पर पांच पांच सो के दो नोट फेके और किसी को इसकी खबर तक न होने की धमकी दी। वह जैसे तैसे गुरूमाई के पास पहूँची और रात की सारी घटना सुना दी। "गुरूमाई से ही पता चला कि बुचरा हिजडे जो औरत ज्यादा होते है।"

माधुरी की स्थिती को देखते हुए, पायल ने दुखी मन से चिल्लाते हुए कहा "हाय! रे देश और उसके लोग! पुरी औरतों को तो अपनी हवस का शिकार बनाने से छोडते नहीं, अब हिजडे भी नहीं छोडे जाते। ईश्वर ने क्या कम जुल्म ढाये है हम हिजडों पर जो, किसी नासपीटे ने मेरी सहेली के साथ ऐसा बुरा काम करने से पहले बिल्कुल नहीं सोचा।"[6] सभी पुलिस स्टेशन जाकर शिकायत लिखने के लिए जोर देने लगी। परंतु शांति ने समझाते हुए कहा- "किस के पास जाओगी षिकायत करने के लिए..... जहा रक्षक ही भक्षक हो... किससे उम्मीद करोगी। हम हिजडो की तो वैसे ही सभी हिकारत से देखते है। जब अच्छे खासे लोगोंकी पुलीस नहीं सुनती तो हम हिजडों की क्या सुनेंगी।" अर्थात इंसानो की कोई नहीं सुनता हमे तो समाज ने हिजडो को इंसान माना ही नहीं है।

गुरूमाई के साथ वह डाक्टर के पास गई। वैसे तो यह लोग छोटी बिमारी के लिए डाक्टर के पास जातो ही नहीं। अगर जाना भी पडा तो वह उनके लिए बडे चैलेंज वाली बात होती है। डॉक्टर ने मरहम

पट्टी तथा खून रोकने का इंजेक्षन लगाया कुछ आराम लगने लगा तो उसने कहा- "कई बार के बलात्कार के कारण माधुरी के छिद्र चोटिल हो गए हैं..... खून भी काफी बह गया है। कुछ दिन चलेगा, आराम की सक्त जरूरत है, वक्त लगेगा लेकिन ठीक हो जाएगी।"[8] माधुरी के दिमाग में की बचरा हिजरों के योनि होने की बात दिन-रात धूमने लगी और एक दिन वह अकेली डाक्टर के पहुच गई। डाक्टर से स्पष्ट पूछा क्या मैं औरत बन सकती हूँ। डाक्टर ने उसे सोनोग्राफी कराकर की सलाह दी। उसमें पाया कि, "माधुरी तुम औरत बन सकती है।..... पर इसका आपरेशन करना और आपरेषन में बहुत खर्च आएगा।"[9] माधुरी ने ये बात किसी को नहीं बताई और उसने मन में निष्चय किया कि वह पूरी तरह औरत बनेगी और इस दुनिया को दिखा कर रहेगी कि हिजड़ा भी कुछ कर सकते हैं। अपनी अभिषप्त जिंदगी को सुधार सकते हैं। भले ही कानून हो या न हो। वैसे वह पुलिस वालों को गुंडों से भी ज्यादा खराब समझाती थी और उन्हें वर्दी का गुंडा ही कहती थी।

समाज से भी हिजडों को सिवाय दर्द और तकलीफ के क्या प्राप्त होता है। लाख कानून बन जाने के बाद भी क्या आजतक समाज में बडी जातिवाले नीची जातिवालों के साथ अपने व्यवहार को बदल पाए। ऐसे में हिजडों के लिए नियम कानून बनाए जाने की जानकारी होने के बाद भी माधुरी को कोई भरोसा नहीं था। उसने अपना जीवन बचपन से आजतक अपने बलपर जिया था इसलिए उस दिन के बाद से उसने मेहनत करने में दिन-रात एक कर दिया। साल भर अनगिनत, शरीर को थका देने वाले डान्स प्रोग्राम किये, मंडलियों, शादीब्याह, जहा भी मिला वहा प्रोग्राम किए परन्तु सिर्फ बीस पच्चीस हजार रूपये ही जमा हो पाए। डाक्टर ने बताया था कम से कम एक लाख रूपये लग सकते है। बहुत सोचने के बाद माधुरी ने एक ऐसा फैसला लिया, जिसे वो कभी करना नहीं चाहती थी। परंन्तु इसके अतिरिक्त उसके पास कोई चारा भी नहीं था। क्योंकि उसे ये पता चल चुका था कि उसके साथ औरत की तरह सेक्स किया जा सकता है। देखते-देखते उसके पास एक लाख कि रखम जमा हो गई।

अपने शहर के डाक्टर से गाजियाबाद के डाक्टर का पता लेकर वह वहा गई। और छः महीने बाद वापस आई तो उसकी दुनिया बदल चुकी थी। इलाज के बाद माधुरी वापस आई और वह भी पूर्ण स्त्री के रूप में। गुरूमाई के पास आशीर्वाद लेने गई। गुरूमाई माधुरी के जज्बे और हिम्मत की तारीफ करते-करते निहाल हो उठी और दिल से सुखी जीवन जीने का आशीष दिया। घर आने पर पिता को सारी बात बताई। हिजडा शब्द उसकी जिंदगी को अभिशप्त बनाने के लिए अब उसके साथ नहीं था।

निष्कर्ष :-

निष्कर्ष के रूप में कह सकते है कि किन्नर समुदाय लगातार अपने हक तथा अपने वजूद के लिए लडता रहता ह। समाज का यह वर्ग जो स्त्री एवं पुरूष के मध्यबिन्दु पर खडा है, अपनी अपूर्णता के कारण

आभ्यंतर

लोक, भाषा, विश्व साहित्य और समकालीन वैचारिकी का मंच

AABHYANTAR

PEER REVIEWED AND REFEREED JOURNAL

IIJIF INDEXED-74

GIF IMPACT FACTOR- 2.5482

ISSN:2348-7771

अंक 26 भाग 01 जनवरी-मार्च 2023

संस्थापक

अखिलेश कुमार द्विवेदी

(संस्कृत शिक्षक, ग्राम-हंटरगंज, जिला-चतरा, राज्य-झारखण्ड)

परामर्श

प्रो. अनिल राय

(हिंदी विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय)

डॉ. मौना कौशिक

साहित्यकार और प्रख्यात कवयित्री

(सोफिया विश्वविद्यालय, बुल्गेरिया)

प्रो. विनोद तिवारी

(हिंदी विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय)

प्रो. रामनारायण पटेल

(हिंदी विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय)

डॉ. सुधांशु शुक्ल

(हिंदी विभाग, हंसराज कॉलेज, दिल्ली विश्वविद्यालय)

डॉ. राजेश शर्मा

(हिंदी विभाग, हंसराज कॉलेज, दिल्ली विश्वविद्यालय)

डॉ. यांचा पाण्डेय

(हिंदी विभाग, रामनारायण उच्च महाविद्यालय,
विनोबा भावे विश्वविद्यालय, झारखण्ड)

डॉ. पंकज कुमार बोस

(सहा. प्रो. दिल्ली विश्वविद्यालय)

मूल्यांकन/समीक्षात्मक समिति मंडल

प्रो. कैलाश कौशल

(हिंदी विभाग जयनारायण व्यास विश्वविद्यालय जोधपुर, राजस्थान)

प्रो. रमेश चन्द्र त्रिपाठी

(हिंदी विभाग, लखनऊ विश्वविद्यालय, उत्तर प्रदेश)

किन्नर विमर्श : बिंदा महराज के विशेष संदर्भ में

डॉ. बायजा कोट्टले
(हिंदी विभाग अध्यक्ष, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर)

इक्कीसवी सदी के इस दौर में जब विमर्श की चर्चा होती है तब हिंदी साहित्य में तीसरे विमर्श के रूप में थर्ड जेंडर की उपस्थिती दिखाई देती है। इसकी उपस्थिती इस बात का प्रमाण देती है कि हिंदी साहित्यकार समाज के अंतिम व्यक्ति तक पहुंच रहा है। स्त्री और पुरुष से ही संपूर्ण समाज की निर्मिती होती है। परंतु इन दोनों के बीच एक ऐसा वर्ग भी है जो न तो पूर्ण स्त्री है और न ही पूर्ण पुरुष। अत: पूर्ण न होने के कारण समाज का यह वर्ग अन्य लोगों के बीच स्वयं की उपस्थिती तथा स्वयं के अस्तित्व के लिए हर समय संघर्ष करता हुआ दिखाई देता है। ये वर्ग है उभयलिंगी समुदायिका जिसे हमारे समाज में हिजडा, छक्का, खोजा और अरावली आदि नामों से जाना जाता है।

हिंदी साहित्य समय-समय पर समाज से जुडे ऐसे कई बिंदू पर लिखता रहा है। आज किन्नर विमर्श को भी हिंदी साहित्य अपने गर्भ में बखूबी आश्रय प्रदान कर रहा है। इस विषय पर कई चर्चित लेखकों द्वारा कहानियाँ लिखी जा रही है। जैसे राही मासूम रजा की खलिक अहमद बुआ, किरण सिंह की संझा, डॉ. पद्मा शर्मा की इज्जत के रहबर, महेंद्र भीष्म की त्रासदी, विजेंद्र प्रताप सिंह की संकल्प और शिवप्रसाद सिंह की बिंदा महराज आदि।

शिवप्रसाद सिंह ने अपनी कहानियों को ग्रामोन्मुखी बनाकर मानों नयी कहानी की शुरुवात ही की है। लेखक ने केवल परिवेश को ही प्रस्तुत नहीं किया है, बल्कि सामाजिक विसंगतियों पर भी तीखा व्यंग्य करते हुए अनेक अंतर्विरोधों को भी पाठक के समक्ष प्रस्तुत किया है। डॉ. शिवप्रसाद सिंह की बिंदा महराज कहानी में भी ऐसे ही उपेक्षित जीवन व्यतीत करने वाले एक हिजडे का अर्थात किन्नर का चित्रण किया है। लेखक ने अपनी कहानी के माध्यम से बिंदा महराज जैसे तमाम स्त्री-पुरुषोत्तर व्यक्ति इस तरह के उपेक्षित जीवन व्यतीत करते हैं, यह बताने की कोशिश की है। सामान्य जीवन धारा से बिल्कुल अलग करके दिखा दिया है। "यह कहानी जैविक संरचना से अलग मनुष्य होने की ऐसी कहानी है जो समाज में मनुष्य होने की शर्तों के साथ जिना पसंद करता है, यह कैसा समाज है जो अपने ही समाज के एक अभिन्न हिस्से को सदियों से नकारता रहा है, और उसके लिए इतनी दीन और असम्मान की बाते समाज में है।"[1] बिंदा महराज चरित्र प्रधान कहानी है। यह कहानी एक किन्नर मन की पड़ताल करणे में खूब कामयाब हुई है।

बिंदा महराज सदियो की एक ऐसी जटील संवेदना है जो न्याय और समानता की मांग के साथ हमारे बीच में है। उसके चारों ओर एक रुग्णता का वातावरण भरा है। कहानी के पहले हिस्से में एक हिजडे के जीवन की त्रासदी को हमारे सामने आता है। "मकड़ो से भरे, भिगी-भिगी दिवारों वाले घर में चारपाई पर लेटे-लेटे बिंदा महराज का मन बिल्कुल डूबने लगा था, बतख की तरह उजली धूप को देखकर उसे बडी राहत मिली। उसने हाथ से धूप छुआ सिर को छुकर सोचा कि आज बेगानी लगने वाली यह देह उसी की है।"[2] स्पष्ट होता है कि यह भारत के किसी भी हिजडे का वक्तव्य हो सकता है। शिवप्रसाद सिंह उनके जीवन के इन्हीं विटम्बनाओं की चर्चा करते हुए लिखते है कि, "बिंदा महराज टाट का एक टुकडा बिछाकर जब अपने मकान के सामने चबुतरे पर बैठा, तो एक पहर दिन चढ आया था"[3] वृद्ध अवस्था की यह पीडा केवल बिंदा महराज की नहीं है तो, पुरे किन्नरों की है।

जवानी के दिनों में उसे पूछने वाले बहुत लोग थे। जवानी के दिनों की बिंदोरानी आज जीवन के इस उतर अवस्था में इतना हताश और निराश क्यों है? सजना-संवरना किसी जमाने मे उसका शौंक था, आज जब उसी तरह से सजकर आया, तो उसे खुद पर ही हँसी आ गई। आज उसका अपना कोई नहीं है। वह अगर सामान्य स्त्री या सामान्य पुरुष होता तो उसका भी अपना घर परिवार होता था। उम्र होने के कारण उसका उत्तरार्ध उसके लिए निराशा से भरा है। उसके माँ बाप जन्माकर कब के चले गये थे। पुरुष होता तो पुरुषत्व का शासन होता, पत्नी और परिवार के सहारे के रूप में उसके साथ होते। पर वह तो सृष्टी का अतृप्त कण ही रह गया। शिवप्रसाद की सिंह के शब्द में "मैं उस उपेक्षित जीवन को भी एक मूल्य देना चाहता था, जिसके अंदर पीडा का बोध, मानवीय पीडा को भी लांग जाता है। जो पुरुष नहीं दे पाता, नारी नहीं दे पाती, वह एक हिजडा दे जाता है।"[4]

किन्नर होने के कारण उसे उसके चचेरे भाई ने भी छोड दिया। बाद में उसके जीवन से दिपू मिसिर का बालक भी जाता रहा इतना ही नहीं तो उसे अपशकुन तक मान लिया गया। सामाजिक विटंबनाओं की एक झलक इसी कहानी के पुरविनवा नामक पात्र में दिखाई देता है। पुरविनवा बिंदा महराज को प्रेम करता है। दोनों की उमर में काफी अंतर है। जीवन के ऐसे मोड मे उस प्रेम का क्या महत्व? बिंदा महराज पुरविणवा की बात सून कर हंस पडता है- "अरे वाह रे छोकरे, वाह! तू मुझको परेम करता है, ही ही ही ही....।"[5] पुरविणवा एक दलित पात्र है जिससे समाज का अन्त्यज बिंदा महराज भी उसको तिरस्कृत शब्द का प्रयोग करता है, बिंदा महराज जोर से चिल्लाता है, "इसका दीदा न देखो दुनिया भर का रोंघट पोत कर देह मे सटा आता है।"[6] हालाकि यह पुरविणवा उन्हे अंत में भी सहारा देना चाहता है। परंतु बिंदा महराज 'दूध का जला' अंतत: उसे भी दूत्कार देता है। उसके जीवन में रंग भरणे वाला दिपू मिसिर का

संपादकीय...कुमार विश्वमंगल पाण्डेय...5

1.रामदरश मिश्र का साहित्य-जगत...डॉ. सोमाभाई पटेल...8

2.वर्तमान समय में कबीर की प्रासंगिकता...डॉ. सावित्री देवी...12

3.किन्नर विमर्श : बिंदा महराज के विशेष संदर्भ में...डॉ. बायजा कोटुळे...15

4.स्वतंत्रता संग्राम एवं राष्ट्रीय एकता की भाषा हिन्दी...डॉ. कन्हैया लाल...17

5.21 वीं सदी के हिन्दी उपन्यासों में आधुनिकता बोध...मेधा भारती...20

6.नारीवाद : महिला सशक्तिकरण, बाधाएँ एवं समाधान...राज दीपक ओम...22

7.कस्तूरबा गाँधी इतिहास के पन्नो में गुमनाम 'बा'...प्रीति...26

8.निराला के साहित्य में दार्शनिकता...मानसी यादव...29

9.वर्तमान सामाजिक परिप्रेक्ष्य में 'थर्ड जेंडर' वर्ग की समस्याएँ एवं चुनौतियाँ...सुमन राजभर...3

10.अभिमन्यु अनत की कविता : मज़दूरों की यातना-कथा...अराधना कुमारी...38

11.हिन्दी उपन्यासों में पर्यावरण और 'ग्लोबल गाँव के देवता'...उपासना रंगा...41

12.प्रेमचंद की पत्रकारिता और राष्ट्रवाद के सवाल...परमिंदर यादव...44

13.स्त्री-चेतना का लोक नाटक : सामा-चकेवा...शिवनंदन कुमार शर्मा...48

14.भारतीय संस्कृति में पर्यावरण बोध...पंकज कुमार...53

15.हरिकृष्ण प्रेमी के नाटकों में हिंदी रंगचेतना का विकास...डॉ. गुरु कुमार आनन्द...56

16.संविधान में हिंदी...पुष्पेश कुमार...59

17.सिनेमा और समाज...डॉ. वंदना यादव...61

18.वीरेन्द्र जैन के उपन्यास 'डूब' और 'पार' में आँचलिकता...सरिता कुमारी...66

19.बनारसी प्रसाद भोजपुरी के उपन्यासों में आँचलिकता ('हलबाहे का बेटा' के वि सन्दर्भ)...सियाराम मुखिया...69

20.संजीव...नेहा त्रिपाठी...72

21.तुक का क्या तुक है : मृदुला गर्ग...डॉ. स्वाति कुमारी...76

कहानी की दुनियाँ...

नौ साल छोटी पत्नी...रवींद्र कालिया

भोर से पहले...अमृत राय

नए पुराने संवाद...

प्रकृति की गोद में इंद्रधनुषी छटा बिखेरता नागालैंड...संजय कुमार

डायरी...

वक़्त के पंखों से उतर, छूट गया जो उँगलियों के पोरों पर...मनीषा कुलश्रेष्ठ

प्रभाव भी उसके जीवन से जाता रहा है। उसके भीतर ममत्व उमडता है किंतु पूर्वाग्रहों से ग्रसित समाज उस ममत्व को भी ... करार देत है।

बिंदा महाराज की इच्छा होती है कि उसे भी संपूर्ण मनुष्य की तरह प्यार मिले। पर हाय रे विडंबना प्रेम जैसे ... लिये उन्हों 'डायन' जैसे शब्द से नवाजा जाता है। शिवप्रसाद सिंह के शब्द में, "हिजडे के साथ का असर है भाई... सौंप ... गया।"[7] 'डायन' औरत की आवाज नागिन की सिसकारी की तरह काँपती हुई सुनाई पडती है, "लडके को छाती से लगा ... भले ही समाज के नजर में एक संपूर्ण पिता देते हो न ममता भरी माँ प्रेम कौन नहीं चाहता। एक अधुरे जीवन में प्रेम की ... तरसने वाले बिंदा महराज को हर जगह निराशा ही मिलती है। यह निराशा केवल बिंदा महराज की नहीं, अपितू ऐसे लाखों ... जिनका जीवन खोकला हो चुका है। मनुष्य है उसके भीतर भी जीवन की आदिम, आकांक्षा और जीवन राग है।

समाज दो वर्गों में बटा है एक पुरुष और दुसरा स्त्री। जिसमें घर की जिम्मेदारी स्त्री की मानी गई और बहार की ... ही उसके पीछे के कारण उनकी शारीरिक व मानसिक स्थितीयों को दिया गया हो। कहानी में दिपू मिसिर के हवाले से ... अंतिम नवाब वाजिद अली शहा द्वारा फिरंगी से लडने की एक कथा का जिक्र भी है, एक बार वाजिद अली शहा के मंत्री ने ... "हुजूर एक हिजडे की पलटण तैंयार की जाये और फिरंगी से भिडा दिया जाये। मजा आ जायेगा। कितने मजबूत होते ... औरत न मर्द, लडका पैदा करना होता नहीं देह कसी-की-कसी रह जाती है।"[9] यहाँ पर शिवप्रसाद सिंह ने इस कहानी ... एक कहानी कही है। इस कहानी के माध्यम से यह बताया गया है कि हिजडे कैसे भी शारीरिक रूप से अक्षम नहीं है, लेकिन ... उन्हें उनके जनखा रूप के लिये ही जाना जाता रहा है। बिंदा महराज का यह कथन उसके जीवन मे जेंडर के प्रश्न ... सार्थकता से उठाता है, "दुनिया के सारे नाते रिश्ते केवल पुरुष और स्त्री से हैं...विपरीत लोगों का आकर्षण एक के ... वस्तूएँ दुसरे से उसी प्रकार संबंध। बिंदा महराज का दुनिया में कोई रिश्ता नहीं, हो भी कैसे न तो वह मर्द है न औरत ... कथा-पुराण के उत्सवों में नाच-गाने से उपजी, कमाई को राख बनाकर उसे क्या मिलता पीडा जलना प्रसाद लेने तक के ... वही आते जिन्हें मीठी चीजों से कभी भेट न होती।"[10] इससे कहानीकार कहना चाहते हैं कि किन्नर समुदाय आज भी समाज ... पर खडा हुआ एक तिरस्कृत एवं तिरोहित समुदाय है। समाज उन्हें उनके मानवीय अधिकार भी नहीं देना चाहता। आजादी ... वर्षों बाद भी हमारे समाज की मानसिकता किन्नर समाज के प्रति नकारात्मक ही है।

निष्कर्ष:-

निष्कर्ष रूप में कहना चाहूंगी कि बिंदा महाराज यह कहानी किन्नर मन की पडताल करणे में कामयाब हुई ... महाराज के अंदर मानवीय व्यापकता और संवेदनशील हृदय की गहराई है। लेकिन स्त्री-पुरुषेतर होने के कारण उसे ... व्यतीत करना पडता है। उसके भीतर ममत्व उमडता है किंतु पूर्वाग्रहों से ग्रसित समाज उस् ममत्व को भी डायन करार देता ... महाराज एक किन्नर है जिस वजह से वह समाज द्वारा बहिष्कृत एवं तिरष्कृत अभिशप्त जीवन जीने को मजबूर है। यही ... कि बिंदा महाराज के मन मे दिपू मिशीर के बच्चे के प्रति निश्चल प्रेम को भी समाज स्वीकारता नही बच्चे की मृत्यू बिमारी ... पर समाज बिंदा को ही कोसते हुए उसे डायन की पदवी देता है। इस प्रकार लेखक ने कहानी के माध्यम से किन्नरों की ... जीवन धारा से बिल्कुल अलग करके दिखाया है।

मेरे विचारो से क्या इस तरह के व्यक्तियों की यही नियती है? क्या समाज द्वारा उपेक्षित यह पात्र अपनी स्थिती के लिए स्वयं ... है? अगर नहीं तो आखिरकार क्यों वह समाज में सामान्य जीवन जीने का अधिकार नहीं है? क्यों समाज में अलग-थलग और ... के लिए मजबूर है? क्या हमारा समाज इतना कुरुर निर्मम है कि प्रकृती प्रदत्त इस कमजोरी में उस व्यक्ति का साथ देने ... उपेक्षित जीवन जीने के लिए मजबूर करे? जब की इसमें उस व्यक्ति का कोई दोष नही। यह सभी सवाल मैं पाठक के समक्ष ... हूँ।

संदर्भ सूची:-

1.https://asmitakiawaj.blogspot.com/2018/05/blog-post-15.html?m=1

2.थर्ड जेंडर चर्चित कहानियाँ, बिंदा महाराज, शिवप्रसाद सिंह, रोशनी पब्लिकेशन, जवाहर नगर, कानपूर पृष्ठ क्र. ०९

3.वही-पृष्ठ क्र.०९

4.मेरे साक्षात्कार, प्रकाशन, किताब घर, नई दिल्ली, पृष्ठ क्र.०७

5.थर्ड जेंडर चर्चित कहानियाँ, बिंदा महराज, शिवप्रसाद सिंह, रोशनी पब्लिकेशन, जवाहर नगर, कानपूर, पृष्ठ क्र.१०

6.वही- पृष्ठ क्र.११

7.वही-पृष्ठ क्र.१६

8.वही- पृष्ठ क्र.१६

9.वही-पृष्ठ क्र.१३,१४

10.वही- पृष्ठ क्र.११

आखर हिंदी पत्रिका; e-ISSN-2583-0597
खंड 3/अंक 1/जनवरी 2023
Received:20/01/2023; Published:31/01/2023

कहानी

दु:ख और आसूं

डॉ.वायजा कोदुळे

मूल: सौ. ललिता नागोराव गादगे

बस मे से उतरे अब तक रिमझिम हो रही बारिश अब जोरो से होने लगी। रिक्षा के पहुँचने तक हम दोनो पुरी तरह से भीग गये। वैसे साडे आठ हुये होंगे परंतु बारिश के कारण सडके सुनसान थे -। रास्ते के लुप के उजले मे बीच बीच मे अंधेरे के टूकडे गिले पडे थे। पुरी यात्रा मे शांत स्तब्ध रहिमा अभी भी चुप ही थी।

बारिश की तरफ, अंधेरी के तरफ, पीचे छोड आये घर की तरफ, दुकान की तरफ, न जाने किस चीज की तरफ देख रही थी, ये समझ मे नही आ रहा था, या फिर किसी भी तरफ नही देख रही होगी। गली मे आ गये और मै भ्रम पड गयी। तीनसाडे - तीन साल पहिले एक बार आई थी बाबा के घर। पर रात के समय आई थी, और सुबह वापीस गयी थी, गल्लियौ की हल्की सी याद थी, उसके अनुसार रिक्षावाले को बता रही थी। बारिश फिर से रिमझिम शुरू हुई थी, जिसमे एक उदास लय का अनुभव हो रहा था। ऐसा लग रहा था कि किसी ने ऐसी कॅसेट लगा ली थी। गली मे जाते ही गाने के सूर कम जादा सुनाई दे रहे थे ' ना किसी की आख का नूर हुं...ना किसी के दिल का करार हो...'बारिश में भिगते हुए आ रहे सूर बारिश को भी भिगा रहे है ऐसा लग रहा था, और बारिश ओर उदास लगने लगी। वह सूर व बारिश दिनभर रिमल हो रही थी, तभी में रिक्षा से घर देख रही थी। सभी बंगले एक जैसे थे। जानकी नामक बंगला दिखाई दिया और रिक्षा वही रुकाया।

फिरसे एक बार मालूमात कर ली। हा,वही है बाबा का बंगला। अंगन में बहुत सारे लोग थे। उनके उदास चेहरों से लग रहा था कि यही वह घर है।

सामने वाले बंगले की तरफ आश्चर्य से देखने वाली माँ को उतारा और मुख्यद्वार की तरफ मुडे। मुख्यद्वार की आवाज से आखों मे बहुत बडा सवाल लेकर कुछ लोग आंगन से दरवाजे मे आये ल 'कौन हैं? सुहास तो नहीं' ऐसा कहते हूये हम कोण होंगे, ये सोचते हुए वही रुके। सुहास की राह देख रहे होंगे सभी। सुहास - बाबा का बडा बेटा। मद्रास मे रहता है पडने के लिए। वैसे मुझ से पाचसाल छोटा हि था छ -। 'आया

सुहास?' कहते हुए एक औरत अंदर से बहार आई। मैं पहचानती नही थी। शायद सुहास की मामी, मासी कोई तो होगी। हमे देखते हुए तुरंत मुड गयी। तब तक आंगण मे पोहच गये। मेरा मामा वही एक कोने मे बैठा था। वह जल्दी से उठा और हमे तुरंत अंदर लेकर गया। लोगो से भरे हुए बैठक मे से अंदर जाते समय दिल मे बोज लगने लगा। कौन सा दृश्य दिखाई देगा? अब तक शांत रही माँ का संयम टूटेगा क्या? कैसे संभालू उसे? मुझे भी बहुत रोना आयेगा क्या? अंदर की बेडरूम भरी हुई थी। सुहास के मा की ओर के सभी रिश्तेदार दिखाई दे रहे थे। कल शाम मे हुआ था यह। चोवीस घंटे हो गये थे। 'सिर्फ सुहास नही आया था इसीलिएहमारी क्यू रहा देखेंगे ...? मन बिना वजह आह भरने लगा।

कमरे के बीच मे बाबा का शव रखा था। घुटनो मे मुडा हुआ, सफेद चादर से ढका हुआ । नंबासा सर के पास सुनी बैठी थी, तो दिल पर सर रखकर रेखा रो रही थी। सुनी और रेखा सुहास की छोटी बहने थी। पैर के पास मेरी दादी भाव विवश दिखाई दे रही थी। मा को देखते ही उसने जोर से रोना शुरू किया और कुछ समय पहिले शांत रहा माहोल आक्रोश से फना उठाया। एक दुसरे को समजाते हुए सभी फुसफुसाने लगे। पेट मे हलचल हुई दिल भर आया। थोडी देर के लिए लगा मै भी स्वयं बाबा के शव पर गिरकर खूब रोऊ।

पर वैसा कुछ हुआ नही। आखों मे पानी नही आ रहा था। सिर्फ पेट मे कुछ हो रहा था। चुपचाप सभी का दिल तोडणे वाला आक्रोश देखते हुए, सुनते हुए दिवार को पीठ लगाकर खडी रही। दादी मा को गले से लगाकर याद करते हुए रोने लगी। पर मा की आखे सुखी थी। वह दादी की गोद मे चुपचाप पडी थी। वह रो नही रही थी। इसका आश्चर्य सभी के आखो मे दिखाई दे रहा था। मुझे भी लगा था मा ने रोना चाहिए। पता चलने पर भी वह रोई नही थी। अब तक आखो से पानी नही निकला था। पर आप तो रोना चाहिए। लोगों के लिए तो रोना। फिर भी आखों मे पानी नही आ रहा है। तो कैसे रो सकती है? जिस याद से आखे गिली होनी चाहिए ऐसी एक भी याद बाबा ने उसके आचल मे नही डाली क्या ? फिर मेरा जन्म कैसे हुआ ? या वह सिर्फ एक प्राकृतिक आपदा थी। मैं आठवी मे थी तब से मतलब बारा साल से हम दोनो ही रहते आये है। फिर भी मा ने कभी भी बाबा के खिलाफ कोई शिकायत नही की थी। किसी की शादी, किसी का नामकरण ऐसे कार्यक्रमो मे वह बडे उत्साह से, आनंद से उस में शामिल होती थी मकरसंक्राती का वानवसा, सोमवार मन से करती थी। हम ब्राह्मण के पडोस मे रहने लगे तब से तो वह हरतालिका और हलदी कुंकुम के कार्यक्रम भी मेरे विरोध के बावजूद मन लगाकर किया करती थी। फिर उसकी आखो मे पानी क्यू नही आ रहा?

'दादी ', चूप बैठो अब।' जानकी' को सुई लगाकर सुलाया है। दिन भर बेहोश होती थी वह, पता है ना आपको। नींद खुलेगी उसकीरेखा !, सुनी आप भी संभालो अब। ऐसे में मा को कुछ हो गया तो? यह सुहास

की माशी होगी। सुहास की मा कमरे में नही है ऐसा पहलीबार लगा। दादी चूप हो गई और मा उठी। सर के पल्लू को संभालते हुए बाबा के मुडे हुए पैर के पास रुकी। पलभर उस शव की तरफ शून्य नजर से देखती रही।' चेहरा खुला करो, देखने दो।' कोई तो बुदबुदाया। बाबा के चेहरे पर का कपडा बाजू में किया गया। नाक आख से सुंदर, भारदस्त, भरगच्च बालोवांला चेहरा थोडासा विद्रूप हो गया था ...। मा ने उस तरफ देखा ही नही। उसकी नजर मे एक कठोर उदास निग्रह दिखाया सामने वाले ने नकार देने के बाद स्वाभिमानी नजर में दिखाई देता है वैसा और बाबा के पैर पर झुकी। हात जोडकर उसने पैर पर माथा रखा, और झट से दूर दिवार को लगकर बैठी रही 'नजर में वही उदास निग्रह लेकर, उसकी नजर में का वह निग्रह पहचान वाला लगा....याद आया...'मै देड दो साल की थी तभी सुहास की मा का बाबा से संबंध आया था-। उसकी चर्चा गाव में रहने वाली मा के कान पर आयी। दादाजी गुस्सा हो गये, परंतु माँ कभी नाराज नही हुई थी। मतलब इतनी पण इतनी पढाई करने वाला सुंदर पती, उसने ऐसा करना स्वाभाविक है ऐसा उसको लगा होगा। मन ही मन में दुख करने के सिवा उसने कोई विरोध नही किया था। हो सकता है, बाबा ने कभी उससे प्रेम नही किया होगा, या प्रेम का ऐसास ही उसे नही था, जिसके कारण प्रेम की ईर्षा नही थी। स्वयं का अनपढ होना, स्वयं का कुरूप होना इसका ऐसास था या उसकी आत्मा ने उतना सह लिया। कारण कौन कौन से थे उसे पता नही होंगे, पर वह सब उसने चुप रहकर सह लिया। सह लेणे के सिवा कोई उपाय दिखाई नही दिया होगा। दादाजी का विरोध सहकार बाबां ने सुहास की मा से शादी की।' मुझे कहा सौतन के साथ संसार करना है। रहेगी वह शहर में, मेरे लिये मेरा घर है, मा पिता समान सास ससुर हैमहिना दो ... का पिता तो बस महिने में भी आया पुष्पा।' ऐसा मानकर उसने स्वयं को समझाया था, ऐसा मेरी एक मासी ने बताया। परंतु सुवास की मा से शादी होने के बाद बाबा ने गाव आना लगबग बंद किया था। एक साल बाद आये थे।

मैं वैसे बहुत छोटी थी। साड़े पाँच साल की होगी। हल्की सी याद थी मा उस दिन बहुत खुश थी। मैं और मा हर दिन रात में दादी के पास आंगन में सोया करते थे। उस रात मुझे नींद लगने के बाद मा अंदर गयी थी। सुबह नींद खुली और रोने लगी। दादी उठी। अंगण में सोये बाबा उठे। दादाजी उठकर अंदर गये मा - वही होगी इसीलिए मैं दौंडते हुए अंदर गई। मा की आखे रो लकर पुरी की तरह छोटी हुई थीरोकर फु -। दादाजी ने उसके पीठ पर हात रखते हुए पूछा,' पांडुरंग नही आया अंदर?मा ने आखे पूछते हुए सर से ही नही कहा था। दुसरे दिन सुबह उसकी रोरोकार बडी हुई आखो में ऐसा ही उदास निग्रह थळ उस घटना की - व्यथा,उस नजर का अर्थ मुझे अभीपहले मालूम हुआ था अभी पाच छ साल-। उसके पहिले भी वह घटना और नजर मन पर वैसी छाप डालकर गयी थी। फिर कभी माँ को मैंने उस दिन से कभी खुश नही देखा।

रोने की आवाज सुनकर लगासुहास आया होगा ...। गल्ली के किसी प्राध्यापक की बीवी होगी। वह हम दोनों की तरफ देखते हुए कह रही थी। मैं अभी भी खडी थी। पैर को चिटिया आने लगी है ये महसूस करते हुए दरवाजे के पास खुली जगह थी वही बै ठ गयी।

' देखो न, अभी भी नही आ रहा है, रोती सुरत से सुनी ने कहा, आयेगा, नजदीक थोडा ही हैं मद्रास?' उस औरत ने उसे समजाते हुए कहा। पाच दस मिनिट सुनी के पास बैठकर वह औरत उठी बाहर बैठक के दरवाजे में किसी से तो धीमी आवाज में वह बोल रही थी,' सर की पहिली बीवी शायद?''हाऔर ! वह लडकी' उस औरत ने दरवाजे से फिर से मुझे और मा को देखा और निकल गई।

'पहले से नाता है शायद आपका। कोई मामा को पूछ रहा था।

'हाबुवा मामा की बेटी है हम !! पांडुरंग हमारे मामा का बेटा'मामा बता रहा था। पाच दस मिनिट के बाद और एक औरत आई और आगे अर्धा पाऊण घंटे औरते आ जा रही थी आश्चर्य से मेरी तरफ और माँ की तरफ देखती हुई रेखा, सुनी को समजाते हुए हम कैसे आये घर मे चैन ही नही मिल रहा था यह बता रही थी। मा की तरफ देखते हुए कुछ तो ध्यान है ऐसा दिखाई दे रहा था। मा को भी समझ मे आ रहा होगा। उसने नीचे किया हुआ सिर ऊपर नही किया। काला रंग, आकार न होनेवाला लंबा शरीर बडे ओठ आदि कमीया वैसे उसके मन मे हमेशा से थी।

'मैं सुंदर होती तो पुष्पा के पिता ऐसा मुह मोड नही लेते? 'ऐसा अफसोस वह उसकी सहेलीयों से हमेशा से करती आ रही थी। जब से मुझे समझने लगा था तब से मैं मां को ऐसी बाते करने नही देती थी। एक बार कहा था,'मां सुहास के माँ के समान पढीलिखी होती थी -, तो ऐसा नही होता था। सौंदर्य के सिवा तुम्हारा अनपढ होना जीवन पर बिता। जीवन बरबाद हुआ है।

इस बात पर उसने कहा था, चल 'पगली है तू। कितनी भी क्यू पढी हो तो भी उसके लिये सौंदर्य जरुरी है। पुरुषों की जात सौंदर्य पर फिदा होती है। उस औरत के पास सौंदर्य नही है उस औरत का जीवन, जीवन नही है। पडे लिखे पुरुष को सौंदर्य ही चाहिए। मां के अनुभव के बोल थे वह मैं विरोध कैसे कर सकती थी।

मै पिता के सौंदर्य पर गयी थी, इसी कारण बहुत खुश थी। 'कुछ नही' तो नही स्वयं के जैसी सुंदर बेटी दी थी बाबा ने उसे।' ऐसा व अभिमान से कहती थी। मेरे जैसा मेरे बेटी का नही होगा। कितनी सुंदर है पुष्पी ऐसा उसके मन का विश्वास था। दिल की रानी होगी वह अपने पती की, ऐसा वह कहती थी।

अभी लिया था ना चाय? विद्याबाई लेकर आई थी। और क्यू लाया? सुहास की मामी चाय लेकर आई हुई औरत को कह रही थी।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मेरा खेत दे दो,और आप भी रो हमारे साथ। अलग पकाकर खायेंगे। लेकिन वहा नही आऊंगी अब। कही भी काम करना है। शहर में कपडे बर्तन करूंगी और बच्ची को पढाऊंगी। इतनी ही इच्छा है अब ।

इस बार दादी चुप हो गई। था ही चार पाच एकड का तुकडा-। बांट लेने के बाद छोटे चाचा की करणे इतनी भी नही रहती थी खेती। दादी गुस्से से निकल गई थी। आगे बहुत दिनो तक चर्चा सुरु थी। माँ मुझे लेकर शहर में रहेगी बाबा हर महिने दो तीनशे रुपये भेजेंगे ऐसा तय हुआ। मुझे याद है,इस में बाबा ने कभी गलती नही की। सौ देड सो जादा ही आने लगे। साल में एक दो बार -।वैसे बाबा के पैसे से ही जीवन जिया हम ने। फिर भी क्यू आक्रोश नही था? मन भरने के लिए इतना ही काफी नही, सच्चाई है।

इस बारिश ने तो हद कर दी देखो। कल तो ये बेचारा बंद हुआ तो ठीकचार दिन कैसे रखेंगे -तीन... इसको?

बैठक में कोई चिंता के स्वर में बोल रहा था। बारिश सच मे बड गई थी। मैं उठकर अंदर आई। माँ वैसे ही बैठी थी। साडे ग्यारा बारा बजे होंगे और आने जाने वाले बंद हुए थे-। घर के ही स्त्री पुरुष बचे थे। फिर भी पडोस के दो चार पुरुष और दो तीन औरते थी-। पर घर बहुत शांत हुआ था। थोडी देर बाद बारिश ने भी अपनी शांत लय पकड ली बाहार शांती से अंधेरा शांती से धन्यवाद और मृत्यु को गोद मे लेकर स्तब्ध घर सब कैसा तने हुए तांगे के कपडे के समान लग रहा था।

कुछ भी हुआ तो भी चाय लेना मेरे लिए जरूरी था। शरीर धर्म कैसे भुलेंगे? ऐसा मन को समजाते हुए कप मुह को लगाया मा ने क्यू मना किया बाबा के उपर के प्रेम के लिये? कदापि नही। आखो में पानी तो आया नही, फिर चाय कैसे पि लिया ऐसा लोक कहेंगे इसलिये? कुछ भी कहो, उसका निग्रह जबरदस्त रहता है।

मुझे बाबा के साथ पढने के लिये शहर मे नही भेजना ये निर्णय भी उसने वैसे ही निग्रह से लिया था। हमारा गाव छोडकर मैके मे आकर रहने का निर्णय भी ऐसा ही था। आगे हिस्सा मागणे का निर्णय भी उसने उतने ही निरधार से लिया था। मैं सातवी में थी मामा ने हिस्सा मागणे की भाषा शुरू की। माँ ने वह स्वीकार किया था। सभी बाते बाबा के कान पर गई थी। कोर्ट में न जाते हुए आपस में सुलजाने के लिए बाबा ने दादी को भेजा था। दादाजी को जाके साल देड साल हुआ था -,और हम नैनिहाल में रहने के लिए आये।

दादी ने प्यार से बोलना शुरू किया,' सरे, बेटी जैसी जीदद मत कर। आकर रहने से रिश्ता तुटता नही है? किचंड और पानी कभी छूटा है?ऐसा कहते है। चल, घर है। खेती बाडी भी है, मैं मामी हुं तेरी। मुझ पर विश्वास रख। कोर्ट की शिडी समजदार ने कभी नही चढना। यह ऐसी गलत बात मन से निकाल दे। मैं जिंदा

आवश्यक है संबंध को गहराई तक पोहूचने के लिए। मुझ में तो कुछ समझ नही थी तब से माँ के पास रही हू। बहुत पढे हुए, हुशार प्राध्यापक है। अपने पिता का गर्व महसूस होता था लेकिन दसवी तक, बाद में उनके प्राध्यापक पद का थोडा गुस्सा आने लगा। वैसे दो तीन महिने रही थी उनके पास नही उनके घर में चौथी ... के साल में पढाऊंगा कहा था इसी कारण मुझे लेने के लिए आये थे बाबा। मजा है तुम्हारी। अब क्या शहर के पाठशाला में जायेगी। नये कपडे, नये किताबे बडी पाठशाला,हमे भूल जायेगी न पुप्पे? सहेलियां ने कहा था। मैं भी इन सभी बातो से खुश हुई थी। बडे बाप की बेटी कहकर मैं घुमूंगी ऐसा लग रहा था। माँ से दूर रहना पडेगा यह दुख भूल गई थी। वैसे मैं ग्यारा साल की थी तब देर से पाठशाला में डाला था। सुहास उस समय होगा छ सात साल का अंग्रेजी स्कूल में जाता था। सुनी तीन चार साल की तो रेखा बच्ची थी। सुहास कि माँ अध्यापिका। वह नोकरी पर गयी तो घर पर कोई होना चाहिये,इसीलिए पाठशाला में मुझे डाला था। रेखा को संभालना, कपडे धुना, घर को झाडू लगाना, फर्श साफ करना, खाना बनाते समय मदत करना ऐसी कामे मुझे स्कूल में जाने तक और वापिस आने के बाद भी करनी पडती थी। नये किताबे, काफी लगी थी पर बाबा ने नही, सुहास के माँ ने कपडे महिनाभर पुराने ही थे (झगे)। श्याम के समय मैं रेखा को लेकर बैठती थी और सुहास कि माँ सुहास को पढाती थी। बहुत ईर्षा होती थी उसमे पर सुहास का वह सुख मुझे मिलना बहुत मुश्किल था। इस यथार्थ को जान सखू इतनी मेरी उम्र थी। बहुत पढाई करू ऐसा लगता था, पर समय नही मिलता था इस बात का दु:ख लगता था। उन तीन महिने में बाबा ने एक बार भी मुझ से बात नही की थी। बाबा सुहास, सुनी को लेकर बाहर जाते थे। कभी रेखा को घर पर रखकर सुहास की माँ और वे जाते थे। 'मैं सुहास के माँ की नही, इसी कारण मुझे ऐसा ही रहना चाहिए।' यह मैंने न समजते हुए स्वीकार किया होगा। ज्यादा दु:ख नही होता था। परंतु बाबा बात नही करते, इस कारण उस घर में नही रहना चाहिए ऐसा लगता था। महिने बाद बाबा ने मेरे लिये दो फ्रॉक लाये। उस रात सुहास के माँ का और उनका बहुत झगडा हुआ था।

'थोडा रुक नही सकते थे। मैं नही लाती थी' इतना कुछ लगता था। उनके प्रति तो फिर मुझे क्यू लाये? ऐसा कुछ कहने तक दोनो का बजा था। वह फ्रॉक पहनते हुए खुश होती थी, पर उस झगडे की याद आयी तो हो झगडे की याद आई तो वह फ्रॉक नही पहना चाहिए ऐसा भी लगता था। बाबा ने मेरे लिये लाये हुई वही पहिली और वही आखरी कपडे। उनके रुमाल बहुत दिन फटने के बाद भी खूब संभालकर रखे थे मैंने। सुहास के माँ की एक बात अच्छी थी, व मुझ से बाते करती। कभी मेरी भाषा पर हसती, उसे सुधारने का प्रयास भी करती, खानेपीने के लिए कहती पर बाबा का मेरी तरफ देखना भी अच्छा नही लगता उसे। तीन महीने के बाद दिवाली की छु टिया लगी। मैं गाव माँ के पास आई। 'शहर में पढने के लिये जाना' इस सपने को विशेषतपास रहना इस सपने को बहुत जुलूम हुआ था बाबा के। माँ की गोद में जा के बहुत रोते रोते जितना हो सके उतना सब बता दिया था। माँ भी अपनी हाथ की उंगलीया तोडते हुए, गालिया देते हुए

मेरे पीठपर से हाथ रखते हुए रोते रोते सुन लिया था। पाठशाला सुरू हुई। बाबा का संदेश आया निवृत्ती को पुष्पा को लेकर आने को कहो। निवृत्ती मतलब मेरा चाचा। पर माँ ने जोर लगाकर बताया,'लडकी को भेजना नही। जितना पढना है उतना यही पढेगी।' दादी, चाचा ने बहुत शोर किया। पर माँ अपने निर्णय पर ठाम थी। और फिर से गाव के पाठशाला में जाने लगी।

लेकिन व इतना सा अनुभव फिर बहुत संभालकर रखा था दिल के कोने मेंयाद आई तो पलभर ही ... बाबा के पास थी तब अंदर की कमरे में अकेली सोती थी ...क्यू ना हो बाबा को लेकर मन भर जाता है। सुहास कि माँ, बाबा और सुनी रेखा उनके कमरेमे सोते थे। मेरे कमरे में वैसे ऐसे अंधेरा ही रहता था। उस दिन मुझे दिन भर बुखार था। रात में भी था। सुहास के माँ ने गोली दी थी। शरीर में दर्द था। माँ की याद में रोना भी आ रहा था, रोते रोते ही कभी तो नींद लगी थी-। नींद में भी फुसफुस हो रहा था शायद। रात मे नींद खुली। किसी का तो हात पिटपर फेर रहा था। बहुत प्यार भरा स्पर्श था। पर सामने कोण बैठा है अंधेरे में समझ में नही आया। नींद के आखे बहुत घबरा गई और चिल्लाई। 'ये मैं हुं। कम हुआ है ना बुखार?'बाबा का आवाज था। बहुत बहुत खुश हो गयी थी-। 'हा'...कहते हुए उठने लगी। मुझे उनके गोद जाना था। सुनी कभी कभी जाती थी वैसा। पर इतने में मेरी आवाज से जगी हुई सुहास की माँ उठी, और बाबा जल्दी से उठे। 'पाणी'पीने के लिए आया', ऐसा दिखाकर वहा से जल्दी निकल गये। अंधेरे में भी मैने महसूस किया था बाबा बहुत घबरा गये थे। मेरा सपना गिरने के समान सुख एक क्षण में खत्म हुआ था। दया आई उनकी पर ... गुस्सा भी आया। 'इतने बडे कॉलेज में पढानेवाला अध्यापक कितना डरपोक है, ऐसा उस समय लगा था वह स्पष्ट याद आया। आगे जब जब इस अनुभव की याद आई तब तब सुहास की माँ का पिता के ऊपर रहे प्रभाव का आश्चर्य लगने लगा था। किसका प्रभाव था वह? उनके सौंदर्य का, उनकी पढाई का, पैसे का की प्रेम का। ' प्रेम' कहते है उसको? कभी समझा नही। इतना ही जानती थी ऐसा प्रभाव मेरी माँ कभी नही डाल सखी। मुझे मेरे पिता का प्रेम न जानते हुए तो मिला। उसे तो कुछ भी नही मिला। पर, फिर भी माँ की चिड नही आई कभी। प्रेम ही लगा हर समय। उसके निग्रह स्वभाव का अभिमान ही।

बाबा बहुत मजबूर थेअपनी बेटी से कभी खुली आख से प्यार नही कर सके थे ...। स्वयं भी पुरी तरह सुखी थे क्या वे? यह दुःख मन में रखकर ही जीवन जिया होगा ना? इस नये संवेदना से डबडबाई आखे भर आयी। गाल पर आये आसू पोछकर माँ को देखा। नजदीक ही दादी पुरा शरीर एक जगह मोडकर कमजोर हुए आखे छोटे करते बाबा की तरफ देखते पडी थी। माँ सिर्फ खिडकी के बहार नजर लगा के बैठी थी। अंदर से बाहर गई बिजली के लाईन में खिडकी के पास आई जुई की लता दिखाई देती थी। कलियो से भरी हुई वह लता बारिश के शांत लय में उदास होकर भिग रही थी। उजाले के उस लाईन के पैलोर सिर्फ गहरा अंधेरा छाया हुआ था। माँ की आखे उस अंधेरे में ही खोये थे। जब से आई कम से कम पाच घंटे से वह वैसी ही बैठी थी।

आखडी होगी मैं नजदीक गई। कहा, ' माँ,लेट थोडा? चाहती है तो आंगण में लेटा' उसने पलभर मेरी तरफ तिखी नजर से देखा। कभी भी सोते है क्या? हाडिया कमजोर हुई क्या? गुस्से से कहा,और फिर से खिडकी के बहार देखती बैठी रही। मेरी आखो पर आ रही नींद उसकी बोल से एकदम दूर भाग गई। बाबा के शरीर के आस पास बैठे सभी ने उसकी तरफ आश्चर्य से देखा। वे तो पुरी रात जगी थी। दिनभर की थकावट थी। उनके आखे तो नींद के कारण पूरी तरह छोटी हुई थी। एक के बाद एक बैठ रहे थे। शरीर धर्म कितना चिपकता है शरीर को। इतना ही कभी कभी वही अस्तित्व है ऐसा लगने लगता है -।

नजदीक एक खुर्ची थी। बैठे बैठे उस पर सर टेककर मैं भी बाहर के अंधेरे की तरफ देखते बैठी। ऐसा ही गहन अंधेरा बाबा के प्रति मां के मन में छाया हुआ था। ढूंढने पर भी उसे एक भी उजाले की किरण दिखाई नही देती होगी। इसीलिए तो आखो में बूंद नही आ रहेउस अंधेरे की कुछ बाते मन में उबलक ...र आने लगी। मेरे न समजणेवाले उम्र में की बाते आगे समझने के बाद उसका अर्थ और वेदना के साथ सामने आने लगी...

बाबा पैसे भेजने लगे और हम शहर में कमरा लेकर रहने लगे। तब से अर्थात आज ग्यारह सालो से माँ वैसे आराम से जीई। मन में कभी कोई शिकवा भी होगा पर कभी भी दिखाया नही उसने। आगे आगे - मैं कॉलेज में जाती थी ...पैसे कम पडणे लगे। खेती के काम के दिन माँ गाव में जाकर रहती थी। सालभर की ज्वार, दाल लेकर आती थी। पर इतने पर मनुष्य को जिने आता? नही होगा।

सच तो बाबा ने कभी प्यार ऐसा किया नही था। आगे तो सब खत्म हुआ था। दादा जी का माँ पर बहुत प्यार था। वे थे तब तक बाबा नही आते थे। तभी माँ को अकेला पण कभी नही लगा होगा। दादी कहती, "मैं कहती थी ऐसी कुरूप लडकी को मत बांधो मेरे लडके के गले में सुना नही। भांजीभांजी कहकर - की। अब बैठो उसको लेकर। लडका भी गया हाथ से और भाजी का भी हुआ भला दादा जी दाटते "! अच्छा-थे'चुप हुआ ना, अब दिल शांत ऐसा कहते थे।'उसे ऐसा वैसा कहने की हिम्मत नही थी किसी की घर में, उसको कोई दुःख दे उन्हे अच्छा नही लगता था।

...माँ और दादी की कुछ तो कुजबुज हुई थी। दादी ने गुस्से से कहा,' पांडुरंग की तो क्या गलती? इतना पढालिखा हुआ और ऐसी लडकी को संभाले गा क्या -? ऐसी गुणो की है इसीलिए बैठी ऐसी' दादाजी ने कभी दादी को मारा नही था। पर उस दिन अंगपर दौडते हुए गये थे। 'बहुत हुशार हैं लडका तुम्हारा चूल्हे में डालो उसकी हुशारी। उस लडकी ने,निंदन करके उस साले को पढने के लिये पैसे दियेखाया उस थाली ... में ही छेद करने वाली औलाद उसकी माँ को।

बाबा माँ के पास नही गये l'उस' रात के बाद दादाजी कमजोर हुये। बाबा को चार बाते बताकर देखा। पर आगे मालूम पडा माँ के साथ कोई संबंध रखनेवाले नही। इस बात पर ही सुहास के माँ ने बाबा को स्वीकार किया था शायद दादाजी बाद में चारपाई पर पडे रहे ...। 'लडकी का नुकसान मैंने मेरे हाथो से कियापती जिंदा होकर भी उसे विधवा के समान जिना पड रहा है ...', ऐसा कहते थे। बाबा के साथ बात करना ही छोड दिया। आगे छ महिने में पुणे पक्षाघात आया और फिर माँ के हाल शुरू हुये, दादाजी को बात करणे नही आती थी। जगह से हिलना तो आता ही नही था। फिर भी उनकी नजरे माँ को हमेशा ढुंढती रहती थी। बहुत कठीणाई से सरू कहकर आवाज देते थे। वे बिमार थे तब बाबा बहुत बार आये थे। पर दादाजी ने नजर उठाकर भी उनके तरफ देखा नही।

एक सबेरे माँ ने मुझे बहुत जल्दी उठाया। उसकी आखे शूज गयी थी। उसने सिर्फ दो कपडे लिये और वह गाठोडा गोद में लेकर निकली। हम पहली बार न बुलाने पर नैनीहाल आये थे। मेरी पाचवी की परीक्षा हुई थी। सब स्पष्ट याद है मामा ने माँ की पुरी कर्म कहानी सुन ली। आख में पानी लाकर कहा 'सरू', पहिले से कहती है दिया घर या मैका। जो मिलेगा वो खायेंगे। अब मत जा। आगे आठपंधरा दिन गये मामी हम से - आग चुराने लगी। मामा एक शाम बाहर से आये धीमे स्वर में कहा 'सरु', पुरी जिंदगी बितानी है तुम्हारी अभी पुष्पी को ले जायेगा उसका पिता। हम कोई बमन, कोमटी, नही। सोचकर, व्यक्ती अच्छा है घर ठीक है। और माँ को गुस्सा आया अब तुम्हारे खांदे पर बोझ बनकर रहूंगी ऐसा लगा है तुझे? किस को बुला रहा है? एक निवाला कड वा लगा इसीलिए थूककर दुसरा खाने के लिए बर्तन का अनाज है यह? वह भी रात उसने रोकर निकाली थी। ऐसे समय में बाबा का बहुत गुस्सा आता था। और दुसरे दिन से माँ काम पे लगी। फिर भी मामी ने कभी भला बुरा नही निकाला। यही सच..।

'बाबा' कहते हुए आक्रोश जोर से आया। नींद खुली खुर्ची पर सर रखने के कारण आख लगी थी। सुहास आया था। साथ में उसकी बडी मामी। घर आक्रोश से थर थर ने लगा। सुहास बाबा के शरीर पर गिरकर मुक्त होकर रो रहा था। मैंने पैसे जादा मांगे इसलिये गुस्सा आया क्या? इस याद पर सब जन गदगद होकर रोने लगे। सुनी,रेखा और उनकी माँ सभी व्याकुल होकर रोते थे। बहार की निरव तनी हुई रात उस आक्रोश से काटकर तुकडे तुकडे हुई-। हा। उनका आधार टूटा था, पर हमारा? मुझे नोकरी लगने पर बाबा ने पैसे कभी कभी भेजे थे। उतना ही आधार था उनका। आठ साल उनके पैसे पर जिंदा रहे हम उस आधार की भी जरूरत नही थी। अब रेखा सुनी का होना बाकी था। पर मै तो चोवीस की हो गई थी। मेरी शादी होनी बहुत जरुरी थी। पर, बाबा थोडे ही देखनेवाले थे? मामा को कहा था शायद 'पुष्पा के शादी की चिंता मत करो। उस के नाम के पंधरा हजार बँक में रखे है। उसके भी पगार में से बचाकर रोखो थोडे बहुत। जगह देखते चलोजन्म दिया ... इसीलिए पंधरा हजार देनेवाले थे। बाकी जबाबदारी? मामा ने लेणी चाहिये

43

थी रेखा, सुनी का बाबा ही करने वाले थे सब। इसी कारण तो आधार उनका गया था। हमें तो घर ही नहीं तो जाने का सवाल ही नहीं था?

इसीलिये तो ऐसा दिल को तोड़ने वाला आक्रोश हमारे दिल से निकल नहीं रहा हो...

आक्रोश का आवाज कम हुआ और यह कैसा हुआ, कब हुआ, बाबा ने जाते समय क्या कहा, सुहास की याद कैसे निकाली यह नई आई मामी ने सुहास को कहां जाने लगा। उसमें मैं और माँ का होना सवाल ही नहीं था। पर दादी भी उसमें नहीं थी। वह भी बेचारी हमारे समान पराई थी, वहां सुहास ने सिर्फ कब आये? पूछताछ की बस।

सुबह होने लगी और अंत्यसंस्कार के लिए जल्दी जल्दी सब दौड़ने लगे -। माँ अभी बैठी थी वहीं। मैं पेशाब के लिए बाहर आई। बाथरूम के सामने पैसेज में सुबह आई मामी और छोटी मामी धीमी आवाज में बोल रही थी। मैं रुकी।

हाँ, पांडुरंग उस दिन बहुत बड़ा झगड़ा हुआ था शायद दोनों का। अपनी जानकी कैसे स्वभाव की है पता नहीं क्या? उनको कहीं से पता चला की,' पांडुरंग ने अपने पहली बेटी के नाम पर सेविंग किया, बस थयथयाट शुरू किया उन्होंने...। मुझे न बताते हुए और क्या क्या करते हो, यही बताओ नहीं तो देखो! पांडुरंग भी बहुत चीड़ गये...उसमें ही दिल का दौरा आया यह पहले एक आकर चला गया था...'

'उस बिबी को दो तीन सो भेजने लगे थे-। तब से जान की चोरी अलग हुई थी। बार बार झगड़ते ही रहे थे दोनों के। उसमें ही पहला दिल का दौरा आकर चला गया था...'अर्थात?' बाबा मेरे कारण गये थे? मैं घबरा गई।

मेरी नोकरी के लिये बाबा ने बहुत प्रयास किया था। मैं बीकोम अव्वल नंबर में पास हुई तब उनको .ए. बहुत आनंद आनंद हुआ था। बीकी परीक्षा देने की सलाह भी उनकी थी.ए.। मौखिकी देने के लिए यहीं आई थी। साडेतीन साल हो गये उसको भी। स्वयं बाबा आय थे साक्षात्कार के यहां परीक्षा देकर निकलने के लिए समय हुआ। माँ मामी के यहाँ ही थी। वहीं जाना था। बस भी घर पोहचने के लिये रात होनेवाली थी। 'चल घर। सुबह जा।'उनकी आखो में असाहाय प्रेम था। कैसा तो भी हुआ। मेरे उनके यहाँ जाना किसी को पसंत या सुख देनेवाला नहीं था। फिर भी आई थी। सब घर पर थे। सुहास सिर्फ हा हंसा था। रेखा, सुनी एक दो वाक्य बोली-। सुहास के माँ ने भी कहे दो चार वाक्य पर मुझे ही -। बाबा को कोई भी एक शब्द भी बोल नहीं रहा था। 'मेरी शिक्षा बाबा को क्यो? बाबा ने भी इनको इतना सर पर क्यूं लिया? ऐसा लगा।

रात में बहुत देर तक नींद नही आयी थी। बैठक कमरे में ऐसे ही लेटी रही। बेडरूम में से दोनों की धुसफुस आवाज सुनाई दे रही थी। एकदम से बाबा का आवाज जोर से आया। 'जानकी तुम्हे दिया हुआ शब्द मैंने पुरी तरह से निभाया। पुष्पा के माँ को छु या तक नही। पर, पुष्पा की जो जिम्मेदारी है मुझे निभानी पडेगी और ये बात मैंने पहले बता दी थी...'

बडे आये वादा निभाने वाले पुष्पा की माँ पसंद अनेसरिखी नही थी ...। इसीलिए हुआ नही आगे मैं सून न सखी। बहुत बुरा लगा। माँ के प्रति बहुत करुणा आई। सुबह किसी को बताये बिना निकल आई थी। वही बाबा की मेरी अंतिम और एक दुसरे से बात की हुई पहली मुलाखत...। बाबा, मेरे कारण टूटते रहे। मन आक्रोश करके उठा। लगा पुरा घर घुमने लगा जैसे तैसे अंदर आई और माँ के गोद में जाकर रोते रही। बहुत जोरजोर से रेखा-,सुनी कोई भी रोया नही था इतनासुहास के माँ से डरकर कोई मुझे समजाने आया ... नही, सिर्फ माँ पीठ पर हाथ फेरती रही। दादी 'चूप माय कहती रही'। माँ को ही क्यू पर सभी को मेरे रोने का आश्चर्य हुआ था। सुहास के माँ को कोन कोन से संदर्भ लगे कोण जाने-। वह फिर से बेहोश हुई। कितनी देर रोती रही किसे पता। पुरा रोने के बाद उठी तब बाबा को नेहला ने के लिए बाहर लाने की तयारी चल रही थी।

बहार पुरा प्रकाश था। बारिश पुरी बंद हुई थी। आकाश निरभ्र हुआ था। बाबा को उठाया गया। फिर से आक्रोश उठा। मुझे पूछना चाहिये ऐसा लगा, मेरा मन साफ होना चाहिये ऐसा भी लगा। इसीलिए दो दिन लेते रहे बाबा बैठी रही आधा घंटा हुआ होगा और एक अघटीत हुआ भार से किसी ने पुकारा पहिली बीबी को बुला लो पूजा के लिये बहुत शोर हुआ कोई आया मा को चलो कहा लगा मना करेगी पर निशब्द बाबा बैठे तेव्हा पास जहा बैठने के लिए कहा वही बेटी अंतिम बार कुमकुम लगाकर ओटी भरते समय उसके चेहरे पर एक बिशिष्ट बिजय दिखाई दे रहा था मुझे कैसा तो भी लग रहा था कैसे जीत लग रही होगी उसको अंतिम समय मे ही क्यू ना हो मान मुझे ही मिलाना इसका होगा या मरने के बाद ही क्यू ना बहुत सुंदर बिद्यावान पती के पास चार लोगो मे बैठी इसका होगा किसी का भी हो पर व विचित्र राहता उसकी ऐसी मुद्रा कभी देखी नही थी।

बडे आये वादा निभाने वाले पुष्पा की माँ पसंद अनेसरिखी नही थी ...। इसीलिए हुआ नही आगे मैं सून न सखी। बहुत बुरा लगा। माँ के प्रति बहुत करुणा आई। सुबह किसी को बताये बिना निकल आई थी। वही बाबा की मेरी अंतिम और एक दुसरे से बात की हुई पहली मुलाखत...। बाबा, मेरे कारण टूटते रहे। मन आक्रोश करके उठा। लगा पुरा घर घुमने लगा जैसे तैसे अंदर आई और माँ के गोद में जाकर रोते रही। बहुत जोरजोर से रेखा-,सुनी कोई भी रोया नही था इतनासुहास के माँ से डरकर कोई मुझे समजाने आया ... नही, सिर्फ माँ पीठ पर हाथ फेरती रही। दादी 'चूप माय कहती रही'। माँ को ही क्यू पर सभी को मेरे रोने का आश्चर्य हुआ था। सुहास के माँ को कोन कोन से संदर्भ लगे कोण जाने-। वह फिर से बेहोश हुई। कितनी

देर रोती रही किसे पता। पुरा रोने के बाद उठी तब बाबा को नेहला ने के लिए बाहर लाने की तयारी चल रही थी।

बाहर पुरा प्रकाश था। बारिश पुरी बंद हुई थी। आकाश निरभ्र हुआ था। बाबा को उठाया गया। फिर से आक्रोश उठा। मुझे पूछना चाहिये ऐसा लगा, मेरा मन साफ होना चाहिये ऐसा भी लगा। दो दिन लेटे रहे बाबा? माँ और मैं वैसे ही बैठी रही। अधा घंटा हुआ होगा और एक अघटीत हुआ। बाहर से किसी ने पुकारा पहली बीवी को बुला लो पूजा के लिये। बहुत शोर हुआ। कोई आया माँ को 'चलो ' कहा ।लगा मना करेगी पर वह उठी। निबशब्द बा:ा बैठे थे वहां पास जहां बैठ ने के लिए कहा वही बैठी। अंतिम बार कुमकुम लगाकर ओटी भरते समय उसके चेहरे पर एक विशिष्ट विजय दिखाई दे रहा था। मुझे कैसा तो भी लग रहा था। कैसी जीत लग रही होगी उसको? अंतिम समय में ही क्यू ना हो मान मुझे ही मिला ना? इसका होगा या मरने के बाद ही क्यू न बहुत सुंदर, विद्यावान पती के पास चार लोगो में बैठी इसका होगा ?किसी का भी हो, पर वह विचित्र लग रहा था। उसकी ऐसी मुद्रा कभी देखी नही थी।

इसके उलटा सुवास के मा को दो चार औरतो ने पकडकर बिठाया व्याकुल होकर व सर झुका लेती थी उसको रोना भी नही आता था मुझे जो लगा व सभी को लगाता कुजबूज हो रही थी

स्मशान की तरफ जाते समय पुरे रस्ते में माँ के चेहरे पर जो विजय था वह वैसा ही था। सुहास ने आग लगाई। ज्वाला आकाश में उडने लगी। सभी के चेहरे काले पडे थे। सुहास के माँ को चक्कर आई, पर माँ का चेहरा तेजस्वी हुआ था। वह उपर गई हुई ज्वाला की तरफ देखते हुये स्वयं में डूबी थी। माथा फुटणे का आवाज आया और कोण जाणे, वह तेज तुरंत उतर गया। उसका भी चेहरा काला पडा। दो दिन में पहली बार सुख गया। एक घंटा पहले मिला वह सन्मान फिर से मिलने वाला नही यह सोचकर तो नही माँ उदास हुई।

घर आने के बाद नहा कर यहा से जाना चाहिए ऐसा विचार था,पर मामा ने कहा, ' 'कल ही तिसरा हैं। वैसे तो आज ही है। पर कल दूध डालेंगे उतनी अस्थी एकटा करके जायेंगे।'

'हा, उतना ही क्यूँ रखेंगे? कल उतनी अस्थिया जमा करके जायेंगे माँ ने भी कहा--------। फिर से एक बार वह सन्मान कल मिलेगा ऐसा लग रहा होगा शायद। रुके।

नहाना हुआ। किसीकिसी ने खाने के माँ को डीबे लाकर दि -ये थे। दिया उतना खा के सभी जन जगह मिली वही लेटे मैं भी बैठक में सोपे पर लेटी। सुबह तक एक जगह पर बैठी हुई माँ पागल के समान घर का सामान, फर्निचर का निरीक्षण करने लगी। इस कमरे से उस कमरे मे देख रही थी। सुहास की मामी सोई नही थी। वह चमत्कारिक नजर से माँ की तरफ देख रही थी। अंत में उठी।

'चल, कैसे क्या चुप नहीं होते? बस भी कर' कहते हुए माँ के हाथ को पकड़कर लाया। उसने फिर से एक दीर्घ सांस ली। पति का यह संसार जिस से कहीं भी वह नहीं थी -। यह देखकर ईर्ष्या लगी क्या उसको? थोड़ी दया आई माँ की। साल में दो साड़ियां जो फटी दो साड़ी जोड़ी हुई और पेट की रोटी इसके अतिरिक्त क्या थी यह? और यहां सुख का चिन्ह था। कपाट भर के साड़ियां थी। क्या नहीं था उसको ईर्ष्या लगी उस में गलत क्या था? बहुत देर दोनों छत की तरफ एकटक देखते लेटे रहे।

दूसरे दिन श्मशान में जाते समय पहिले दिन के समान दुःख का सागर उमड़ता हुआ दिखाई नहीं दिया। दुःख की ओढ़ोटी लगी थी। वैसे चौथा दिन यह ओढ़ोटी लगना प्राकृतिक था। श्मशान में पहुँचे। पहले समान माँ दूर जाकर चुपचाप देखते बैठी। कल की मुद्रा नहीं थी। सभी रिश्तेदारों को राखे की पूजा करने के लिए कहा गया। बहुत जल्दी माँ सबसे पहले आगे हुई। सभी देखते रहे। मुझे लज्जा जैसा लगा। पूजा करके व फिर से जाकर बैठी। एक दिन का खुला हुआ आकाश आज फिर से सुबह से भरकर आया था। बारिश शुरू होगी ऐसा लग रहा था।

'चलो, चलो अस्थियां जमा करो...' पूजा होने के बाद किसी ने जल्दी की। माँ फिर उठी सबसे आगे होकर गिनकर पाँच अस्थी जमा की। वहीं डाले हुए नये कपड़े पर रखी और पहली जगह पर जाकर बैठी। संघर्ष करके अधिक अधिकार हासिल किया था। उम्र के साथ शारीरिक आवश्यकता की तीव्रता कम हुई होगी, पर मन की आवश्यकता उसका अधिकार उसकी कमीया वैसे ही थी।

'यह माथे की कवटी, हड्डी, यह घुटनों की यह पसली ...' ऐसी बातें करते हुए हड्डियां जमा करना शुरू था। इतने में बड़ी मामी आगे आयीं माँ के पास बैठी। कल लगाया कुमकुम वैसे धुंधला माँ के माथे पर था। वह उन्होंने हाथ से साफ किया और पास ही के दो पत्थर लेकर माँ की चूड़ियां के हाथ उस पर रखे। चूड़ियां पर पत्थर मारा उन्होंने और माँ जोर से रोई। एक एक चूड़ी टूटने लगी और माँ जोर जोर से रोने लगी थी। सभी आश्चर्य से उसकी तरफ देख रहे थे ...' माँ, इतने विश्वास से यह कालबाह्य आदि प्रकार क्यू करती हो मामा ने कहा क्या संभाला था तुम्हारा?

पागल के समान बात मत कर। ऐसी कैसी शिक्षा है तुम्हारी ? माँ भी बोलने के लिए सिकती है। उनका पाप पुण्य उनके संग मेरा मेरे संग। माथे पे कुमकुम, हाथ में चूड़ियां के साथ मृत्यु आनी चाहिये यही मांगती हूं...? यही सौभाग्य है इसी कारण तो सम्मान हैमां ...नहीं तो शादी आदि कार्यक्रमों में कोई नहीं पूछेगा ... जबाब कोने में मिट्टी का बर्तन होकर रखना पड़ता है का हर बार।

बारिश रिमझिम सुरू हुई थी। सुवास की माँ की चुडिया तोडी गई। सभी जन अपने घर जाने की जल्दी में थे और माँ जोर जोर से रो रही थी-।आज अकेली ऐसी रो रही थीऔर तभी मुझे याद आई ... -टेनीसन की लाईन

Like summer tempest came her tears.

****

ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

December Special Issue : II - 2022

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT I LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
Editor
Prof.Dr.Sadashiv H. Sarkate

RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

December Special Issue II 2022

Editorial Officer
Kranti Publication
Georai Dist.Beed
Beed -431 127
Contact : 7875827115
E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Vice Chancellor M.G.M.U. Aurangabad & Ex.Vice Chancellor Y.C.M.U. Nasik & Professor of Mass Communication & Jornalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr.Pratibha Aher
Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept.of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonsia

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidayala, Beed

Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist.Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi ,Collage
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr. Vitthal S. Jadhav
Dept. of Pub.Administration,
Kalikadevi College, Shirur (K.), Dist.Beed

Dr. Kadam Mangal S.
PG Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partnr Dist Jalna

Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad'

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College, Mantha.
Dist. Jalna

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science College,
Gadhi Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

PEER REVIEW / REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit.Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare

Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

27	'गुनाह बेगुनाह' उपन्यास में स्त्री विमर्श	डॉ.कल्याण शिवाजीराव पाटील	116-12
28	डॉ.राही मासूम रजा के उपन्यासो में मुस्लिम विमर्श	शेख अब्दुल बारी अब्दुल करीम	121-12
29	राजी सेठ की कहानियों में पारिवारिक चेतना	प्रा. डॉ. आहेर संगिता एकनाथराव	125-12
30	किन्नर विमर्श (संकल्प कहानी के विशेष संदर्भ में)	प्रा. डा- बायजा कोटळे	129-13
31	परशराम शुक्ल के बाल काव्य मे पर्यावरण संरक्षण	सुजाता मठपती	134-13
32	ओमप्रकाश वाल्मीकि की कविता में दलित चेतना ('बस्स! बहुत हो चुका' कविता की विशेष संदर्भ में)	प्रो. डॉ. के.बी. गंगणे प्रा. डॉ. गजानन सवने	138-14
33	मधुकर सिंह का 'उत्तरगाथा' उपन्यास मे चित्रित दलित शोषण	डॉ. दस्तगीर पठाण	142-14
34	सुशीला टाकभौरे की कविता में दलित स्त्री विमर्श	डॉ चांदणी लक्ष्मण पंचांगे	145-14
35	जयप्रकाश कर्दम कृत्य 'छप्पर' उपन्यास में दलित चेतना	विकास सूर्यकांत वाघमारे	149-15
36	इक्कीसवीं सदी के उपन्यास साहित्य में आदिवासी विमर्श	कु. पठाण हिना अब्दुला	154-15
37	शिकंजे के दर्द में बाल दलित विमर्श	डॉ स्माली दलवी ओहोल	159-16
38	वृद्ध विमर्श और डॉ सूरज सिह नेगी के उपन्यास	प्रा.कु.राजकन्या राघोजी भगत	163-16
39	२१ वी शताब्दी के उपन्यास साहित्य में महानगरीय बोध	डॉ.अमर आनंद आलदे	167-17
40	इक्कीसवीं सदी की स्त्री चिंता और चिंतन	डॉ. संजीवनी जनार्धन राठोड	171-17
41	'हिन्दी दलित कथात्मक साहित्य हिन्दी साहित्य के लिए एक अनमोल देन'	प्रा.डॉ. दिपक नामदेव खिल्लारे	174-17
42	इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों मे नारी जीवन की चिंता	डॉ.प्रकाश सटवाजी गायकवाड	177-18
43	'उतनी दूर मत ब्याहना बाबा' कविता में व्यक्त बेटी की संवेदना	डॉ. मारोती यमुलवाड	182-18
44	मोहनदास नैमिशराय कृत हमारा जवाब में दलित सम्वेदना	डॉ.ज्ञानेश्वर गणपतराव रानभरे	187-19
45	२१ वीं सदी के हिंदी साहित्य में किन्नर विमर्श	डॉ. संतोष पवार	193-19
46	विभाजन की गाथा - रेत समाधी	प्रा. डॉ. द्वारका गिते-मुंडे	197-20
47	सुशीला टाकभौरे की कहानियों मे दलितों की दशा व दिशा	प्रियंका प्रफुल दरवाडे	201-20
48	२१वीं शताब्दी के साहित्य में दलित विमर्श	स्वाती पांडुरंग खाडे प्रा. डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मण येडले	206-2
49	२१ वी शताब्दी के साहित्य में बाल विमर्श	सोनाली युवराज चित्ते	209-2
50	"मेहरुन्निसा परवेज का उपन्यास 'अकेला पलाश' में तहमीना की घुटन"	प्रा.व्ही.डी.कापावार	214-2
51	'शकुंतिका' स्त्री विमर्श के संदर्भ में	अमृता अनिल तौर	218-2

ओमप्रकाश वाल्मीकि की कविता में दलित चेतना ('बस्स! बहुत हो चुका' कविता की विशेष संदर्भ में)

प्रो. डॉ. के.बी. गंगणे
हिंदी विभागाध्यक्ष
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय माजलगांव

प्रा. डॉ. गजानन सवने
सहाय्यक प्राध्यापक,हिंदी विभाग
वसुंधरा महाविद्यालय,घाटनांद्रा

समकालीन हिंदी साहित्य में दलित विमर्श एक महत्वपूर्ण विमर्श हैं। इस विमर्श ने भारतीय साहित्य मे अलग पहचान निर्माण की है। मराठी साहित्य में प्रथमः दलित साहित्य का उगम हुआ है। महाराष्ट्र के औरंगाबाद शहर में दलित साहित्य का उगम हुआ है। इस शहर से अस्मिता अस्मितादर्श नामक साहित्यिक पत्रिका प्रो. गंगाधर पानतावणे जी के संपादन में प्रकाशित होती थी। पानतावणे जी ने प्रथम उन्ह लोगो के साहित्य को प्रकाशित करने का प्रयास किया है, जो शिक्षा व्यवस्था से दूर, गाँव के बाहर, सामाजिक व्यवस्था से दबे हुए है। इनके दुःख, पीडा, संवेदना को व्यक्त करने के लिए व्यासपीठ निर्माण करके दिया था।अस्मितादर्श मे लिखनेवाले सभी साहित्यकारो के प्रेरणास्थान डॉ.भीमराव आंबेडकर थे। डॉ. बी.आर. आंबेडकर के विचारो से यह साहित्यिक प्रस्थापित व्यवस्था से हजारो प्रश्न पूछे है। अपने हक्क, अधिकार के लिए क्रांती करने को प्रेरित हुए है। मराठी साहित्य से हिंदी साहित्य में दलित साहित्य का आगमन हुआ है। हिंदी साहित्य में दलित साहित्य के सभी विधाओं मे लिखा गया है। हिंदी साहित्य में ओमप्रकाश वाल्मिकि, सूरजपाल चौहान महत्वपूर्ण हस्ताक्षर है।

ओमप्रकाश वाल्मिकि का हिंदी साहित्य के विकास में अतुलनीय योगदान है। प्रारंभिक दौर में उनकी अभिव्यक्ती का माध्यम कविता रही है। एक सामाजिक कार्यकर्ता के रूप मे सक्रिय रहने के साथ - साथ कविता के और उनका झुकाव लगातार बढता गया।

ओमप्रकाश वाल्मिकि के सदियों का संताप, बस्स! बहुत हो चुका, अब और नही, शब्द झूठ नहीं बोलते, चयनित कविताएँ (कविता-संग्रह), जूठन (आत्मकथा) सलाम, घुसपैठिए, अम्मा अँड अदर स्टोरीज, छतरी (कहानी - संग्रह), दलित साहित्य का सौंदर्यशास्त्र, मुख्यधारा और दलित साहित्य, दलित साहित्यः अनुभव, संघर्ष और यथार्थ (आलोचना), सफाई देवता (सामाजिक अध्ययन) आदि साहित्य प्रकाशित है। ओमप्रकाश वाल्मिकि जी को अनेक पुरस्कार एवं सम्मानों से सन्मानित किया गया है।

दलित साहित्य वर्णव्यवस्था के विरोध में निर्माण हुआ है। समाज की असमानता पर आधारित जीवन की विषमताओ, विसंगतियों के बीच दलित साहित्य का जन्म हुआ है। ओमप्रकाश वाल्मिकि व्यवस्था के बीच पैदा हुए लेखक है। वाल्मिकि स्वयं दलित है। दलितो का दुःख, दर्द, पीडा, वेदना को सहन करके अपने जीवन को समृद्ध किया है। इसीलिए ओमप्रकाश वाल्मिकि के साहित्य मे स्वानुभूती दिखाई देती

है। उनके साहित्य मे यथार्थ बोध स्पष्ट रूप में दिखाई देता है-'बस्स ! बहुत हो चुका' कविता में ओमप्रकाश वाल्मिकि दलित समाज को यथार्थ चित्रण करते है-

'जब भी देखता हूँ मैं
झाडू या गन्दगी से भरी बाल्टी
कनस्तर
किसी हाथ में
मेरे रंगो मे दहकने लगते हैं
यातनाओं के कई हजार वर्ष एक साथ
जो फैले हैं इस धरती पर
ठंडे रेत - कणों की तरह।"[1]

वाल्मिकि की कविता में दलित जीवन का संघर्ष दिखाई देता है। दलित व्यक्ति शिक्षा, समाज, आर्थिक, आदि व्यवस्था से झुंजता हुआ दिखाई देता है। ओमप्रकाश वाल्मिकि आपने कविता के बारे मे लिखते है- "कविता मेरे लिए आनन्द, रस, मनोरंजन केलिए नहीं हैं। न ही कविता का ऐसा उद्देश रहा होगा। कविता हमे मनुष्यता के निकट ले जाने का काम करती है।उम्मीदों के साथ जीवन में बदलाव की आकांक्षा उत्पन्न करती है। इसीलिए कविता ने संविधात्मक की अभिव्यक्ती ज्यादा गहरी होती है।"[2]

ओमप्रकाश वाल्मिकि ने अपने कविता में दलित लोगों पर हुए अन्याय,अत्याचारों, षडयंत्रों को यथार्थ चित्रण किया है। कवि वाल्मीकि लिखते है-

"'मेरी हथेलियाँ भीग- भीग जाती है
पसीने से
आँखों में उतर आता है
इतिहास का स्याहपन
अपनी आत्मघाती कुटीलताओं के साथ।"[3]

ओमप्रकाश वाल्मिकि ने डॉ. बी. आर.आंबेडकर जी के विचारो प्रेरित होकर दलितो के अस्मिता, स्वाभिमान, अधिकार केलिए लिखा है। उन्होने दलितो को शोषण करनेवाले व्यवस्था के विरोध में झाडू उठाने की बात कियी है। ओमप्रकाश वाल्मिकि लिखते है-

"झाडू थामे हाथों की सरसराहट
साप सुनाई पडती है
भीड के बीच बियाबान
जंगल में सनसनाती हवा की तरह।"[4]

कवि ओमप्रकाश बाल्मिकि ने वर्णव्यवस्था का समर्थन करने वाले व्यक्तियों पर करारा व्यंग किया है। यह व्यक्ती वर्णव्यवस्था का समर्थन बहुत ही मिठ्ठी बातों से करते हुए लोगो को समझाते है। ऐसे व्यक्तों पर कवि लिखते है-

"वे तमाम वर्ष
वृत्ताकार होकर घुमते हैं
करते हैं छलनी लगातार
उँगलियों और हथेलियों को
नस-नस में समा जाता है ठंडा - ताप।"[5]

प्रस्तुत पंक्तियों में कवि ने मधुर बात करनेवाले व्यक्ति का चरित्र चित्रण किया है। वह व्यक्ति सब को समान मानने की बात करते है और समान कोई नही है। अपने हाथों की उँगलियाँ क्या समान है? इससे स्पष्ट हो जाता है की, अपने मन में बैठे वर्ण व्यवस्था को छोडने के लिए तयार नही हैं। इसीलिए कवि दलित समाज को जागृत करता है।

ओमप्रकाश वाल्मिकि ने 21 शताब्दी मे जातीवाद, उच्च-निच्च, छुआछूत की भावना को अपने कविता मे चित्रित किया है। इसी के साथ कवि कहता है कि, भारत को आझाद होकर 75 वर्ष पूरे हुए है । दलितो के हक्क के लिए विशेष कानून है। इसके बावजूद भी दलितो पर अन्याय, अत्याचार होते हुए दिखाई देते है। इसीलिए कवि कहता है-

"बस्स !
बहुत हो चुका
चुप रहना
निरर्थक पडे पत्थर
अब काम आएँगे संतप्त जनों के !"[6]

प्रस्तुत पंक्तियों में कवि ने सभी दलित समाज को अन्याय, अत्याचार, शोषण के विरोध में खडे रहने के लिए आवाहन किया है। अन्याय करनेवाले व्यवस्था की विरोध में निरर्थक पत्थर के जैसे बैठना नही है ।इस व्यवस्था के विरोध में संघर्ष करना है । वह संघर्ष डॉ. बी. आर. आंबेडकर जी ने हमे समझायाँ है। तभी जाकर हमे इन शोषण शोषण, अत्याचार, अन्याय, पीडा से मुक्ति मिल सकेंगी।

उपयुक्त विवेचन स्पष्ट हो जाता है की, ओमप्रकाश वाल्मिकि की ने आपनी कविता मे दलित समाज की संवेदनाओ को अत्यंत गहराएँ से चित्रित किया है। 21 वी शताब्दी मे नये षडयंत्र से दलितो का शोषण, अन्याय, अत्याचार, करनेवाले मनुवादी व्यक्तियो को यथार्थ रूप में कवि ने अपने कविता मे प्रस्तुत किया है। डॉ. विदुषी आमेटा ओमप्रकाश वाल्मिकि की कविता के बारे मे लिखते है,

"ओमप्रकाश वाल्मिकि ने अपने कविता संग्रह में दलित जीवन की विभिन्न समस्याओं, यातनाओं एवं अत्याचारो को अभिव्यक्त करते हुए दलित समाज को जाग्रत करने का प्रयास किया है। शोषित मानव की आह ही उनकी कविता है। ओमप्रकाश वाल्मिकि अपनी कविताओ में चारों वर्णों के समाज द्वारा थोपे गए नियमों को चुनौती देते हैं। भाग्य, ईश्वर, नियति के विरोध वाल्मिकि उनके पीछे व्याप्त स्वार्थ एवं षड्यंत्र को उजागर करते है। उनकी कविताएँ दलित जीवन की करूण अभिव्यक्ती है, जो गहराई तक कचोटती है।"[7] वाल्मिकी की कविता में सौंदर्य जाती, धर्म, लिंग, स्थान आदि में न होकर मानवीय गुणों के संघर्ष में है। उनकी कविता शोषण के जाने - माने हथियारों से निर्मित सामाजिक ताने-बाने को नकारकर न्यायपरक समाज का पुनर्निर्माण करती नजर आती है। इस प्रकार उनके काव्य सृजन में आन्तरिक यथार्थ स्पष्ट नजर आता है।

संदर्भसूची:

1. सं.हिंदी अध्ययन मंडल, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय,औरंगाबाद, काव्य कुसुम?, राजकमल प्रकाशन प्रा. लि.1, बी,नेताजी सुभाष मार्ग, दरियागंज नई दिल्ली-110002, प्र.वर्ष-2022 पृ. 63.
2. ओमप्रकाश वाल्मिकि, दलित साहित्यः अनुभव, संघर्ष एवं यथार्थ, राधाकृष्ण प्रकाशन नई दिल्ली, प्र.वर्ष 2020 पृ. 26
3. सं. हिंदी अध्ययन मंडल, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय,औरंगाबाद, काव्य कुसुम?, राजकमल प्रकाशन प्रा. लि.1, बी,नेताजी सुभाष मार्ग, दरियागंज नई दिल्ली-110002, प्र. वर्ष-2022 पृ. 63.
4. सं. हिंदी अध्ययन मंडल, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय,औरंगाबाद, काव्य कुसुम?, राजकमल प्रकाशन प्रा. लि.1, बी,नेताजी सुभाष मार्ग, दरियागंज नई दिल्ली-110002, प्र. वर्ष-2022 पृ. 63.
5. सं. हिंदी अध्ययन मंडल, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय,औरंगाबाद, काव्य कुसुम?, राजकमल प्रकाशन प्रा. लि.1, बी,नेताजी सुभाष मार्ग, दरियागंज नई दिल्ली-110002, प्र. वर्ष-2022 पृ. 63-64
6. सं. हिंदी अध्ययन मंडल, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय,औरंगाबाद, काव्य कुसुम?, राजकमल प्रकाशन प्रा. लि.1, बी,नेताजी सुभाष मार्ग, दरियागंज नई दिल्ली-110002, प्र. वर्ष-2022 पृ. 64.
7. https://www.apnimaati.com/2021/07/blog-post-43.html.

◈◈◈

IMPACT FACTOR – 5.61 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal

AN INSTINCTIVE AMBITION AND ITS FULFILMENT IN KAMALA MARKANDAYA'S *A SILENCE OF DESIRE*

DR. ALKA BHARATRAO DESHMUKH
Researcher:
Vasundhara College of Arts, Science & Commerce
Ghatnandur.

ABSTRACT:

Kamala Markandaya was born in Mysore, India, in 1924 to a privileged Brahmin family, and often known as Kamala Purnaiya Taylor, she adopted the surname Markandaya when her first novel was published. but as a young woman, she graduated with a degree in history from the University of Madras before working in the Indian army during World War II. She then established herself as a journalist and short-story writer, married a fellow journalist, Englishman Bertrand Taylor, and immigrated to Britain in 1948. She is an Indian novelist whose work focused on the struggles of contemporary Indians with conflicting Eastern and Western values. Kamala Markandaya is one of India's best-known novelists. The fact that her body of work, especially the novel The Nowhere Man, foreshadowed the explosion of published works by South Asian writers over the last several decades makes her novels required reading for anyone interested in Indian culture. Markandaya explores a number of issues in her novels, including urbanization, poverty, sexuality, gender, interracial relationships, India's struggle to maintain its identity in an increasingly Westernized During Markandaya's youth, India was officially a colony of the British Empire. This led to a mix of both traditional Indian and contemporary English cultural influences, most notably the widespread use of the English language. A popular movement supporting the independence of India gained momentum throughout the 1920s and 1930s, largely due to the leadership of Mohandas Gandhi. India finally achieved its independence from Britain in 1948, the year Markandaya left the country. **Publications** *Nectar in a Sieve (1954), Markandaya's first published novel, was actually the third novel she wrote. The book became an international best seller and was translated into seventeen languages. A year later, the American Library Association named it a "Notable Book." It has remained a favourite on American and British university reading lists ever since. Markandaya never reveals the setting of the novel and never sets the action in a particular time or place, thus ensuring the story's timeless quality and universal appeal. This technique is especially effective given that the novel was published less than a decade after India won its independence from Britain. Some Inner Fury (1956) is set during the British occupation, and her third novel, A Silence of Desire (1960), explores marriage, the effect modernity has on traditional Indian values, and what happens when the two merge. Possession (1963) continues in this vein, exploring the tensions between materialism and spiritualism in the context of an Anglo-Indian love relationship. Markandaya's fifth novel, A Handful of Rice (1966), revisits the topic of poverty, this time in an urban setting. The Coffer Dams, Markandaya's sixth novel, was published in 1969. At the time, the author could not know that her book would pave the way for future activist literature like Arundhati Roy's recent offerings. In her novel, Markandaya explores the struggle Indian tribal nations face when an extensive dam project threatens to destroy their communities.*

IMPACT FACTOR – 5.61 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Many consider The Nowhere Man (1972) to be the author's greatest novel. Epic in scope, the story focuses on the cultural consequences of widespread post-war South Asian migration to Britain. Again, the book is prescient and foreshadows the work of contemporary authors Salman Rushdie, Anita Desai, and Hanif Kureishi. Markandaya followed her masterpiece with Two Virgins (1973), The Golden Honeycomb (1977), and Pleasure City (1982). Her last novel, published as Shalimar (1982) in the United States, was poorly received by critics, which led to her being dropped by her publisher. Although she lived for another twenty-two years, she never published another book. she lived an intensely private life in England, traveling to India only occasionally. As with the beginning of her life, little is known about the author's later years. Markandaya died of kidney failure on May 16, 2004, in London, England. She is survived by her daughter, Kim Oliver. Whether Markandaya's novels are set in India or abroad, they consistently concern themselves with the struggle between traditional Indian values and Western modernity. This dilemma, including tensions between rationalism and faith, materialism and spirituality, and urban and rural ways of life, has become a part of India's identity over the last several decades. Markandaya embraces these opposites. Shiv Kumar of Books Abroad uses colourful imagery in his observation about her juxtaposition of the traditional against the contemporary, suggesting that her books portray "in symbolical characters and situations this thrust toward modernity, which often assumes in her work the guise of a malignant tumour infecting the vitals of a culture traditionally quietistic.

Keywords: Harmony, Deteriorating, Marital Fidelity, Betray, Suspicious, Unfaithfulness, Temptation

Kamala Markayanda's *A Silence of Desire* describes the instinctive ambitions of a housewife, Sarojini, to fight the decay of herself within the martial relationship. She protests unconsciously, against society her husband for giving her a listless and mechanical life being responsible for her fast-deteriorating self. Her husband Dandekar, to whom got a big shock by her strong behaviour and goes through a phase od suffering and soul-searching. Since it al happened unconsciously neither of them has a clear understandingof the real motives for their behaviour. In the light of the knowledge of depth psychology I would loke to integrate into the discussion here such aspects of the novel as Dandekar's jealousy, his rationality and its loss on being subjected to traumatic experiences, the strategies of his psyche to win Sarojini back, Sarojini's preference for a faith-healer over modern medicine and her deep attachment with the Swamy and argue that the whole effort of Sarojini's psyche has been to voice her desire to protest against the imminent loss of her self and that of Dandekar to get back his peace and domestic harmony and then conclude that both the protagonists emerge wiser than before. She having made her point and he having recognised his 'integral' but non-sexual 'wholeness' with her.

Dandekar lives a boundary life like: Three children, no debts, a steady job, a fair pile of savings that his wife methodically converted into gold-bangles, a necklace, ear-rings, and brooches less for ornamentation than the security it represented" . as a wife Sarojini is "good with the children, and excellent cook, an efficient manager of his household, a woman who still gave him pleasure after fifteen years of marriage…. She did most things placidly. and from this calm proceeded the routine and regularity that met the neat and orderly needs or his nature" (P.7). he does not want a change in his routine even in the wildest of his dreams.

Even a trivial change like his daughter's buying tiffin provokes him to roundly remonstrate with his wife. The secure world of family has been demolished, his wife often absents from the house and lies frequently. After such kind of behaviour Dandekar's first feeling is a suspicion of her fidelity. Her lies and her stranger photographs strengthen his suspicion. Still, it is a strange that after fifteen years of marriage life Dandekar suspected her fidelity the first thing instead of considering other possibilities. It shows here intense jealousy in him which is often the case with people prone to neurotic reaction. His leniency towards his colleagues Joshep and Mahadevan who believe in free love and inherent unfaithfulness of women respectively shows him to be secretly entertaining similar thoughts. but they have undergone a thorough repression. He therefore readily projects his own feelings onto his wife. As Freud puts it, projected jealousy is, "derived in both men and women either from their own actual unfaithfulness in real life or from impulses towards it which have succumbed to repression".[2]

It appears that martial fidelity is maintained only through the high temptations. Persons consciously ignoring to themselves these temptations, like Dandekar , finds it inevitable to use the unconscious mechanism of projecting their own impulses to unfaithfulness onto the other person to get relief from the pressure exerted by these temptations. Freud continues, " This strong motive can then make use of the perceptual material which betrays unconscious impulses of the same kind in the partner, and the subject can justify himself with the reflection that the other is probably not much better than he is himself".[3]

This situation is not different from the days of Othello and Desdemona. Ddandekar's suspicious behaviour creates lot of difficulties in his life. Dandekar's suspicious behaviour and intense of jealousy caused risk in the process of reputation and interest at the office. The desire to find out with whom she is engaged on an affair consumes him "like a fire" (P.68). he got success at second time to find out Sarojini's amidst a group of people and in the company of Swamy to whom she confesses to be going to get cured of a painful growth in her womb by faith and prayer.

It is very interesting thing that Sarojini's approach to the faith-healer instead of going to a medical and a doctor. she had rigid religious tutelage and consequently she has not kept up with the changing times. Upon developing the growth, she expects to meet the same fate as her mother and grandmother who suffered from the same disease, underwent an operation but did not survive. She refuses to take medical treatment for her disease. These are the reasons. however, the important reasons lie in her unconscious. fifteen years of married life has made it clear to her that the rest of her life is going to be as dull and drab as it has always been. Her life becomes so mechanical and routine that we find her regular schedule as same as in the past and future which Dandekar has like so much. She does not want to betray her emotions at all. Her repressed anger, accumulated over the years, against the person responsible for meaningless and negative identity symbolically put in the novel as the tumour. She very well knows about the Western Culture mind scientific attitude of Dandekar. Srojini very well knows that to create approach towards Swami will never accepted by her husband.

REFERENCES:

1. Kamala Markandaya, *A Silence of Desire* (London: Putnam, 1960), p. 6. Further references to this edition are parenthesized within the text of article.
2. Sigmund Frud, "Some Neurotic Mechanisms in Jealousy, Paranoia and Homosexuality", *On Psychopathology*, tr. James Strachey (Harmondsworth: Penguin, 1979, rpt. 1983) p. 198
3. Sudhir Kakar, "The Path of the Saints", in his Shamans Mystics and Doctors: *A Psychological Inquiry into India and its Healing Traditions* (New Delhi: Oxford University Press 1982), p. 145.
4. Sigmund Freud, The Future of an Illusion, tr. James Strachey (Harmondsworth: Penguin, 1964), p.227.
5. Sigmund Freud, "Anxiety, Pain and Mourning", *On Psychopathology*. P. 330

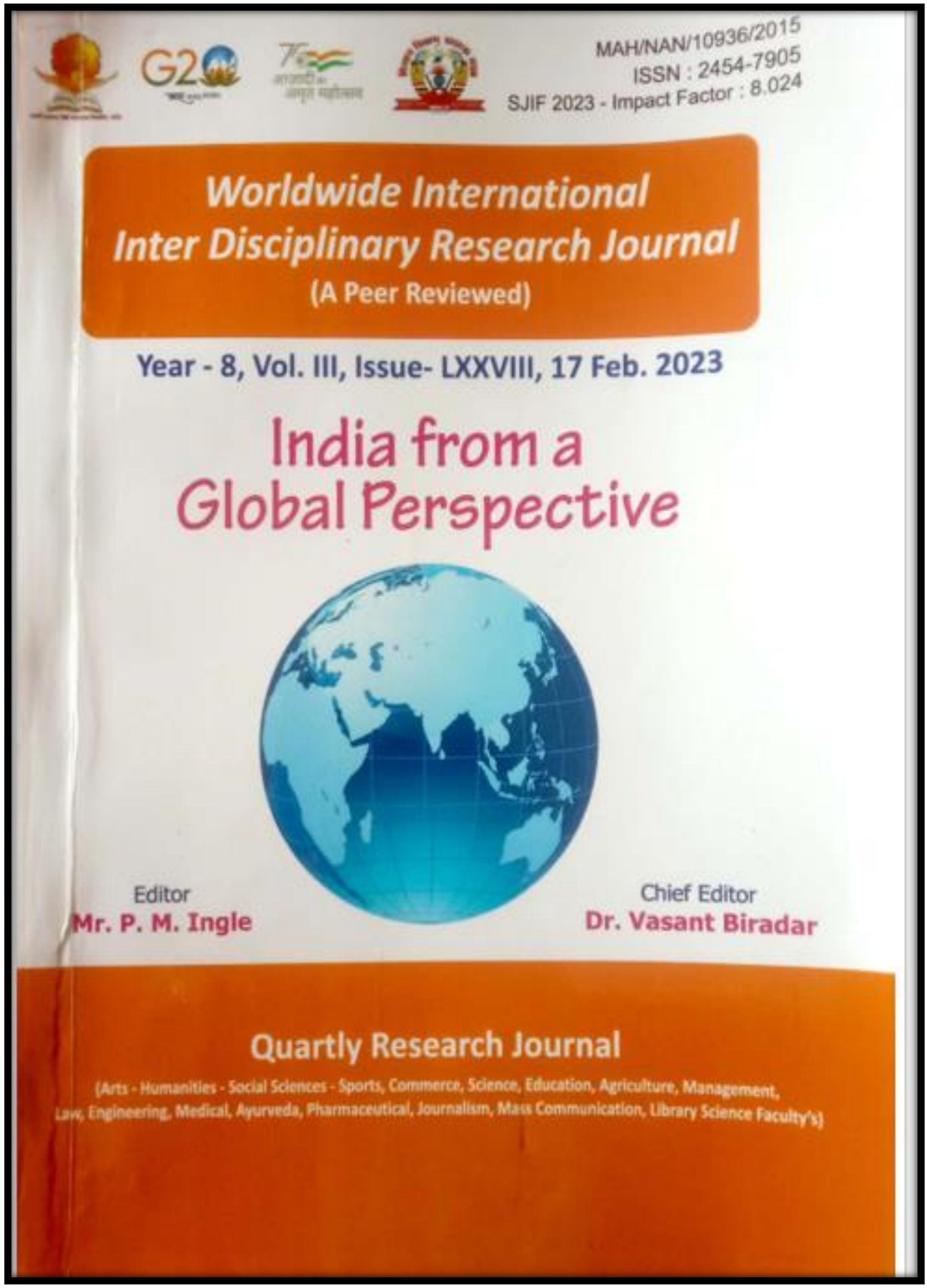

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. III, Issue- LXXVIII, 17 Feb. 2023

India from a Global Perspective

Editor
Mr. P. M. Ingle

Chief Editor
Dr. Vasant Biradar

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Editorial Board

Prof. Dr. D. D. Chaudhari Vice Principal, H.O.D. Economics Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Prof. Dr. Anil Mundhe** H.O.D. Marathi Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Prof. Dr. Abhijit More Director of Sports Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Babruvan More** H.O.D. History Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Dr. Satish Sasane H.O.D. Sociology Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Prashant Biradar** H.O.D. Sanskrit Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Dr. Prakash Chaukate H.O.D. Political Science Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. D. N. Mane** H.O.D. Geography Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Shri Atish Akade H.O.D. English Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Panurang Chilgar** Asst. Pro. Department of Hindi Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Dr. Maroti Kasab Asso. Pro. Dept. of Marathi Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Sachin Garje** Asst. Pro. Department of Geography Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Advisor Committee

Hon. Dr. Udhav V. Bhosale Vice-Chancellor, S.R.T.M.U., Nanded.	**Hon. Dr. J. M. Bisen** Pro.Vice-Chancellor, S.R.T.M.U., Nanded.
Hon. Dr. Ajay R. Tengse Dean, Faculty of Humanity, S.R.T.M.U. Nanded	**Hon. Prof. Dr. Sarjerao Thombare** Ex. Member of S.P.C. Maharashtra.
Hon. Dr. Dasu Vaidya Dr. B.A.M., University, Aurangabad.	**Hon. Dr. Jagadish Kulkarni** I/c Director, Knowledge Resource Centre, S.R.T.M.U., Nanded.
Hon. Dr. Parag Joshi Kalidas University, Nagpur.	**Hon. Dr. Sneha Mahambare** Goa.
Hon. Dr. Sadhana Sharma Diburgudas University, Asam.	**Hon. Dr. Tushar Kanti Bera** West Bengal.
Hon. Dr. Kishor Gaikwad Mizoram University, Mizoram.	**Hon. Dr. Sanjaykumar** Jalprakash University, Chappra, Bihar.
Hon. Dr. Ishwari Prasad Suryavanshi Vilaspur University, Chattisagadh.	

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Global Perspective On Women'S Obsessions Towards Online Beauty Products	Aishwarya Singh Dr. Nupoor Nikhil Deshkar	01
02.	Universal Predicamentof Feminismin *The God of Small Things*	Dr. Alka Bharatrao Deshmukh	08
03.	Influence of Indian English Literature on World Literature	Akade Atish Chandrakant	12
04.	Khushwant Singh's *Train to Pakistan*: Conflict of Cultures and Ethnic Violence	Dr. Ajit Raosaheb Bhanji	16
05.	Doyens of the Indian English Fiction in the Light of Global Perspective	Dr. Dete Sachin	19
06.	Exploration of Gender Relationship in Vijay Tendulkar's play 'Sakharam Binder'	Prof. Dr. Hanumant Rambhau Jawalge	24
07.	Traces of Indian Freedom Struggle & Heaven of Freedom	Dr. Pandurang Shitole	27
08.	GLOBAL SCENARIO OF INDIAN ENGLISH LITERATURE	Dr. Prasad A. Joshi	29
09.	Reflected Issues of Women in Mahasweta Devi's Fiction	Dr. Rajabhau Sidaji Mane	33
10.	Theme of Multiculturalism in Anita Rau Badami's*The Hero's Walk*	Dr. Shyam Tulshiram Jadhav	36
11.	Mahesh Dattani's 'Tara':The Perspective of Gender Discrimination	Dr. Geeta V. Waghmare Dr. Prashant Raosaheb Shinde	40
12.	Indian Writing in English: A Global Perspective	Mr. More J. G.	43
13.	Reflection of loneliness in JhumpaLahiri's The Namesake: A Study	Mr. Rahul P. Salve	47
14.	The application of Vladimir Propp's *Morphology of the Folktale* in Oscar Wilde's *The Model Millionaire*	Dr. Somuse Anant Janardhan	50
15.	A Study On Consumer's Preference Towards Indian Apparel Brands, A Global Perspective	Mansi Agrawal Dr. Nupoor Nikhil Deshkar	54
16.	Indian Philosophy From A Global Perspective The Shaivagamasiddhanta - A School Of Thoughts	Dr. Shashikant Dargu	60
17.	वैश्विकरण और हिंदी भाषा	कॅप्टन डॉ. अनिता शिंदे	63
18.	भूमण्डलीकरण और हिन्दी साहित्य	डॉ. पांडुरंग चिलगर	67
19.	सूरीनाम का हिन्दी साहित्य	प्रो. डॉ. राजश्री भामरे	76
20.	वैश्वीक परिदृश्य में विज्ञापन और हिंदी भाषा	प्रा. दिगंबर ज्ञानोबा गायकवाड	80
21.	वैश्विकरण के परिदृश्य में हिंदी साहित्य का योगदान।	डॉ लावणे विजय भास्कर	85
22.	हिंदी साहित्य में नये विमर्श तथा सांस्कृतिक उपलब्धियाँ	प्रा. मानखेडकर बी. एस.	90

Universal Predicamentof Feminismin *The God of Small Things*

Dr. Alka Bharatrao Deshmukh
Vasundhara College of Arts, Science and Commerce, Ghatnandur (Dept. of English)

Abstract:

The present research paper explores the elements of Feminism in Arundhati Roy's novel "The God of Small Things". The research paper tries to study the work of Arundhati Roy, 'The God of Small Things' as a prominent text of 'feminine writing' and how the feminism is predicated universally. It tries to focus on important things of life, like how love is always concerned with sadness, how a person's childhood experiences affect his/her perspectives and whole life. It also presents the constant struggle of women against their incessant exploitation, torture and struggle which they undergo because of the male dominated society. Present novel sheds light on the rigid position of women and intolerable plight of the deprived class. The novel is about the violence inflicted on women and the paternal tyranny enveloping the unfortunate children. It highlights the double standards of morality in society regarding men and women, the importance of wife in marriage life and malicious thoughts of man about woman is to be noted down to incorporate some changes in woman life.

About the Author:

Arundhati Roy, was born on November 24,1961 in Shillong, Meghalaya, India. Her full name is Suzanna Arundhati Roy. she received Booker Prize award. Her mother Mary Roy, well- known as social activist from Kerala, and her father was a Bengali Hindu tea planter. She spent her childhood days in Ayamanam in a small town near Kotlayam, she has Educatedfrom the Lawrence school, Lovedale, in Bilgris, Tamil Nadu. She then studied architecture at the school of Planning and Architecture, Delhi, where she met her first husband, architect Gerard da Cunha. Roy met her second husband, filmmaker PradipKrishen, in 1984, and played a village girl in his award-winning movie Massey Sahib. Later It was a fruitful achievement, she soon involved in preparing T.V. serials for Doordarshan and got attention for ITV also, Roy is a cousin of prominent media personality Prannoy Roy, the head of the Leading Indian TV media group NDTV. She lives in New Delhi.

Keywords: inferiority, inequality, malicious, subjugation, legacy, etc.

Feminine Predicament:

The protagonists of this novel are twins, Estha and Rahel, male and female are dizygotic, intrinsically this novel is an argument against the good andevil in society with special reference to women.The novel sheds light on important things of life, like how love is always concerned with sadness, howa person's childhood memories affect his/her whole life. The novel shows the ugly face of peopleand society as a whole, a vivid description of the black and sarcastic world especially with reference to women thatdwells around us.The God of small things highlights the position of women folk in India. It presents before us the constantstruggle of women against their t exploitation, torture and struggle which they undergo because of the maledominated society.

Both twins were not permanently linked with the outside world. It created negative impact on their childhood and their personality development. Their consideration about the outside world is "They knew that things could change in a day" (TGST, p. 200), it has become true with the sudden death of their nine-year-old cousin SophiMol, on a Chrismas vacation in England. This incident

disliked the twins, for she considered them doomed, fatherless waifs. Worse still, they were Half-Hindu Hybrids whom no self-respecting. Syrian Christian would ever marry. She was keen for them to realize that they (like herself) lived on sufferance in the Ayemenem House, their maternal grand-mother's house, where they really had no right to be". (TGST, p. 45).

Both Ammu and Chacko are in similar position as far as their marital status is concerned Ammu has victim of her husband and Chacko has discarded by his wife for his unproductive ways. Ammi's humiliation is the result of her marriage having gone wrong. Simone de Beauvior asserts that; "Marriage is not only an honourable career and one less tiring than many others: it alone permits a woman to keep her social dignity intact and at the same time to find sexual fulfilment as loved one and mother… "[6] Ammu tries to revolt with her fate, but yet she does not achieve anything in her life. She has too many fronts to cope with her personal misery and her children's upbringing. She has to love them double because they don't have a Baba and Chacko fails to meet their expectations even half-way. Ammu's fault is that she is too mild and obedient to asset herself.

Colette Dowling explains: "it has to do with dependency: the need to lean on someone… those needs stay with us into adulthood, clamouring for fulfilment right alongside our need to be self-sufficient… any woman who looks within knows that she was never trained to feel comfortable with the idea of taking care of herself, standing up for herself, asserting herself"[7]

From the character of Ammu, we can learn that Ammu is the woman who tries to rebel against the Hindu values and patriarchy system in Indian societywhich in the form of male domination. Unlike her mother, she did not accept the bad attitude and cruel actions of her husband and divorced than keeping the relationship with her husband .she often rebels against his injustice. Ammu is also the example of a member of society who breaks the communal rules of India.

Rahel, Ammu's daughter who has no importance in either her family or society.She Lives in hergrandparent's house;her behaviour is not like normal child. She is a witness of injusticeswhich is imposed on her mother.As Rahel is growing up unwanted, she never experiences the real Hindu tradition because no one regards her presence, so that, Rahel becomes a free woman who unlike her mother, is not restricted by mental restrictions of theHindu traditions.Rahel has already escaped to the animated world of Velutha a world of warmth and sincerity. While searching for an anchor catches the intent gaze of Velutha when she is tossing Rahel in the air, and both share a moment of intense desire for each other , the like of which they had never imagined or dreamt of before. Velutha noticed Ammu as a woman and felt that he had something to share with her and that she had gifts to give him. She does not having any right on anything whatsoever, and constantly being made to feel dejected and low, Ammu is lured by Velutha's meaningful gaze. Unable to hold herself she breaks free of all the constraints and barriers and walks across to the life- infusing company of the despised Paravan. She does not stop to gauge the consequences, for nothing could be worse than what she had already faced. So, throwing all the cares to the wind, she allows herself to be drenched in the love of Velutha every night for two weeks. She ultimately is able to become a part of 'the sub-world' of her twins and Velutha from which she had earlier been excluded. 'a tactic world of smiles and laughter…' (TGST) p. 176).This is why, on her return to Ayemenem, she replies to an old man who asked about her maritalstatus "We are divorced" (130) without worrying what the old man will think about her answer.

Ammu was tricked into imprisonment , criticized and finally disowned and disinherited by the family. What she did and where she went was no one's concern it means Ammu was totally ignored by each and every family member. They don't have to inferior in her life. She is totally

emotionally wrecked the entire family and signalled a nightmare for Ammu and her twins. This incident overturned their lives in a day that is why the urge to "Prepare to prepare to be prepared" (TGST, p. 200), had along been so strong.

Ammu, accompanying her parents after her father's retirement. As a matter of fact, her parents give more affection to his brother for being a man than her as a woman. Moreover, being single parents of two children, her position in society is worse. She had no other choice but to live in her parent's house controlled by men. Virginia Wolf sees domestic life as almost exclusively social without any privacy foe women. "The son of my house may be granted freedom to develop his mind, he may have a room of his own, but the daughter is expected to be at everyone's back and call... For domestic life cultivates the irrational side of a women's nature it is distinguished by the primacy of intellect. The domestic arts involved mainly, the fine discrimination of feeling and the ability to bring about adjustments in personal relations".[4]

After some time,Ammu began to feel stifled by the restricted atmosphere of the house. Due to the worst condition of Mammachi and injustice and physical violence by Pappachi. It shows the domination of man as a husband on a woman it shows the domestic violence was the part of her life.Papachi, often beat Mammachi with a brass flower vase every night till Chacko intervened and asks to stop permanently.

In addtition, Papachi insulted Mammachias she was never allowed insulted Mammachi as she has never allowed to sit in his Plymouth, until after his death.The other man who dominated Mammachi's life was Chacko, her privileged and Oxford educated son. When he returned home after his divorce from Margaret, she takes over Mammachi's pickle factory and named to thefactory as "....... Paradise Pickles and Preserves" (57) without regarding Mamachi who had started anddeveloped the factory before Chacko returned home. This incident took her in deep frustration. Mamachi did nothing but accepted it passively. Whatever herhusband did, being a virtuous woman, she had to accept it without any complaint because such male domination was sanctioned by the society

The only escape from this critical situation for Ammu was the second marriage. When she had married Ammu leaves Ayemenem and lives in Calcutta with her second husband. Without looking back stepped into matrimony Simone de Beauvoir again remarks, "There is a unanimous agreement that getting a husband of in some cases a 'protector' is for her the most important of undertakings... she will open up her future not by active conquest but by delivering herself up, passive and docile, into the hands of a new master..."[4]when she had second marriage unfortunately, her second husband is not well employed and he sold Ammu to his manager. Due to this critical situation Ammu had divorce and it makes her position wors in society. It is because the society considers that women should live with her husband and accept him unconditionally.

From the character of Ammu, we can learn that Ammu is the woman who tries to rebel against the Hinduvalues and patriarchy system in Indian society. Unlike her mother, she cannot accept the bad attitude and actions ofher husband and prefers divorce than keeping her marriage. Ammu is also the example of a member of society whobreaks the communal mores of India.

After divorced Ammu returned to her parents' home.at home she is more of an intruder and less of member of the house. as she had married and according to Baby Kochamma, her aunt "She had no position at all". (TGST, p.45), as she had been divorced with such a disqualification, she had no choice but to suffer the fate of a wretched. Later Baby Kochamma became Ammu's greatest rival,"in the way that the unfortunate sometimes dislike the co-unfortunate, Baby Kochamma

aliened in her own home. She was discouraged after meeting with Rahel who was kept at Ayemenem, least she have a bad influence on her. When she was died, she was alone in a grimy, dingy room of a Bharat Lodge in Allepey. She was denied dignity of funeral as " The Church refuse to burry Ammu…" " So, Chacko had her wrapped in a dirty bedsheet and laid out on a stretcher " (TGSAT, p. 162). And cremated in an electric crematorium where beggars, derelicts, and the police custody were taken. And none from the family save Rahel attended.

Conclusion:

In this research paper have I tried to highlight how the women harassed and predicated universally, through varied female characters like,Ammu,Kochamma, Rahel etc. No doubt Indian society at the path of developing but still assigns traditional roles of the women. Women cannot come out of these customary roles because of conservative outlook of male dominated society. She is imprisoned in the four walls and no one is here to express her grief.

References:

1. Arundhati Roy, *The God of Small Things*, (New Delhi: India Ink, 1997).
2. Herbert Marder, *Feminism and Art: A Study of Virginia Woolf*, pp. 80-81
3. Colette Dowling, *The Cinderella Complex: Women's Hidden Fear of Independence*, (U.S.A.: Fontana Paperbacks, 1982), p 13
4. Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, (London: Four Square Books, 1961), p. 352.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDVIII) 406-B
ISSN : 2278-9308 April, 2023

पंडित नेहरू यांचे संसदीय लोकशाही संबंधी विचार

प्रा. दीक्षित साहेबराव ज्ञानोबा
(लोकप्रशासन विभाग प्रमुख) वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर ता. अंबाजोगाई, जि. बीड

प्रस्तावना:

स्वतंत्र भारताचे शिल्पकार लोकशाहीचे पुरस्कारते आणि भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू होय. त्यांनी भारताचा गौरवशाली इतिहास, मानवतावादी, सत्य, अहिंसा, सहिष्णुता या शाश्वत मूल्यांची जगाला नव्याने ओळख करून दिली, त्यांनी गौतम बुद्ध, वर्धमान महावीर, महात्मा गांधी यांचे अहिंसा व शांततामय विचार आपल्या आचरणात आणून जगाला महायुद्ध पेक्षा जागतिक शांतता निर्माण करण्याचा संदेश दिला. त्यामुळे त्यांना शांतीदूत म्हणून ओळखले जाते. पंडित नेहरूंनी भारताची स्वतंत्र देश म्हणून जडणघडण होत असताना देशात समता, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, राष्ट्रवाद, सत्य, अहिंसा, विश्वशांती, निर्भयता, मानवता, संवेदन शिलता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, समतोल विकास, पंचायतराज, लोकशाहीचे केंद्रीकरण अशी मूल्यद्दिष्टित लोकशाही स्वतंत्र भारतात रुजविण्याचे कार्य केले. त्यांच्या कार्याचा गौरव करताना अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्र अध्यक्ष श्री जॉन्सन प्रतिपादन करतात की,'जग युद्धापासून पूर्ण पणे मुक्त व्हावे यासाठी नेहरूंनी निर्भयपणे प्रयत्न केले. त्यांनी आपल्या कार्याद्वारे संपूर्ण मानव जातीची सेवा केल'.

पंडित नेहरूंनी संसदीय लोकशाही संबंधी स्पष्ट केले की, देशातील जनतेच्या समस्या सोडवणे, जनकल्याण करणे, देशात शिस्त, कायदे, शांतता निर्माण करून, नागरिक, समाज, समुदाय, राष्ट्र यांचा विकास करण्याचे कार्य संसदीय लोकशाही करते, संसदीय लोकशाहीमध्ये नागरिक मतअधिक्याद्वारे लोक प्रतिनिधीची निवड करतात लोकप्रतिनिधी संसदेमध्ये जनतेच्या समस्या व निर्माण झालेले प्रश्न माडतात. त्यावर बहुमताने निर्णय घेऊन विकास योजना अमलात आणल्या जातात. त्यामुळे जनतेच्या इच्छा, आकांक्षाची पूर्तता लोकप्रतिनिधीमार्फत होते, जनता निष्क्रिय लोकप्रतिनिधींना मताधिक्याद्वारे पराजित करून क्रियाशील, कुशल, जनकल्याणकारी व्यक्तींना प्रतिनिधी म्हणून निवडते, असे हुशार क्रियाशील लोकप्रतिनिधी जनकल्याणकारी कार्यकर्ते निर्वाचित लोकप्रतिनिधी द्वारे संसदीय कारभार चालवला जातो. संसदीय लोकशाहीत सर्वच स्तरातील लोकप्रतिनिधी आप आपल्या मतदार संघाचे प्रश्न, जनतेच्या समस्या माडता येतात. निर्णय घेताना कोणत्याही पक्ष, संघटना, मतदारसंघ अथवा लोकप्रतिनिधी यांच्यावर अन्याय होणार नाही याकरिता बहुमताने निर्णय घेतले जातात.

संसदीय लोकशाहीमध्ये सर्वच राजकीय पक्षांना समान स्वातंत्र्य व अधिकार मिळतात. त्यामुळे सत्ताधारी आणि विरोधी गट यांचे एकमेकांवर दबाव तंत्र असते. संसदीय लोकशाहीत राष्ट्रप्रमुख म्हणून राष्ट्रपती, शासन प्रमुख म्हणून पंतप्रधान, जनप्रतिनिधी म्हणून मंत्रिमंडळ प्रस्थापित झालेले असते. या तीनही प्रतिनिधींचे मिळून कार्यकारी मंडळ तयार होते. ते कार्यकारी मंडळ संसदीय कारभार करते. याचाच अर्थ संसदीय लोकशाही ही निर्वाचित लोकप्रतिनिधी च्या सभागृहाद्वारे संसदीय कारभार चालविणारी एक शासन पद्धती आहे. पंडित नेहरू यांचे संसदीय लोकशाही संबंधी विचारांचे अध्ययन करण्याकरिता पुढील प्रमाणे संशोधनाची उद्दिष्टे मांडण्यात आली आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) पंडित नेहरू यांचा संसदीय लोकशाही संबंधीचा दृष्टिकोन अभ्यासणे.
२) संसदीय लोकशाहीचे स्वरूप आणि कार्य यांचा अभ्यास करणे.
३) संसदीय लोकशाहीचे गुण-दोष अभ्यासणे.

सदरील शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता मांडण्यात आलेल्या उद्दिष्टांना अनुसरून पुढील प्रमाणे गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहीतके :

१) पंडित नेहरू यांचा संसदीय लोकशाही संबंधीचा दृष्टिकोन जनकल्याणकारी होता.
२) संसदीय लोकशाहीमध्ये सर्वच घटकांना प्रतिनिधित्वं मिळते.
३) संसदीय लोकशाही शासन प्रणालीत अनेक उनिवा आहेत.

सदरील गृहीतकांच्या अध्ययनाकरिता खालील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

ISSN : 2278-9308
April, 2023

संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तर संशोधनाच्या तथ्य संकलनाकरिता द्वितीय स्रोतातील प्रकाशित व अप्रकाशित स्रोतांचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्रकाशित स्रोतांमध्ये संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रातील लेख, शासनाचे प्रकाशित झालेले अहवाल यांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच अप्रकाशित स्रोतांमध्ये एम.फिल., पीएच.डी.चे प्रबंध, खाजगी संस्थाचे अहवाल, इंटरनेट इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :

पंडित नेहरू यांनी स्वतंत्र भारताच्या शासन प्रणाली करिता अनेक देशातील राजेशाही, हुकूमशाही, साम्यवादी प्रशासकीय सत्तेचे अध्ययन केले. त्यांच्या निदर्शनास आले की, ज्या देशांमध्ये राजेशाही, हुकूमशाही, साम्यवाद आहे त्या देशात नागरिकांना सर्वांगीण व्यक्ती स्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकार मिळत नाहीत. जनतेला आपले प्रश्न व समस्या प्रत्यक्ष समोर मांडता येत नाहीत. त्यामुळे जनतेला सुख-सुविधा मिळत नाहीत. राजसत्ताधीश ही जनतेवर दबाव तंत्राचा अवलंब करतात. त्यामुळे देशात हिंसाचार, दंगली, हत्या, क्रांती घडून येतात. या विध्वंसक कृत्यामुळे नागरिक, समाज, समुदाय, राष्ट्र यांची अधोगती घडून येते. तर संसदीय लोकशाहीमध्ये लोक आपल्या मताधिक्याद्वारे लोकप्रतिनिधींची निवड करतात. लोकप्रतिनिधी संसदीय शासन प्रणालीद्वारे जनतेचे प्रश्न व समस्या सोडवतात. संसदीय लोकशाहीत लोकप्रतिनिधीवर जनतेचा दबाव असतो. जनता निष्क्रिय संसदीय शासन प्रणालीला मताधिक्याद्वारे बदलू शकते. संसदीय लोकशाहीत जनतेला सर्वांगीण स्वातंत्र्य आणि अधिकार मिळतात. संसदीय लोकशाहीमध्ये शांतता प्रस्थापित होते त्यामुळे जनकल्याण होवूनसमाज व राष्ट्रविकास घडून येतो. या दृष्टिकोनातून त्यांनी संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला.

१) पंडित नेहरूंची संसदीय लोकशाहीची संकल्पना :

पंडित नेहरूंनी संसदीय लोकशाहीची संकल्पना मांडली. त्यांच्यामते केवळ राजकीय क्षेत्रातील लोकशाही म्हणजे संसदीय लोकशाही नव्हे संसदीय लोकशाहीमध्ये जनकल्याण, सामाजिक, आर्थिक विकासाकरिता जनप्रतिनिधीद्वारे चालविलेले शासन होय. संसदीय शासन व्यवस्था जनकल्याणाधिष्ठित मूल्यांना अनुसरून कार्य करणारी असावी. संसदीय शासन व्यवस्थेने राष्ट्रहिताचे नियम व कायदे अमलात आणले पाहिजेत. संसदीय शासन व्यवस्थेने पारित केलेल्या नियम व कायद्याद्वारे नागरिकांमध्ये स्वयं शासन, स्वयंशिस्त निर्माण होऊन देशात सामाजिक न्याय, समता, बंधुत्व, संघटन, एकात्मता, सहिष्णुता या मूल्यांचा विकास झाला पाहिजे. संसदीय लोकशाहीचा उद्देश राष्ट्रांमध्ये समता, स्वातंत्र्य आणि न्याय निर्माण करून सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्राचा विकास करणे आहे.

२) संसदीय लोकशाही जबावदार शासन पद्धत :

पंडित नेहरूंच्या मते, संसदीय लोकशाही ही जबावदार शासन पद्धती आहे. या शासन व्यवस्थेत प्रत्येक घटकावर स्वतंत्र जबावदारी असते. या शासन व्यवस्थेवर नागरिकांचे लक्ष केंद्रित झालेले असते. लोकशाही शासन व्यवस्थेत नागरिकांच्या अपेक्षा आणि मताधिक्याला प्राधान्य दिले जाते. ही शासन व्यवस्था जनमताद्वारे शांततेच्या मार्गाने विकास व परिवर्तन घडवून आणते. कार्यपद्धतीच्या निर्णय प्रक्रियेत सर्वांगीण घटकाचा विचार केला जातो. जनहित व राष्ट्रहिताला निर्माण करणाऱ्या नियम व कायद्यामध्ये बदल करण्याचे अधिकार संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्थेला आहेत. प्रत्येक घडणाऱ्या घटकाला ही शासन व्यवस्था जबावदार असते.

३) समानता व न्यायधिष्टीत संसदीय लोकशाही :

पंडित नेहरू यांनी समानता व न्यायधिष्टीत संसदीय लोकशाही संबंधी विचार मांडले. त्यांच्या मते, संसदीय लोकशाही ही सर्वच स्तरातील नागरिकांना समान न्याय देणारी, नागरिकांना व्यक्तिस्वातंत्र्य व अधिकार देऊन त्यांची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय उन्नती करणारी असली पाहिजे. देशातील नागरिकांना सामान्य व अधिकार देण्याचे कार्य संसदीय लोकशाही करू शकते. संसदीय लोकशाहीने समान न्याय व अधिकार दिले तरी तिचे कार्य पूर्ण होणार नाही तर संसदीय लोकशाहीला नागरिक, समाज व राष्ट्र यांच्या आर्थिक विकासाचे नियोजन, भौतिक सुविधा, नागरिकांचे संरक्षण, मूलभूत सुविधा निर्माण करणे आवश्यक आहे.

४) संसदीय लोकशाहीची तत्वे :

पंडित नेहरू यांनी संसदीय लोकशाहीची प्रमुख दोन तत्वे मांडली आहेत. या तत्त्वांमध्ये किमान राजकीय पक्ष पद्धती आणि बहुसंख्यकांचे शासन हे होय. त्यांच्यामध्ये संसदीय लोकशाही द्वारे निकोप राज्यकारभार चालण्याकरिता राजकीय पक्षांचा सहभाग असला पाहिजे. त्यामुळे कोणत्याही एकाच पक्षाच्या हातामध्ये सत्ता स्थापन होत नाही. सत्ताधारी पक्षांना इतर पक्षांच्या दबावामुळे आपली हुकूमशाही स्थापन करता येत नाही. शासकीय निर्णय घेताना इतर पक्षांच्या नेत्यांच्या मतांचाही विचार करावा लागतो. बहुसंख्यांक पक्ष पद्धती असल्यामुळे कोणत्याही एकाच राजकीय

पक्षाकडे कायमस्वरूपी सत्ता टिकून राहत नाही. संसदीय लोकशाही द्वारे बहुसंख्य जनतेच्या इच्छा आकांक्षांची पूर्तता होते. बहुसंख्यांक जनतेला संसदीय लोकशाही द्वारे सुख, सुविधा निर्माण होतात जनतेचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विकास घडवून येतो. त्यामुळे संसदीय लोकशाहीने आपल्या तत्त्वांचे पालन करणे अपरिहार्य आहे.

५) संसदीय लोकशाहीची कार्य :

पंडित नेहरू यांनी संसदीय लोकशाहीची कार्य नमूद करीत असताना स्पष्ट केले आहे की, नागरिक समाज आणि राष्ट्र यांच्या सर्वांगीण विकासाला संसदीय शासन जबाबदार आहे. त्यामुळे संसदीय शासन प्रणालीने जनकल्याण व राष्ट्रीय विकासाचा दृष्टिकोन समोर ठेवून कार्य केले पाहिजे. यामध्ये जनतेला जाणवणारे प्रश्न व समस्या यांचे निर्मूलन करून त्यांना मूलभूत सुविधा निर्माण करून देणे, शिक्षण, आरोग्य, तंत्रज्ञान, दळणवळण या क्षेत्राचा विकास करणे, विकासात्मक संस्थांना अर्थसहाय्य करणे, नागरिक व राष्ट्राचे संरक्षण करणे, मध्यमवर्ग, गरीब, कष्टकरी, दुर्बल घटक यांच्याकरिता विकासात्मक योजना राबविणे, प्रशासनावर नियंत्रण ठेवणे, पारदर्शक स्वरूपात प्रशासन व राज्यकारभार चालविणे, कृषी औद्योगीकरण, तंत्रज्ञान यांचा विकास करणे, देशात समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, अहिंसा, सहिष्णुता, प्रस्थापित करून शांततेच्या मार्गाने समाज व राष्ट्राचा विकास घडवून आणणे.

६) संसदीय लोकशाहीतील जबाबदार घटक :

पंडित नेहरू ने संसदीय शासन प्रणालीतील निर्वाचित लोकप्रतिनिधी पंतप्रधान राष्ट्रपती आणि कार्यकारी मंडळ यांना जबाबदार मानले आहे. निर्वाचित सदस्या मधून पंतप्रधानाची निवड व मंत्रिमंडळाची स्थापना केली जाते. मंत्रिमंडळात प्रत्येक मंत्र्याला स्वतंत्र विभाग व त्या विभागाच्या कारभाराची जबाबदारी दिलेली असते. या मंत्र्याच्या कारभारावर पंतप्रधानाचे नियंत्रण असते. या मंत्रिमंडळाच्या कारभारावर राष्ट्रपती नियंत्रण ठेवतात. त्यामुळे संसदीय लोकशाहीच्या शासन व्यवस्थेला निर्वाचित सदस्य, पंतप्रधान, राष्ट्रपती आणि कार्यकारी मंडळ जबाबदार असते.

७) संसदीय लोकशाहीचे गुण - दोष :

पंडित नेहरू यांनी संसदीय लोकशाही जनकल्याण आणि राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टिकोनातून मांडली. त्यामुळे विधिमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ यांच्यामध्ये सामंजस्य निर्माण होऊन प्रशासकीय कारभार सांघिक स्वरूपात चालत आहे. संसदीय शासन प्रणाली मध्ये सर्वच स्तरातील निर्वाचित लोकप्रतिनिधींना सहभाग मिळाला. त्यामुळे विस्तृत प्रतिनिधित्व प्रस्थापित झाले. संसदीय लोकशाही असल्यामुळे निष्क्रिय शासनाचा पाय उतार करण्याकरिता विरोधी पक्ष तत्पर असतो. त्यामुळे संसदीय प्रशासनात तानाशाहीला प्रतिबंध घातला जात आहे.

संसदीय लोकशाहीमध्ये दोषही आहेत यामध्ये अनेक निर्वाचित लोकप्रतिनिधी निरक्षर,अकुशल, निष्क्रिय, राजकीय कारभाराची जाणीव व ज्ञान नसणारे सत्तेत येतात. ते कोणत्याही स्वरूपाचे कार्य करीत नाहीत. त्यामुळे निष्क्रिय सरकार निर्माण होते.

अध्ययनाचे महत्त्व :

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे संसदीय लोकशाही संबंधीचे विचार आणि संसदीय प्रशासनाचे कार्य यांचे अध्ययन आधुनिक अभ्यासक, संशोधक, राजकीय लोकप्रतिनिधी यांना मार्गदर्शन ठरणारे आहे.सदरील अध्ययन संसदीय प्रशासनातील दोष दूर करण्यासाठी सहाय्यभूत ठरेल.

सारांश :

पंडित नेहरू कुशल राजकीय नेते, जनकल्याणाचे प्रणेते होते. त्यांनी जनकल्याण, समाज व राष्ट्रीय विकासाकरिता जबाबदार संसदीय लोकशाही प्रशासन निर्माण केले. त्यांनी निर्माण केलेल्या संसदीय लोकशाही प्रशासन व्यवस्थेला अनुसरूनच आज देशाचा राज्यकारभार चालविला जात आहे ही गौरवास्पद बाब असून त्यांच्या संसदीय लोकशाहीचे अध्ययन करणे उचित ठरते.

संदर्भसूची :

१) घोटाळे रा. ना., 'सामाजिक शास्त्रीय संशोधन पद्धती व तत्वे', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर. २०००
२) कुलकर्णी बी. वाय., 'भारतीय राजकीय विचारवंत', विद्या भारती प्रकाशन, लातूर. २००६
३) चोपडे किशन, 'भारतीय राजकीय विचारवंत', विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. २००२
४) कोळंबे दिनकर एस., 'भारतीय राजकीय विचारवंत', विद्या प्रकाशन, नागपूर. २००५
५) चव्हाण पंजाबराव, 'भारत निर्माते पंडित जवाहरलाल नेहरू', अलिशा प्रकाशन, पुणे. २००३
६) चित्रे पुरुषोत्तम आत्माराम, 'जवाहरलाल नेहरू', अनुपम प्रकाशन केंद्र, औरंगाबाद. १९९६
७) https//MPC news.in pimpripandit.
8) https//mr.m.wikipedia.org.

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2022

(CCCLXXII) 372-B

Maharashtra's Contribution to the Indian Freedom Struggle

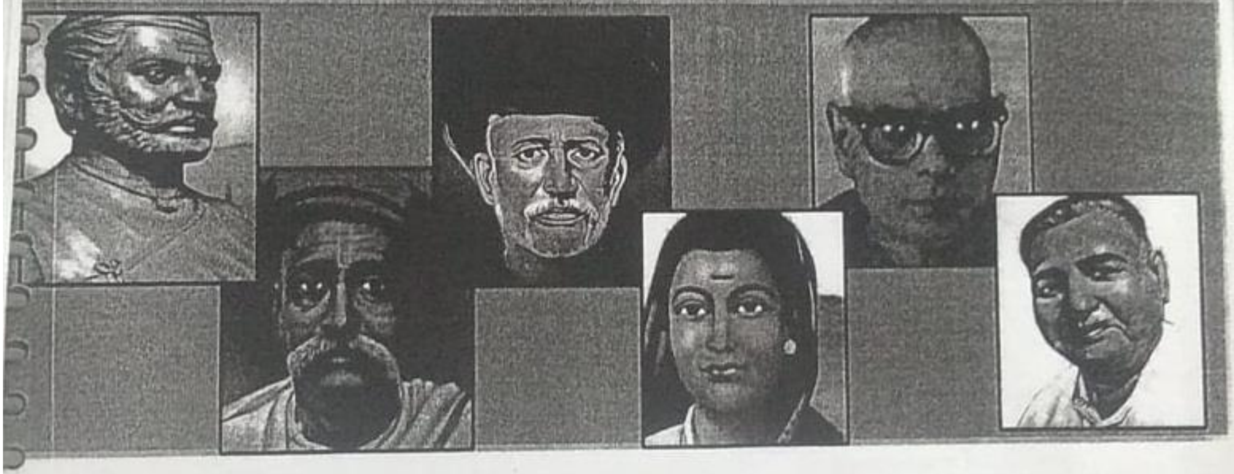

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. M.N. Kolpuke
Principal
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga Dist. Latur

Editor
Dr. Subhash G. Benjalwar
Head, Department of History,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga Dist. Latur

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, (CCCLXXII) 372 - B
ISSN : 2278-9308
October, 2022

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr. Parikshit Layek**, Vice-Principal, Sri Ramakrishna Sarada Ashrama Teacher's Training College

- **Review Committee -**
- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande,** Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek
- **Dr.Swapnil Arsad** , Asst. Prof. Dept. of Physics Shri Shivaji Science College, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email : 1**
Website : www.aadharsocial.com Mobile : 9595560278 /

Lecturer in
Vasundhara Art College
Ghatnandur Tq. Ambajogal

17	हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील चर्मकार समाजाचे योगदान डॉ. संजीवनी चंद्रशेखर बारहाते	74
18	स्वातंत्र्य सेनानी पद्मावतीबाई हरोलीकर यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान प्रा.डॉ. विकास मोहन सरनाईक	79
19	भारत छोडो आंदोलन व महाराष्ट्र डॉ.राजाराम पिंपळपल्ले	82
20	महाराष्ट्रतील उपेक्षितांचे भारतीय स्वतंत्र चळवळीतील योगदान कु. रेणुका प्रकाशराव हाक्के	87
21	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्वातंत्र्यसैनिक पतिपत्नी श्री. राघवेंद्रराव श्रीनिवासराव दिवाण आणि श्रीमती सुशीलाबाई राघवेंद्रराव दिवाण यांचे राजकीय, शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्यकर्तृत्व. अंजली चंद्रकांत दिवेकर	93
22	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील लोकमान्य टिळकांचे योगदान अंकुर तानाजीराव पाटील	99
23	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात जहालांची भूमिका प्रा. डॉ. सुरेश कातळे	101
24	भारतीय स्वातंत्र्य लढयात महाराष्ट्राचे योगदान राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना आणि महाराष्ट्राचे योगदान रवी अंजीरराव सुरवसे	105
25	महाराष्ट्रातील जहाल विचारधारेचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान प्रा.डॉ.संजय मारोतीराव कोनाळे	107
26	महाराष्ट्रातील महिलांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान : डॉ.गंगणे अमोल उत्तमराव	110
27	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील मवाळ नेत्यांचे योगदान अशोक गिताराम काळे	115
28	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान प्रा. व्ही.डी.काकविपुरे	121
29	हैद्राबाद संस्थानातील स्वातंत्र्य संघर्ष आणि भारतीय स्वातंत्र्य लढा सहा. प्रा. पांचाळ नारायण हणमंतराव	124
30	हैद्राबादसंस्थानातील मुक्तिसंग्राम संघर्ष आणि आर्य समाजाची भूमिका. सहा.प्रा.भारतभूषण वामनराव बाळबुधे	131
31	महाराष्ट्रातील मवाळ विचारधारेचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान डॉ. भरत माधवराव मुस्कावाड	136
32	क्रांतीसिंह नाना पाटील यांचे राष्ट्रीय चळवळीतील कार्य महेश एम. लोहार	140
33	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळ आणि भारतीय स्वातंत्र्य लढा प्रा.अजय मारोती पाटील	146
34	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्रातील आदिवासी भिल्लांचे योगदान	150

Lecturer in Vasundhara Art College Ghatnandur Tq. Ambajogai

Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXII) 372 -B
ISSN : 2278-93
October 2022

महाराष्ट्रातील महिलांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान :

डॉ.गंगणे अमोल उत्तमराव
(इतिहास विभाग) वसुंधरा महाविद्यालय,घाटनांदूर ता.अंबाजोगाई जि.बीड

प्रस्तावना :

भारतीय स्वातंत्र्याकरिता देशातील सर्वच राज्यांनी योगदान दिले आहे. या राज्यामध्ये महाराष्ट्र हे एक राज्य आहे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीत महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुषांनी मोर्चा, चळवळी, संघटना, लढा इत्यादीच्या माध्यमातून आपले योगदान दिले आहे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीत महाराष्ट्रातील ज्या कर्तबगार स्त्रियांनी आपल्या कुशलतेच्या आणि कर्तबगारीच्या बळावर जे कार्य केले त्या स्त्रियांच्या कार्याचा उल्लेख राष्ट्रीय चळवळीच्या इतिहासात बऱ्याच प्रमाणात पडद्याआड राहिला आहे. या स्त्रियांच्या कार्यावर संशोधनही मोठया प्रमाणात झालेले नाही. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील सविनय कायदेभंग चळवळ, मीठाचा सत्यागृह, भारतछोडो, आंदोलन इत्यादी चळवळीमध्ये मोठया प्रमाणात स्त्रियांनी आपला सहभाग नोंदविलेला आहे. परंतु भारतीय स्वातंत्र्याचा इतिहास पहिला असता इ.स.1858 ते 1940 पर्यंत म्हणजेच स्वातंत्र्यापर्यंत ज्या थोर पुरुषांनी आपले योगदान दिले आहे, त्यांच्या कार्याचे स्वरुप, कार्याचा परिणाम, इत्यादीची मांंडणी झालेली आहे. परंतु राष्ट्रीय स्वातंत्र्यासाठी महाराष्ट्रातील ज्या थोर स्त्रियांनी योगदान दिले आहे, त्यांच्या कार्यावर अजूनही म्हणावा तेवढा प्रकाश पडलेला नाही. म्हणजेच त्यांच्या कार्याकडे दुर्लक्ष झाले आहे.

ब्रिटिशांचे भारताला अधिक काळ गुलाम बनविण्याचे स्वप्न भारतीय स्त्रियांनी आपल्या कर्तबगारीने हाणून पाडले. सन 1920 ते 1947 या कालखंडात इंग्रजांशी संघर्ष करीत असताना या संघर्षात बहुसंख्य स्त्रियांनी सक्रिय सहभाग घेऊन त्यांच्यावर सोपवलेली कामगिरी बजावली. स्वातंत्र्याच्या लढयात स्त्रियांचे कार्य व सहभाग महत्वाचा ठरला. त्यामुळे स्वातंत्र्य लढयातील महाराष्ट्रामधील स्त्रियांचा बारकाईने अभ्यास करुन त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढयात नेमके कोणते योगदान दिले. याचा अभ्यास करणे अत्यंत गरजेचे वाटते.

राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळचळीतील स्त्रियांचे अध्ययन हे केवळ त्यांच्या वैयक्तिक जीवनाचे अध्ययन नसून ते स्वातंत्र्य लढयाच्या स्थित्यंतराचा, चळवळीच्या चढ-उताराचा, आव्हानांचा, वेगवेगळया संकटाचा आणि घडून येणारे परिवर्तनचा इत्यादीवर समर्थपणे मात करण्याचा जो प्रयत्न या स्त्रियांनी केला त्या कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य संग्रमात महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे योगदान संक्षिप्त स्वरुपात नमुद करण्याकरिता पुढीलप्रमाणे अध्ययन विषयाला अनुसरुन उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1)भारतीय स्वातंत्र्य लढयात सहभागी झालेल्या महाराष्ट्रातील स्त्रियांचा आढावा घेणे.

2)भारतीय स्वातंत्र्य लढयात महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या कार्याचा अभ्यास करणे.

3)भारतीय स्वातंत्र्य लढयात महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या कार्याचा परिणाम अभ्यासणे.

प्रस्तुत संशोधन विषयाला अनुसरुन मांडण्यात आलेल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेकरिता खालीलप्रमाणे गृहितकांची मांडणी करण्यात आली.

गृहितके :

1) राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढयात महाराष्ट्रातील मर्यादित स्त्रियांचासहभाग होता.

Lecturer in.........
Vasundhara Art College
Ghatnandur Tq. Ambajo

2) महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या कार्यातून स्त्री वर्गाला स्वातंत्र्याची स्फूर्ती मिळाली.

3) महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीमुळे स्त्रीयांना स्व कर्तत्वाची आणि आत्मविश्वासाची ऊर्जा प्राप्त झाली.

4) महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य संग्रामातील कार्य राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रेरणादायी ठरले.

सदरील गृहितकृत्यांच्या पडताळणीकरिता खालील प्रमाणे संशोधन पध्दतीचा आवलंब करण्यात आला.

संशोधन पध्दती :

सदरील शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीच्या आवलंब करण्यात आला आहे. तर तथ्य संकलनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रोताचा अवलंब करण्यात आला. यामध्ये प्रकाशित संदर्भ ग्रंथ, क्रमीक पुस्तके, वर्तमानपत्रातील लेख, मासिके, साप्ताहिके, वार्षिक अंक, शासकीय व निमशासकीय संस्थानी प्रकाशित केलेले अहवाल यांचा उपयोग करण्यात आला तर अप्रकाशित तथ्यामध्ये एम.फिल.,पीएच.डी चे प्रबंध, इंटरनेट इत्यादीचा आवलंब करण्यात आला.

विषय प्रतिपादन :

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाचे लक्षणीय वैशिष्टये म्हणजे महिलांचा स्वातंत्र्य संग्रामातील उत्सफुर्त सहभाग होय. शेकडो वर्ष घराच्या चौकटीत अडकून पडलेल्या भारतीय महिलांनी परंपरागत चौकट ओलांडली त्यांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून ब्रिटिशां विरुध्द लढा दिला. या लढयात शिक्षित, अशिक्षित,श्रीमंत, गरीब, आणि सर्व जाती, धर्माच्या स्त्रियांचा सहभाग होता, म्हणूनच स्वातंत्र्य लढयात महिलांच्या सहभागाला वैशिष्टयपूर्ण स्थान आहे. महिलांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळावे याकरिता स्वातंत्र्य चळवळीच्या पेटत्या कुंडात स्वतः उडीमारुन चळवळीत सहभाग व चळवळीचे नेतृत्व केले. त्यांच्या सहभागाने ब्रिटिश सत्तेला हादरुन सोडले. ब्रिटिश सत्तेच्या दडपशाहीला न जुमानता लढयात सहभाग घेऊन ब्रिटिशांविरुध्द संघटना, मंडळे, चळवळी, मोर्चे तयार केले. एवढेच नव्हे तर त्यांनी स्वातंत्र्य सेनानीना ब्रिटिशांची गुप्त माहिती देण्याचे कार्य केले. या स्त्रियांमध्ये महाराष्ट्रातील दुर्गाताई जोशी, प्रमिला ताई ओक, लिलाताई ओक, विजयालक्ष्मी, काशीबाई लिमये, यशोदाबाई आगारकर, सुशीला गांधी, उमाबाई मराठे, सुंदराबाई देशमुख, लक्ष्मीबाई सोमण, ताराबाई कानीटकर, लक्ष्मीबाई आपटे, पार्वतीबाई पटवर्धन इत्यादी होय.

गांधीजींनी सुरु केलेली दांडी यात्रा, असहकार चळवळ, यामध्ये महाराष्ट्रातील स्त्रियांनी मोठया प्रमाणात भाग घेतला. जेंव्हा महात्मा गांधी, सरदार वल्लभभाई पटेल, जवाहरलाल नेहरु या नेत्यांना ब्रिटिश शासनाने अटक केली, तेंव्हा ह्या चळवळी आणि सत्याग्रह चालवण्याचे कार्य महाराष्ट्रातील स्त्रियांनी केले. सविनय कायदेभंग चळवळीत महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे योगदान महत्वपूर्ण हाते. या चळवळीकडे संपूर्ण ब्रिटिश शासन आणि देशाच्या नागरीकांचे लक्ष होते. महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य सेनानी स्त्रियांनी याच चळवळीचा प्रसार सामान्य नागरीकांपर्यंत केला. त्यामुळे या स्त्रियांना ब्रिटिश शासनाने तुरुंगात टाकले. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामामध्ये महाराष्ट्राच्या स्त्रियांनी दारु विक्री, विदेशी वस्तुंचा बहिष्कार, ब्रिटिश कायद्याला विरोध, जंगल सत्याग्रह, दारुभट्टी लिलाव, या विरोधात जनजागृती केली. तसेच ब्रिटिश सरकार भारतीयांची कशी फसवणूक करीत आहे. ते भारतातील संपत्ती कशी लुटत आहेत. ते भारतीय नागरिकावर कशाप्रकारे अत्याचार करतात हे नागरिकांना समजावून सांगण्याचे कार्य केले. त्यामुळे शहर, गाव, तांडा, वस्ती, येथे सभा, मिटिंग घेवून नागरिकांमध्ये राष्ट्रीय आंदोलनाची प्रेरणा निर्माण केली.

राणी लक्ष्मीबाई व तिच्या सहकारिणी यांची 1857 मधील सहभागाची गाथा सर्वांना परिचित आहे. दक्षिणी कर्नाटकातील कित्तूर या छोटया संस्थानाची राणी चेन्नम्मा हिने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशिक्षित सेनेशी

Lecturer in.....
Vasundhara Art
Ghatnandur Tq. A

कुटुंब व मुलांचा विचार न करता जुलमी ब्रिटिशसत्तेविरुध्द लढा दिला. ब्रिटिश शासन, त्यांचे जुलमी अधिकारी, त्यांचे जुलमी कायदे त्यांची दडपशाही, अशा क्रुर राजसत्तेला न जुमानता महिलांनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्य अंदोलनात सहभाग नोंदविला.

या स्त्रियांनी तुरुंगाची शिक्षा आनंदाने भोगली तर या अंदोलनात अनेक स्त्रियांना मृत्यू आला. तसेच तुरुंगात अनेक स्त्रियांना आजारावर औषध उपचार न मिळाल्यामुळे त्यांचा तुरुंगातच मृत्यू झाला.

महाराष्ट्रातील बहुतांश स्त्रियांनी स्वातंत्र्य चळवळीच्या लढयात प्रत्यक्ष सहभाग घेतला नाही. त्या कोणत्याही स्वरुपातून पुढे आल्या नाहीत. परंतु त्यांनी स्वातंत्र्य सेनानी स्त्री-पुरुष यांना अन्न, जेवन, कपडे, हत्यार बनविण्यासाठी कच्ची साधन सामुग्री पोहचवण्याचे काम केले. तसेच ब्रिटिश शासनाची युध्द निती, राजनिती धोरण आणि दारु गोळा, खजिना इत्यादीची माहिती स्वातंत्र्य सेनानींना देण्याचे कार्य केले. अशा प्रकारे स्वातंत्र्य लढयात सहभाग न दाखवता पडद्यामागे राहून महत्वाची भूमिका अनेक स्त्रियांना पार पाडली अशा स्त्रियांचा उल्लेख करणे महत्वाचे ठरते.

भारतीय स्वातंत्र्य लढयात महाराष्ट्रातील अहिल्याबाई होळकर, लक्ष्मीबाई, ताराबाई, उमाबाई दाभडे या पराक्रमी स्त्रियांचा विशेष सहभाग दिसून येतो. ह्या स्त्रिया राजकारणी घराण्यातील होत्या त्यांना सर्वांगीण्ा सुख सुविधा असून ही त्यांनी देशाच्या स्वातंत्र्याकरिता सातत्याने चळवळीमध्ये सहभाग घेतला. सामान्य जनतेला देशाच्या स्वातंत्र्याचे महत्व पटवून दिले. जनतेच्या मनात देशप्रेम, देशाकरिता त्याग ही भावना निर्माण केली. त्याचबरोबर तरुण मुलींना युध्द कौशल्याचे प्रशिक्षण दिले. तसेच उषा मेहता, हंसा मेहता या स्त्रियांनी स्वातंत्र्य लढयात सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांनी पुणे मुंबई, सांगली, सातारा या ठिकाणी सविनय कायदेभंग, मिठाचा सत्याग्रह यामध्ये ग्रामीण तरुणीमध्ये चळवळीची जागृती करुन चळवळीचे नेतृत्व केले. तसेच तरुण मुलींच्या संघटना तयार करुन राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीला प्रोत्साहन दिले.

संशोधनाचे महत्व :

भारतीय स्वातंत्र्य लढयात सहभाग घेणाऱ्या महाराष्ट्रातील थोर स्वातंत्र्य सेनानी महिलांनी आपल्या जीवनातील प्रत्येक क्षण स्वातंत्र्याकरिता आर्पित केला. त्यांनी आपल्या जीवनाला तिलांजली देवून देशाच्या स्वातंत्र्य लढयात विशिष्ट ध्येयाने झपाटून दुर्दम्य असा प्रवास करीत आपले ध्येय पूर्णत्वास नेले. अशा राष्ट्रभक्ती, प्रेमदायी, महिलांचे जीवन पुढील पिढिला प्रेरणादायी व मार्गदर्शक ठरेल. अशा थोर स्वातंत्र्य सेनानी व क्रांतीकारी यांनी आपल्या जीवनाला देशाच्या स्वातंत्र्य लढयात झोकून घेतले. त्यांच्या विचारातून सद्यस्थितीतील महिला राजकीय क्षेत्रात स्वत:चे अस्तित्व निर्माण करित आहेत. सद्य:स्थितीत अनेक महिला वेगवेगळया चळवळी व संघटनांमध्ये सहभाग घेत आहेत. तसेच स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांचा आदर्श समोर ठेवून देशातील अनिष्ट रुढी, प्रथा, परंपरा यांना विरोध करीत आहेत. सध्या महिलांचा राष्ट्रभक्ती आणि सामाजिक कार्याकडे कल निर्माण झाला आहे. सदरील अध्ययनाच्या माध्यमातून वर्तमानकालिन स्त्रियांना राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रप्रेम आणि राष्ट्रहित यांची जोसपना व विकास कसा करावा याची प्रेरणा मिळेल.

सारांश :

भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढयामध्ये महाराष्ट्रातील अनेक स्त्रियांनी आपला सहभाग दिला. त्यांनी स्वातंत्र्य लढयामध्ये क्रांतिकारकांना आवश्यक असणारी माहिती पूरविली. त्याचबरोबर क्रांतिकारकांना एकत्रित निरोप पोहचवण्याचे कार्य केले. तसेच चळवळी व मोर्चामध्ये सहभाग घेतला. त्यांनी आपल्या कुटुंबाकडे दुर्लक्ष केले. त्याचबरोबर स्त्रियांमध्ये राष्ट्र निर्मिती संबंधी जागृती केली. ब्रिटिश शासनांच्या हालचाली वर त्यांनी

Lecturer in...
Vasundhara Art C
Ghatnandur Tq. Ar

104

त्यांची गुप्त माहिती काढली. त्याचबरोबर त्यांचा शस्त्र, अस्त्राचा साठा कोठे आहे. याची माहिती काढली अनेक स्त्रियांनी आपल्या जीवाचे बलिदान दिले. तर अनेक स्त्रिया राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढयामध्ये डोंगर, दऱ्यांमध्ये वास्तव्य केले. त्यामुळे त्यांच्या घरावर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी धाडी टाकून पती, मुले आणि इतर स्त्रियांना तुरुंगात टाकले. स्वातंत्र्य संग्रामातील स्त्रीयांना त्यांच्या कार्यासाठी आणि त्यांच्या देशप्रेमाकरिता कोटी कोटी अभिवादन.

संदर्भसूची :

1) प्रा.गंदेवार एस.एन., 'समाजशास्त्रीय संशोधन पध्दती' अरुणा प्रकाशन, लातूर.2010.

2) नानीवडेकर मेधा, 'महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा' प्रतिमा प्रकाशन,पुणे 1988.

3) भागवत कमल, 'स्त्री चळवळीची वाटचाल' प्रगती प्रकाशन, पुणे, 1985.

4) नागोरी एस.एल.'भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन मे महिलाओंका योगदान' सुरभी प्रकाशन जयपूर, 1997, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद 2010.

5) पत्की सरिता, 'आधुनिक महाराष्ट्रातील प्रमुख विचारवतांचे स्त्रीजीवना विषयक विचार' स्त्री अभ्यास केंद्र पुणे, 1987.

6) पाटील लिला : 'भारतीय स्त्री जीवन' मेहता प्रकाशन, पुणे, 1990.

Lecturer in..........
Vasundhara Art College
Ghatnandur Tq. Ambajogai

105

Dr. Jogdand M.B.

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

ISSUE No - (CDVIII) 408

Volume-B

9421271005

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2023

Pandit Jawaharlal Nehru and Democratization of India

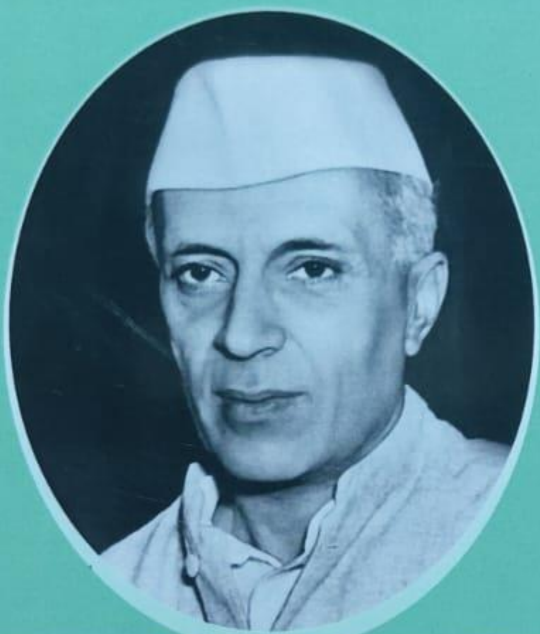

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr.Vasant D.Satpute
Principal
Late Ramesh Warpudkar
ACS College, Sonpeth
Dist.Parbhani

Assistant Editors
Dr. Vitthal K. Jaybhaye
Dr. Bapurao V. Andhale
Late Ramesh Warpudkar
ACS College, Sonpeth
Dist.Parbhani

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

ISSN : 2278-9308
April, 2023

21	पंडित नेहरू : लोकशाही आणि वैश्विक दृष्टी प्रा. डॉ.विठ्ठल स. जाधव	69
22	पंडित नेहरू यांचे सर्व समावेशक लोकशाही संबंधीचे विचार प्रा. जोगदंड मकरंद बळीराम	73
23	पंडित जवाहरलाल नेहरू व भारतीय लोकशाही प्रा.डॉ. सतिश रावसाहेब कदम	76
24	पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि अलिप्ततावादाचे धोरण -एक राजकीय अभ्यास डॉ.सुरेश रावसाहेब खिस्ते	79
25	पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि समाजवाद प्रा. डॉ. अतुल एन. खोटे	82
26	पंडीत जवाहरलाल आणि कृषी विकास प्रा. डॉ. गजानन बाबुराव मरगीळ	86
27	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे साहित्यिक योगदान डॉ. मोरे संगीता दत्ताजी	88
28	पंडितजवाहरलाल नेहरू आणि धर्मनिरपेक्षता डॉ.मोटे गीतांजलीस दाशिवराव	91
29	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे समाजवादी विचार प्रा.डॉ. अशोक ए.मोटे, प्रा. पठाण टी. एस	95
30	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे राजकीय व शैक्षणिक विचार मुळे रामेश्वर जनार्धन	99
31	नेहरू : लोकशाहीचे अभ्यासक नागरगोजे प्रदिपकुमार बबन, प्रा. डॉ. विश्वनाथ महादेव आवड	104
32	पंडित नेहरूंचे लोकशाही विषयक विचार डॉ. रमेश जगन्नाथ निकम	109
33	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या आर्थिक विकासाचे प्रारूप डॉ. चारूशिला विजयराव पाटील	112
34	पंडित नेहरू यांचे पंचशील तत्वे प्रा. मनोजकुमार रामदासराव पवार	116
35	लोकशाही विकेंद्रीकरणात नेहरूजींची भूमिका डॉ. पिनाटे के. पी.	118
36	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे परराष्ट्र धोरण डॉ. साहेब राठोड	121
37	भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात पंडित नेहरूंचे योगदान: एक अभ्यास डॉ.बालाजी आनंदराव साबळे	123
38	पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे भारताच्या विकासातील योगदान डॉ.प्रा. कदम हरिभाऊ पांडुरंग, शेख कादर समंदर	126
39	पंडित नेहरूंचे अलिप्ततावादी धोरण डॉ. निलेश गोकुळ शेरे	131
40	पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे काश्मीर विषयक भूमिका प्रा. डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा	135
41	पं.जवाहरलाल नेहरू: विकासाचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन डॉ.टेकाळे ए.डी.	140
42	पंडीत नेहरू यांचे आलीप्तवादी धोरण संदिप बंडू तुपमिंद्रे,डॉ.प्रा. कदम हरिभाऊ पांडुरंग	143
43	पंडित नेहरूजींची परराष्ट्र धोरणातील भूमिका डॉ.अंभुरे एस.डी.	146

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDVIII) 406-B
ISSN : 2278-9308
April, 2023

पंडित नेहरू यांचे सर्व समावेशक लोकशाही संबंधीचे विचार

प्रा. जोगदंड मकरंद बळीराम
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख) वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर ता. अंबाजोगाई, जि. बीड

प्रस्तावना :

स्वतंत्र भारताचे शिल्पकार, पहिले पंतप्रधान,लोकशाहीचे पुरस्कर्ते पंडित जवाहरलाल नेहरू होय. जवाहरलाल नेहरू हे अभ्यासू चिकित्सक वृत्ती आणि दूरदृष्टीकोण असणारे व्यक्तिमत्व होते. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना राजकीय वारसा लाभलेला असून त्यांचे वडील मोतीलाल नेहरू हे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील एक प्रभावी नेते होते. मोतीलाल नेहरू यांनी महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक या नेत्याबरोबर स्वातंत्र्य लढ्यात सक्रिय सहभाग नोंदविला.पंडित नेहरू यांना कुटुंबातून राजकीय वारसा असल्यामुळे यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर अनेक पाश्चात्य व भारतीय विचारवंतांचा प्रभाव पडला होता. पाश्चिमात्ये विचारवंतामध्ये रसेल, कार्ल मार्क्स, हर्बर्ट स्पेन्सर, जॉर्ज बर्नार्ड शॉ, आईन्स्टाईन इत्यादी तर भारतीय विचारवंतांमध्ये विवेकानंद, महात्मा गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, अरविंद घोष, गौतम बुद्ध इत्यादीच्या विचारांचा प्रभाव पडला होता. या विचाराच्या प्रभावामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, मानवतावाद, लोकशाही, समानतावाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, धर्मनिरपेक्षता इत्यादी मूल्य रुजली होती. पंडित नेहरू यांनी भारताचा गौरवशाली इतिहास, मानवतावाद, सत्य, अहिंसा, सहिष्णुता या शाश्वत मूल्याची जगाला नव्याने ओळख करून दिली.

भारताची स्वतंत्र देश म्हणून जडणघडण होत असताना देशात समानता, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, राष्ट्रवाद, विश्वशांती, निर्भयता,मानवतावाद,संवेदनशिलता, वैज्ञानिक दृष्टी, समतोल विकास, पंचायत राज, लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण अशी मूल्याधिष्ठित लोकशाही, समाजवाद, स्वतंत्र भारतात रुजविण्याचे कार्य केले. म्हणूनच अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्र अध्यक्ष श्री जॉन्सन असे प्रतिपादन करतात की, जग युद्धापासून पूर्णपणे मुक्त व्हावे यासाठी नेहरूंनी निर्भयपणे प्रयत्न केले. नेहरूंनी आपल्या समाजवादी विचाराद्वारे संपूर्ण मानव जातीची सेवा केली. नेहरूंचा साम्यवादावर विश्वास नव्हता. त्यांचा विश्वास समानतावादी लोकशाही वर होता. त्यांचा असा विश्वास होता की, देशातील मध्यमवर्गीय, गरीब जनतेचा सर्वांगीण विकास हा समानतावादी लोकशाहीतूनच होऊ शकतो. त्यामुळे त्यांनी समानतावादी लोकशाहीचा पुरस्कार केला. पंडित नेहरू यांच्या समानतावादी लोकशाहीला अनुसरून शोधनिबंधाच्या अध्ययनाची उदिष्टे पुढीलप्रमाणे मांडण्यात आली आहेत.

अध्ययनाची उदिष्टे :

१) लोकशाहीचा अर्थ व स्वरूप यांचे अध्ययन करणे.
२) पंडित नेहरूंचे समानतावादी लोकशाही संबंधी विचारांचे अध्ययन करणे.
३) पंडित नेहरू यांच्या लोकशाही संबंधी विचारांचे यश-अपयश पडताळणे.

सदरील शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता मांडण्यात आलेल्या उदिष्टाना अनुसरून खालील प्रमाणे गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहीतके :

१) लोकशाही ही जनतेच्या सर्वांगीण विकासाचा मूलभूत घटक आहे.
२) लोकशाहीद्वारे देशात धर्मनिरपेक्ष समाज व्यवस्था प्रस्थापित झाली.
३) पंडित नेहरू यांना अपेक्षित असलेली लोकशाही पूर्ण अस्तित्वात आली नाही.

मांडण्यात आलेल्या गृहीतकांच्या पडताळणी करिता पुढील प्रमाणे संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधन पध्दती :

सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक व ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. तर प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या तथ्य संकलनाकरिता दुत्तिय स्त्रोतांचा अवलंब करण्यात आला. यामध्ये प्रकाशित स्त्रोतांमधील संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र, शासनाचे प्रकाशित अहवाल इत्यादीचा वापर

ISSN : 2278-9308
April, 2023

करण्यात आला आहे. तर अप्रकाशित स्त्रोतांमध्ये एम.फिल., पीएच.डी.चे प्रबंध, खाजगी संस्थाचे अहवाल, इंटरनेट इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :

१) लोकशाहीची उत्पत्ती :

लोकशाहीची उत्पत्ती युरोप राष्ट्रांमध्ये झाली. युरोप राष्ट्रात लोकशाहीचा अविष्कार राजेशाहीच्या विरोधी लढ्यातून झाला. इंग्लंड मधील लोकशाहीच्या विकास प्रक्रियेबरोबरच इतर देशातही लोकशाहीचा प्रसार झाला. इंग्लंडच्या सत्तेखालील अमेरिकी वसाहतींनी सशस्त्र लढा देऊन स्वतंत्र मिळविल्यानंतर मर्यादित शासन व निसर्ग सिध्द हक्काची कल्पना आधारभूत मानणारे लिखित संविधान संमत करून मानवी हक्क, समानता इत्यादी लोकशाही तत्त्वांचा पुरस्कार केला यातून जागतिक राजकारणात लोकशाही विचार प्रवाह वाहू लागले.

२) लोकशाहीची व्याख्या व अर्थ :

अब्राहम लिंकन यांच्या मते,'लोकांनी लोकांच्या हिताकरिता लोकांकडून चालविलेले राज्य म्हणजे लोकशाही'. लोकशाही ही एक जीवन पध्दती आहे. ती एक राज्यघटनेतील शासन व्यवस्थेचा प्रकार आहे.सामाजिक जीवनाच्या ज्या काही विचार प्रणाली आणि आचार धर्म निर्माण झाले आहेत. त्यापैकी लोकशाही ही एक आहे. म्हणून समाज आणि संस्कृती यांना उद्देशून लोकशाही या शब्दाचा वापर करणे अर्थपूर्ण ठरते. समाज व संस्कृती लोकशाहीला अनुसरून नसेल तर लोकशाही पध्दतीचे संविधान स्विकारूनही त्या देशात लोकशाही रुजवणे व टिकणे अवघड जाते. या उलट एखाद्या देशात लोकशाही पध्दतीने दिर्घकाळ राज्यकारभार चालू असेल तर त्या देशातील समाजाला व संस्कृतीला लोकशाहीचे वळण प्राप्त होते.

३) पंडित नेहरूचे लोकशाही विषयीचे विचार :

पंडित नेहरूंनी स्वातंत्र्यानंतर भारतात लोकशाही शासन व्यवस्था निर्माण व्हावी. या दृष्टीने स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या आधीपासूनच विविध माध्यमातून लोकशाही संबंधी विचार मांडले. त्यांनी लोकशाही व्यतिरिक्त आन्य कोणताही शासन प्रकार मान्य नव्हता. लोकशाहीचे समर्थन करताना ते म्हणतात की, लोकशाही हा एकमेव शासन प्रकार असा आहे की, ज्यामध्ये व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण होऊ शकते. त्यांच्या लोकशाहीच्या संकल्पनेत मत अधिकार, व्यक्तीचे मूलभूत अधिकार, राजकीय पक्ष निवडणूक, जनतेचे सार्वभौमत्व आणि बहुसंख्यकांचे शासन ही तत्वे महत्त्वपूर्ण आहेत.

४) संसदीय लोकशाहीचा पुरस्कार :

पंडित नेहरूंना देशाचे संघटन आणि जनकल्याणाकरिता इतर शासन प्रकारापेक्षा संसदीय लोकशाही हा शासन प्रकार सर्वोत्तम वाटत होता कारण त्यांच्या मते,'संसदीय लोकशाहीमध्ये व्यक्तीच्या मताला मूल्य असते. तसेच संसदीय लोकशाहीमध्ये सत्तेत शांततामय मार्गाने परिवर्तन करण्याची संधी असते. व्यक्तीच्या मताचा आदर, जबाबदार शासन पध्दती या गोष्टी संसदीय लोकशाही मधूनच प्रत्यक्षात येऊ शकतात'.

५) लोकशाही एक जीवन पध्दती :

पंडित नेहरूंनी संसदीय लोकशाही कडे अतिशय व्यापक दृष्टिकोनातून पाहिले आहे त्यांच्या मते, लोकशाही हा केवळ शासन प्रकार नाही तर ती एक जीवन जगण्याची पद्धती आहे. भारतात देखील इंग्लंड, अमेरिकेप्रमाणे जनतेमध्ये लोकशाहीवादी दृष्टिकोन व लोकशाही मनोवृत्ती निर्माण झाली पाहिजे, लोकशाही खऱ्या अर्थाने यशस्वी करण्यासाठी आवश्यक असलेली मूल्य, तत्वे भारतीयांनी आपल्या दैनंदिन जीवनात रुजवली पाहिजेत.

६) सर्वसमावेशक लोकशाहीची कल्पना :

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी लोकशाही संबंधी सर्व समावेशक लोकशाहीची कल्पना मांडली. त्यांच्या मते,'केवळ राजकीय क्षेत्रातील लोकशाही म्हणजे खरी व संपूर्ण लोकशाही नव्हे. तर लोकशाहीत सामाजिक व आर्थिक मूल्य असावीत. ते म्हणतात, राजकीय क्षेत्रात लोकशाही निर्माण झाली तर जबाबदार शासन पध्दत स्वयंशासन, स्वयंशिस्त निर्माण होते. तर सामाजिक क्षेत्रातील लोकशाहीमुळे सामाजिक न्याय, समता आणि व्यक्तीची प्रतिष्ठाही मूल्य प्रस्थापित होतात. तसेच आर्थिक लोकशाहीमुळे आर्थिक समता, स्वातंत्र्य, न्याय निर्माण होतो. सर्वांना आर्थिक विकासाची समान संधी प्राप्त होते. तसेच आर्थिक वर्गभेद नष्ट होतो. अशा रीतीने राजकीय, आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रात लोकशाही निर्माण होणे यालाच त्यांनी सर्वसमावेशक लोकशाही असे म्हटले आहे.

७) व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि लोकशाही :

पंडित नेहरूंनी नेहमीच व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि लोकशाहीची मूल्य यांचा आदर केला, त्यांना समानतावाद प्रत्यक्षात आणण्यासाठी क्रांती, हिंसा, रक्तपात, हुकूमशाही हे मार्ग मान्य नव्हते. त्यांच्या मते, लोकशाही आणि समाजवाद हे एकमेकांना पूरक आहेत. कारण आर्थिक विषमता नष्ट करून समानतेच्या आधारावर नवीन समाज रचना निर्माण करणे हे जसे समानता वादाचे उदिष्टे आहे. तसेच ते लोकशाहीचेही उदिष्टे आहे. लोकशाही आणि समानतावाद यांच्यात अंतर्गत विरोध असू नये. शासन व्यवस्थेप्रमाणेच समाज व्यवस्था देखील समाजवादी बनली पाहिजे.

पंडित नेहरू हे समानतावादी लोकशाहीचे पुरस्कर्ते होते. त्यांना समाज संघटन आणि जनकल्याणाकरिता लोकशाही अपेक्षित होती. त्यांनी जनकल्याणाकरिता संसदीय लोकशाही अमलात आणली. तरीही खऱ्या अर्थाने त्यांना अपेक्षित असलेली लोकशाही अस्तित्वात आली नाही. याचे कारण भारत हे लोकशाही राष्ट्र आहे. तरीही समाजामध्ये प्रबळ गट, दुर्बल गट व अल्पसंख्यांक गट आहेत. प्रबळगट, दुर्बल व अल्पसंख्यांक गटाचे सामाजिक, आर्थिक शोषण करून त्यांच्यावर दबाव तंत्राचा अवलंब करीत आहे. तसेच दुर्बल व अल्पसंख्यांक गटाला शासकीय योजनाचा लाभ मिळत नाही. राजकीय सत्ताही प्रबळ गटाच्याच हाती असून दुर्बल व अल्पसंख्यांक गट हे राजकीय सत्तेत नामधारित आहेत. आर्थिक उत्पादनाच्या साधनांची मालकी प्रबळ गटाकडेच आहे. त्यामुळे कार्ल मार्क्सने भांडवलशाही संबंधी मांडलेल्या आहेरे आणि नाहीरे या दोन वर्गाचे दर्शन येथे घडून येते. याचाच अर्थ पंडित नेहरूंना अपेक्षित असणारी लोकशाही पूर्ण अस्तित्वात आलेली नाही.

अध्ययनाचे महत्त्व :

पंडित नेहरू यांनी देशातील नागरिकांचा सर्वांगीण विकास घडून यावा, जनतेला व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि मूलभूत अधिकाराचा उपभोग घेता यावेत, समाजात समानता निर्माण व्हावी, देशातील नागरिकांना मताधिक्याद्वारे आपले लोकप्रतिनिधी निवडता यावेत, देशाचा राज्यकारभार संसदीय लोकशाही मार्गाने चालावा, याकरिता त्यांनी लोकशाही आणि लोकशाहीच्या प्रकारासंबंधी मांडलेला विचार आधुनिक अभ्यासक, संशोधक, राजकीय नेते इत्यादींना साहय्यभूत ठरणारा आहे.

सारांश :

पंडित नेहरूंनी लोकशाही मार्गाने समानतावाद वेगळया स्वरूपात मांडला. त्यांनी लोकशाहीत स्वातंत्र्याला महत्व दिले आणि साम्यवादात समतेला महत्व असते हे प्रथम स्पष्ट केले. म्हणूनच स्वातंत्र्य आणि समता निर्माण करण्यासाठी लोकशाही आणि समानवाद या दोन्ही तत्त्वांची आवश्यकता त्यांनी मांडली. तसेच त्यांनी स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान झाल्यानंतर पंतप्रधानयानात्याने त्यांनी लोकशाही समाजवादाचा स्विकार केला. त्यांनी भारताची लोकशाही मार्गाने अल्प कालावधीत नेत्रदीप प्रगती केली. याचे श्रेय निश्चितपणे पंडित नेहरू यांच्या लोकशाही समाजवादाला देणे उचित ठरते.

संदर्भसूची :

१) चव्हाण पंजाबराव,'भारत निर्माते पंडित जवाहरलाल नेहरू',आलीशा प्रकाशन, पुणे. २००५
२) चित्रे पुरुषोत्तम आत्माराम,'पंडित नेहरू चे कार्य', सह्याद्री प्रकाशन, कोल्हापूर. २०००
३) कोळंबे दिनकर,'भारतीय विचारवंत', विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.२००५
४) https//mr.m.wikpedia.org.
5) https//mr.mpsc.com.
6) https//upscgk.com
7) https//vishwakosh marathi.gov.in

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

विद्यावार्ता

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's

Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, Dist: Beed (MS)

(NAAC Re-Accredited 'A' Grade with CGPA 3.21)

Interdisciplinary National Conference on

"Social & Political Problems in India : Challenges & Remedies" (SPPICR-2022)

20th December 2022

Special Issue

Editor

Dr. G. T. Mokasare	Dr. A. S. Pentawar	Dr. G. K. Sanap
Convenor	Organizing Secretary	Principal

Co-Editor

Dr. N. K. Muley	Mr. B. R. Bodke	Dr. D. S. Shinde
Co-Convenor	Co-Convenor	Co-Convenor

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

01) दुष्काळ निर्मूलनात जलयुक्त शिवार अभियानाची भूमिका: विशेष संदर्भ....
डॉ. शेषराव कनिराम राठोड, वैजापुर ||08

02) भारतीय जनता पक्ष व भारतीय राजकारण
प्रा. डॉ. साहेब राठोड, पाथरी ||14

03) पर्यटन : पर्यटनशास्त्रापुढील आव्हाने
प्रा. डॉ. बोचरे जे. एम., पाथरी जि. परभणी ||16

04) भारत आणि राष्ट्रीय एकात्मता
Dr. Hanumant Phatak, Baramati ||18

05) लोकशाही आणि लोकशाहीचे भवितव्य एक अध्ययन
प्रा. जोगदंड मकरंद बळीराम, घाटनांदूर, जि.बीड. ||22

06) शेतकऱ्यांची आंदोलन व कृषी चळवळ....
डॉ. शिवाजी सोमला पवार, भोकर जि. नांदेड ||27

07) मार्गदर्शक तत्वातील मानवी मुल्य : एक चिंतन
डॉ. सुखदेव चव्हाण,पालम ||36

08) स्त्रीवादी चळवळ
प्रा. डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम, घोडेगाव, जिल्हा. पुणे. ||38

09) भारतातील सामाजिक व राजकीय समस्या : आव्हाने व उपाय—मानवी हक्क
सौ. समुती पवन दंदाले, सुलतानपूर, जि. बुलढाणा. ||42

10) भारतातील वृद्धांच्या समस्या
प्रकाश साहेबराव काळवणे, औरंगाबाद ||45

11) मानवी हक्क आयोग अधिकार : कार्य
प्रा. श्रीनिवास काशीनाथराव राठोड, सकनूर तांडा, जि. नांदेड ||49

12) बेरोजगारीचे कारणे, उपाय आणि परिणाम — एक समाजशास्त्रीय अभ्यास
श्री. नवनाथ विश्वनाथ खेत्री, औरंगाबाद. ||51

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

Mohanty, T- K- (2006)- National Integration and Communal Harmony- Orissa Review January, 2006-

➢ Rashid, N- A- Understanding National Integration for Development-

➢ Khan Ziauddin, 1987: National Integration in India Issues and Dimensions- Associated Publishing House, New Delhi-

➢ Narain Iqbal, 1976- "Cultural Pluralism, National Integration and Democracy in India", Asian Survey] October 1976,

➢ Weiner Myron, 1967 "Political Integration and Political Development", in Jason L- Flankle and Richard W- Gable ¼ed½- Political Development and Social Change-

➢ Weiner Myron- 1967 þPolitical Integration and Political Development"- Political Modernization- Ed- C-E- Welch- Belmont: Wadsworth Publishing Co-, 1967-

❑❑❑

05

लोकशाही आणि लोकशाहीचे भवितव्य एक अध्ययन

प्रा. जोगदंड मकरंद बळीराम
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर,
ता. अंबाजोगाई, जि. बीड.

प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वात मोठी लिखित असून या राज्यघटनेने लोकशाही शासन प्रणालीचा स्वीकार केला आहे. या लोकशाही शासन प्रणालीचा स्वीकार देशातील सर्वच नागरिकांनी केला असल्यामुळे तिला अतिशय महत्व प्राप्त झाले आहे. लोकशाहीत शासन जनतेकडून जनकल्याणाकरिता चालविले जाते. या शासनव्यवस्थेत राज्यकर्त्यांच्या इच्छेपेक्षाही जनतेच्या इच्छा, आकांक्षा महत्वाच्या मानल्या जातात. जनकल्याणाचे कोणतेही निर्णय बहुमताने घेतले जातात. जनकल्याणाचे निर्णय घेताना प्रथमत: अल्पसंख्यांक, दुर्बल व वंचित घटकांच्या विकासाला प्राधान्य दिले जाते. लोकशाही शासन प्रणालीत सर्व मानव जातीचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, न्याय, कायद्याचे राज्य ही मुल्ये महत्वाचे मानले आहेत. लोकशाही शासनप्रणालीत प्रत्येक नागरिकांना त्यांच्या कुवतीनुसार राजकारणात सहभागी होण्याची समान संधी मिळते. तसेच आपल्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचारसंबंधी न्याय मागता येतो. लोकशाही शासन प्रणालीत जनमताचा आदर करून शांततामय मार्गाने सत्तांतर करणे शक्य होते. या लोकशाही शासनप्रणालीत हिंसाचार, रक्तपात, हाणामारी याला अजिबात स्थान नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखित भारतीय राज्यघटना २६ जानेवारी १९५० रोजी अमलात आली. त्यांनी राज्यघटनेद्वारे देशातील नागरिकांना कायद्यानुसार

स्वातंत्र्य, समता व न्यायाची हमी दिली. त्यांचा उद्देश देशातील प्रत्येक नागरिकाला प्रतिष्ठित, सन्मानपूर्वक, सुखी–संपन्न जीवन जगता यावे, नागरिकांना सर्व अधिकार मिळावेत, कोणताही घटक विकासाच्या संधीपासून वंचित राहू नये, हीच त्यांची मनोमन इच्छा होती. डॉ. बाबासाहेबांचा लोकशाहीसंबंधी उत्तुंग दृष्टिकोन असला तरी अजूनही लोकशाहीचे अमृत शोषित, वंचित, दुर्बल घटकांना पाहिजे त्या प्रमाणात मिळू शकले नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) लोकशाहीचा अर्थ व स्वरूप समजून घेणे.

२) लोकशाहीचे महत्व व वैशिष्टेे अभ्यासने.

३) लोकशाहीमधील अडथळे अभ्यासने.

४) लोकशाही मधील अडथळयावर उपाययोजना सुचवणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या पूर्ततेकरिता पुढील प्रमाणे गृहीतके मांडण्यात आली आहेत.

गृहीतके :

१) लोकशाहीत नागरिकांवरील अन्याय, अत्याचाराला वाचा फोडणे.

२) लोकशाही शोषित, वंचित व दुर्बल घटकापर्यंत पोहोचली नाही.

३) लोकशाही भ्रष्टाचार व राजकीय गुन्हेगारीमुळे धोक्यात येत आहे.

प्रस्तुत गृहीतकांच्या पडताळणीकरिता पुढील प्रमाणे अध्ययन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनाच्या तथ्यसंकलनाकरिता द्वितीयक स्त्रोतांचा अवलंब करण्यात आला आहे. ामध्ये प्रकाशित स्रोतामधील संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, ासिके, वर्तमानपत्रातील लेख, शासनाचे अहवाल त्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे, तसेच प्रकाशित स्त्रोतामधील एम. फील., पीएच. डी. चे ंध, इंटरनेट, खाजगी संस्थांचे अहवाल इत्यादीचा पर करण्यात आला आहे. सदरील शोधनिबंधाच्या डणी करिता वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :

लोकशाही ही सर्वच नागरिकांना समता, स्वातंत्र्य आणि न्याय देण्याचे कार्यकरते. त्यामुळे सर्वच नागरिकांना आप–आपल्या कृतीप्रमाणे विकास करून घेता येतो. तसेच लोकशाहीमुळे कोणतेही शासन बुलेटने नव्हे तर बॅलेटने सध्या मशीन द्वारे मतदान घेऊन अस्तित्वात येते. त्यामुळे कोणाचेही, किंचितही रक्त न सांडता शांततेच्या मार्गाने सत्ता परिवर्तन करणे शक्य आहे. म्हणूनच लोकशाही संबंधी विचार वंतांनी मांडलेल्या व्याख्या पाहणे महत्त्वाचे ठरते.

लोकशाहीच्या व्याख्या :

१) अब्राहम लिंकनच्या मते, श्लोकांनी, लोकांसाठी, लोकांकडून चालविलेले शासनम्हणजे लोकशाही होय.

२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, श्लोकांच्या राजकीय सामाजिक जीवनात रक्ताचा एकही थेंब न सांडता क्रांतिकारी बदल घडवून आणणे म्हणजे लोकशाही होय.

३) जॉन सीले यांच्या मते, ज्या शासन प्रकारात प्रत्येकाला सहभागी होता येते असा शासनाचा प्रकार म्हणजे लोकशाही होय.

सदरील व्याख्यांवरून स्पष्ट होते की, लोकशाही हा एक असा शासनाचा प्रकार आहे की, ज्यामध्ये राज्याची सत्ता एका किंवा अधिक वर्गाच्या हाती नसून ती सत्ता संपूर्ण लोक समुदायाकडे दिलेली असते.

लोकशाहीची वैशिष्ट्ये :

लोकशाहीमध्ये आधुनिक राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार करून देशातील नागरिकांच्या सार्वभौमत्वाला प्राधान्य देण्यात आले आहे. लोकशाही द्वारे देशात धर्मनिरपेक्षतेचा विकास घडवून आणला जातो. लोकशाही प्रणालीमध्ये सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाऱ्याला महत्त्वाचे स्थान आहे. प्रौढ मताधिक्याद्वारे संसदीय शासन प्रणाली स्थापन होते. संसदीय शासन प्रणालीच्या माध्यमातून पारदर्शक राज्यकारभार केला जातो. राज्यकारभार करताना नागरिकांचे मूलभूत हक्क जोपासले जातात. तसेच सत्तेच्या केंद्रीकरणाला महत्त्व दिले जाते. लोकशाही मध्ये स्वतंत्र न्याय व्यवस्था आणि न्यायालयीन पुनर्विलोकन व्यवस्था असून मार्गदर्शक तत्त्वांचा स्वीकार

केला जातो.

सत्तेचे विकेंद्रीकरन हा लोकशाहीचा गाभा आहे. लोकशाहीत सत्तेचे कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ ही तीन मूलभूत घटक आहेत. हे तीनही घटक स्वतंत्र आहेत. परंतु या तीनही घटकांचे एकमेकांवर नियंत्रण आहे. तसेच लोकशाहीचे शासन, प्रशासन, न्यायव्यवस्था आणि पत्रकारिता हे चार आधारस्तंभ आहेत. लोकशाहीचे स्वरूप व रचना एवढी उदात्त व बळकट असून ही आधुनिक काळात लोकशाहीचे भवितव्य धोक्यात येत असलेले दिसून येत आहे.

लोकशाही समोरील अडथळे :

१) भ्रष्टाचार :

भारतीय लोकशाही समोरील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे भ्रष्टाचार होय. भारतात आज एकही क्षेत्र अथवा खाते असे नाही की, जिथे भ्रष्टाचार पोहोचलेला नाही. स्थानिक स्वराज्य संस्था पासून ते सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत भ्रष्टाचार पोहोचला आहे. या भ्रष्टाचारामुळे सामान्य जनतेला शासकीय सुविधा घटनेने दिलेले अधिकार मिळत नाहीत. स्थानिक नेत्यांपासून वरिष्ठ अधिकाऱ्यापर्यंत दबाव तंत्राचा अवलंब केला जातो. त्यामुळे कोणत्याही पद्धतीचे व्यक्ती स्वातंत्र्य मिळत नाही. येथेच लोकशाही धोक्यात आलेली दिसून येते.

२) लोकप्रतिनिधीमध्ये सामाजिक बांधिलकीचा अभाव :

लोकशाहीचे ब्रीद वाक्यच आहे की,ष्लोकांनी लोकांसाठी लोकांकडून चालविलेले सरकार म्हणजे लोकशाही.ष परंतु आधुनिक काळातील लोकप्रतिनिधी स्वार्थी दृष्टीने राज्यकारभार करीत आहेत. त्यांना जनहिताचा विसर पडत आहे. सामान्य जनतेच्या विकासाकडे दुर्लक्ष करीत आहेत. ते उद्योगपती, बिल्डर्स, व्यापारी, गुत्तेदार यांच्या कल्याणाकडे अधिक लक्ष देतात. त्यांच्याकडून लोकप्रतिनिधींना आर्थिक रक्कम मिळते. तेव्हा असे दिसून येते की, हे सरकार फक्त श्रीमंत व्यक्ती आणि लोकप्रतिनिधी यांच्या पुरतेच आहे, सामान्य जनता या सरकारचा भागच नाही.

३) राजकारणात गुन्हेगारी प्रवृत्तीचा वाढता प्रभाव

वर्तमान परिस्थितीत भारतीय लोकशाहीत राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण व गुन्हेगाराचे राजकारण मोठया प्रमाणावर वाढल्याचे चित्र पाहावयास मिळते. गुन्हेगारीला व गुंडगिरीला सर्वच पक्ष बळी पडलेले आहेत. प्रत्येक राजकीय पक्षाने आपले वर्चस्व निर्माण करण्याकरिता गुंड लोकांना आश्रय दिला आहे. ह्या गुंड व्यक्ती सामान्य जनतेवर साम, दाम, दंड या नितीचा अवलंब करीत आहेत. तसेच ते पक्षात व संसदेतही स्वतःची मनमानी करीत आहेत. त्यांच्या या कृत्यामुळे जनकल्याणकारी योजना व नियोजनाकडे दुर्लक्ष होत आहे. ह्या गुंड व्यक्ती अन्यायाच्या विरुद्ध आवाज करणाऱ्यांची हत्या घडवूण आणत आहेत.

४) पक्षांतर व स्वार्थी प्रवृत्तीची लालसा :

भारतात १९९० नंतर पक्षात आपला स्वार्थ साध्य होत नसेल तर पक्षांतर करण्याची वृत्ती मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. लोकप्रतिनिधी निवडून येताना जनता पक्षाचा विचार करून मतदान करते. परंतु लोकप्रतिनिधी पक्षांतर करून जनतेचा विश्वासघात करीत आहेत. अनेक लोकप्रतिनिधी स्वतःचा स्वार्थ साध्य करण्याकरिता जनकल्याणकारी योजनांमध्ये भ्रष्टाचार करीत आहेत. त्यामुळे जनतेला मूलभूत सुविधा पासून वंचित राहावे लागत आहे.

५) आप्तसंबंध, जात व धर्माचा आधार :

भारतीय लोकशाही ही धर्मनिरपेक्ष आहे तसेच लोकशाहीमध्ये आप्त संबंध, नाते, जात यांना थार नाही. परंतु वर्तमान काळात सर्वच राजकीय पक्षांच आढावा घेतला तर राजकीय तिकीट वाटप हे आप्त संबंध, नाते, जात, धर्म या तत्त्वावर दिले जात आहे आपल्याच नात्यातील व्यक्तींना उमेदवारी दिली जाते तसेच मतदारही आपल्याच जातीच्या व धर्माच्या व्यक्तीं मतदान देऊन विजयी करतात. त्यामुळे राजकारणाची समाजकारणाची जाणीव नसणाऱ्या बुद्धीहिन निष्क्रिय व्यक्त राजकीय पदावर विराजमान होतात. त्यामुळे कल्याणकार बुद्धिमान, क्रियाशील व्यक्तींना राजकीय नेतृत्वापासून वंचि राहावे लागत आहे, हा लोकशाहीला मोठा धोका आहे.

६) निवडणुकीतील आर्थिक प्रलोभने :

देशात सुव्यवस्था आणि विकास करण्याकरि व जनतेच्या समस्या सोडवून त्यांना सर्व सुख, सुवि निर्माण करून देणे हे लोकप्रतिनिधीचे कर्तव्य अ याकरिता जनतेने आपला प्रतिनिधी निसंकोच व प्रांज

मनाने निवडणे आवश्यक आहे. परंतु सद्यस्थितीत निवडणुका हा एक घोडेबाजार झाला आहे. निवडणुकांमध्ये पक्षाचे तिकीट खरेदी पासून मतदारांचे मत खरेदी पर्यंत मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व्यवहार घडून येत आहे. त्यामुळे लोकशाहीची तत्वे आणि मूल्य संपुष्टात येत आहेत.

७) जातीय व धार्मिक दंगली आणि हिंसा :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाहीची व्याख्या करताना स्पष्ट केले आहे की, लोकांच्या सामाजिक, राजकीय जीवनात रक्ताचा थेंबही न सांडता क्रांतिकारी बदल घडवून आणणे म्हणजे लोकशाही. त्यांच्या त्या विचारालाच आज छेद दिला जात आहे. प्रत्येक जात व धर्म आपले वर्चस्व निर्माण करण्याकरिता हिंसक कृत्य करीत आहे. यामध्ये हिंदू—मुस्लिम, हिंदू—बौद्ध, शिख—बौद्ध यांच्या धार्मिक दंगली घडून येत आहेत. तसेच जाती—जातीमध्ये ही थोर नेत्यांचे अपमान धार्मिक व प्रार्थना स्थळावरील हल्ले यावरून दंगली घडून येत आहेत. या दंगलीमध्ये सार्वजनिक मालमत्तेची तोडफोड व जाळपोळ केली जात आहे. मानवी हिंसा घडून येत आहे. यातून जाती व धर्मात सूड व वैर निर्माण होत आहे ते लोकशाहीला हनिकारक ठरत आहे.

८) दुर्बल व अल्पसंख्यांक यांच्यावरील दबाव तंत्र

लोकशाहीत सर्व नागरिकांना समान व्यक्ती स्वातंत्र्य व अधिकार देण्यात आले आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला कोणत्याही क्षेत्रात आपल्या कुवतीप्रमाणे विकास करून घेण्याचे स्वातंत्र्य आहे. तरीही महिलांना शिक्षण, विवाह, व्यवसाय, उद्योग, संतती, आर्थिक व्यवहार इत्यादी मध्ये पुरुषासमान व्यक्तिस्वातंत्र्य व अधिकार मिळत नाहीत. तसेच अनुसूचित जाती जमाती व अल्पसंख्यांक व्यक्तींना सामाजिक, धार्मिक, संस्कृतिक कार्यामध्ये व्यक्ती स्वातंत्र्य मिळत नाही. ते दबावात्मक स्वरूपात कार्य करतात. तसेच महिला, अनुसूचित जाती, जमाती आणि अल्पसंख्यांक व्यक्तींना स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा राजकारणापासून ते लोकसभेच्या राजकारणापर्यंत राजकीय प्रतिनिधींना दबाव तंत्राखाली प्रतिनिधित्व करावे लागते. त्यांना स्वेइच्छेप्रमाणे आपल्या पदाचे निर्णय ही घेऊ दिले जात नाहीत. ही दबाव तंत्राची स्थिती लोकशाहीला मारक ठरत आहे.

९) राजकीय सामाजिकीकरणाचा अभाव :

भारतात अजूनही खऱ्या अर्थाने जनतेचे राजकीय सामाजीकरण झालेले दिसून येत नाही. राजकीय पक्षाची विचारप्रणाली, कृती, कार्यक्रम, पक्षाचा नेमका अजेंडा, उमेदवार नेमका कोण? त्याचे व्यक्तिमत्व आणि कर्तत्व यासंदर्भात फारशी जनजागृती नसल्याचे दिसून येते. केवळ कोणाच्यातरी सांगण्यावरून अथवा एखाद्या नेत्याचा मृत्यू झाला तर त्याच्या मुलाला भावनिक दृष्टीने मतदान देणे अशी राजकारणात व्यक्तिपुकता दिसून येते. त्यामुळे लोकशाही प्रबळ होत नाही.

१०) प्रसार माध्यमे व प्रचार मोहिमांची ठेकेदारी :

प्रसार माध्यमांना लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ मानले आहे. प्रसार माध्यमांचे मुख्य काम म्हणजे जनता आणि शासन यांच्यात समन्वय प्रस्थापित करणे. जनतेत निस्वार्थपणे जनजागृती घडवून आणणे आहे. परंतु आधुनिक काळात प्रसार माध्यमे ही विकाऊ झाली आहेत. ज्या पक्षाकडून अधिक पैसा मिळतो त्या पक्षाचा प्रसार व पक्षाची कार्य जनतेपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य करतात. तसेच दुसऱ्या पक्षाची प्रतिमा कशी मलिन करावी याचे तंत्र वापरतात. तसेच काही व्याख्याते, प्रसिद्ध कलावंत पैसे घेऊन जनतेत पक्षाची स्तुती करून पक्षाला मतदान देण्याकरिता आव्हाने करतात. प्रसार माध्यमांची ठेकेदारी पद्धती लोकशाहीला घातक ठरत आहे. अशा विविध स्वरूपातून लोकशाहीचे अस्तित्व धोक्यात येत असलेले दिसून येते. देशात लोकशाही प्रबळ करून तिचे अस्तित्व टिकवून ठेवावयाचे असेल तर त्यावर पुढील प्रमाणे उपाय योजना करणे आवश्यक आहे.

लोकशाहीच्या भवितव्याकरिता उपाय :

१) जनजागृती मोहीम :—

लोकशाही प्रबळ करून तिचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्याकरिता प्रथमच लोकशाही संबंधी जनजागृती मोहीम आखणे गरजेचे आहे.

२) निस्वार्थी राजकारण :—

लोकशाही सशक्तिकरणाकरिता लोक प्रतिनिधींनी निस्वार्थी जनकल्याणकारी राजकारण केले पाहिजे.

३) राजकीय क्षेत्रातील घोडेबाजारावर कठोर निर्बंध

लोकशाही सशक्ति करणाकरिता राजकारणातील

आर्थिक देवाण-घेवाणीवर कठोर निर्बंध घातले पाहिजेत.

४) गुंडगिरी व गुन्हेगारीवर कठोर कार्यवाही :—

लोकशाहीच्या भवितव्या करिता गुंड व्यक्तींना राजकारणात प्रवेश नाकारला पाहिजे. तसेच राजकीय गुन्हेगाराला कायमस्वरूपी निलंबित केले पाहिजे.

५) भ्रष्टाचारावर कठोर निर्बंध :—

राजकीय प्रतिनिधी, प्रशासकीय कर्मचारी यांनी भ्रष्टाचार केला तर त्यांच्यावर कठोर कार्यवाही करून त्यांना कायमस्वरूपी निलंबित करावे.

६) दुर्बल घटकातील प्रतिनिधींना संरक्षण :—

महिला, अनुसूचित जाती, जमाती व अल्पसंख्यांक प्रतिनिधींना राजकीय पदाचे नेतृत्व करण्याकरिता आणि पदाचे अधिकार वापरून निर्णय घेण्यासाठी शासनाने पूर्णतरू संरक्षण दिले पाहिजे.

७) प्रसार माध्यमांची कर्तव्य :—

प्रसार माध्यमांनी आपल्या तत्त्वांचे व कर्तव्याचे पालन करून राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, घटकांची सत्य व येतोचित माहिती नागरिकांना दिली पाहिजे.

८) आर्थिक लोकशाही विकासावर भर :—

भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशिकेत आर्थिक लोकशाहीचा समावेश आढळतो. उद्देशिका म्हणते की, भारत सामतावादी देश असावा, यात सामाजिक आणि राजकीय न्यायांबरोबरच आर्थिक न्याय महत्त्वाचा असून तो साध्य करण्याकरिता आर्थिक विकासावर भर द्यावा. त्यामुळे भांडवलदार, कामगार, जमीनदार, शेतमजूर, कारागीर यांच्यातील आर्थिक विषमता संपुष्टात येईल.

अध्ययनाचे महत्त्व :

लोकशाही ही नागरिकांच्या व्यक्ती स्वातंर्त्याचा व अधिकाराचा हक्क आहे तरीही आधुनिक काळात कांही भांडवलदार, उद्योगपती, लोकप्रतिनिधी, गुन्हेगार आणि सनदी नोकर स्वत:च्या स्वार्थकरिता लोकशाहीच्या मूल्यांना व तत्वांना छेद देत आहेत. त्यामुळे सामान्य नागरिक, दुर्बल घटक, अल्पसंख्यांक यांना लोकशाहीचे स्वातंत्र्य व अधिकार उपभोगण्यास अडथळे निर्माण होत आहेत. हे अडथळे त्यांची कारणे कोणती आहेत. ते स्पष्ट होण्यास मदत होऊन त्यावर शासनाला उपाययोजना करणे सोयीस्कर होईल. त्यामुळे लोकशाहीचे भवितव्य उज्वल राहणार आहे, असे म्हणता येईल.

सारांश :

लोकशाही हा देशातील नागरिकांच्या व्यक्ती स्वातंर्त्याचा व अधिकाराचा स्तंभ आहे. लोकशाहीमुळेच सामान्य नागरिक आपल्यावरील अन्याय अत्याचाराला प्रतिकार करून न्याय मागू शकतात. आपल्या मतदानाच्या अधिकारातून सत्ता परिवर्तन करू शकतात. म्हणूनच लोकशाही आणि लोकशाहीचे उज्वल भवितव्य कायमस्वरूपी टिकून राहणे काळाचीगरज आहे.

संदर्भ सूची :

१) काचोळे दा. धो., समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धती, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, —२००५.

२) घोटाळे रा.ना., सामाजिक शास्त्रीय संशोधन तत्वे आणि पद्धती, श्री मंगेश, पब्लिकेशन्स, नागपूर,२००३.

३) सुरेवाड दिलीप., लोकशाही एक चिंतन, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद,२००३.

४) फडके भालचंद्र., डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही विषयक चिंतन, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर,२०११.

५) पळशीकर सुहास., श्समकालीन भारतीय राजकारणश, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे,२००४.

६) लोकशाहीची प्रक्रिया आणि राजकारण, य.च..मु. विद्यापीठ, नाशिक २००६.

7) https//dhammachakra-com

8) https//inmatathi-com

9) https//drambedkarivichar blogspot-com

❑❑❑

Impact Factor – 7.367 ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue No.117

Future Academic Libraries : Designing Technological Innovation and Best Practices in Academic Libraries

Chief Editor

Dr.Pramod P. Tandale

IMPACT FACTOR

SJIF 7.367

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.117
Date : Feb. 2023

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
30.	Ravindra R Mangale	Innovative Practices in Academic Libraries	147
31.	Dr. Sangita Gulabrao Kathe	Digital Library	[illegible]
32.	Prof. Mayur Varsha Sathe	A Study : Awareness of Academic Digital library in Higher Education with respect to Arts and commerce students	[illegible]
33.	Sunil F. Patil	Data Mining, Data Warehousing and Bibliometrics	[illegible]
34.	Smt. Urmila Rajendra Kuhire	Libraries and Changing Knowledge Resources	[illegible]
35.	Dr. Vikas Laxmankumar Kanduri	Digital Libraries and their Importance	[illegible]
36.	Dr. Khandekar Ganesh Bapurao	Use of Artificial Intelligence and its applications for Academic Library	[illegible]
37.	Mrs. Nama S Pawar	Application of Social Networking Tools in Libraries	[illegible]
38.	Rohini Sandeep Kale	Mobile Applications Used in Academic Libraries	[illegible]
39.	Mr. Vishwanath Tukaram Varad Dr. M. S. Dhattare	Changing Nature of Academic Libraries and Its Impact on Faculty and Student	188
40.	Vandana Govind Kalkar	Use of E-Wallets for Library Transaction	192
41.	Dr. Pandurang Balkrishna Patil	The Contribution of Newspaper Libraries of Marathi Newspapers in Information Communications Published in Maharashtra State	195
42.	Jagtekar Laxman Ramesh M. S. Farooqui	The Emerging Role of social media in Education	202
43.	Prof. Arpana Hanumantraj More	Mobile Applications use in Academic Libraries	206
44.	Ashwini N. Sutar Dr. Sudhir Nagarkar	Innovative Best Practices and Services of B.B. Khardekar Knowledge Resource Center, Shivaji University, Kolhapur	209
45.	Mr. Dilip S. Nimbalkar Dr. Pandurang B. Patil	Free Internet Based E-Resources: A Best Practice in Academic Libraries	218

Digital Libraries and their Important

Dr. Vilas Gopinathrao Kirdant
Librarian,
Vasundhara College of Arts, Science and Commerce,
Ghatnandur, Block Ambajogai, Dist. Beed (M.S.) 431519.

Abstract:

In this research focus is upon digital libraries and it's important for various sectors given. E-Library or e-granthalaya is an example of it. With the help of these applications students can take advantage of this facility by registering online. Resources available in the libraries of colleges and universities can be uploaded on it so that other colleges and universities can take advantage of them. The era of learning and teaching is becoming digital. Along with this, the trend of e-library is spreading rapidly in the country. Recently a Private Digital Library has been launched as a commitment to support the Digital India initiative and to increase the reach of e-content across the country. This digital library is also in line with the objectives of the new education policy of the country. Digital Library established by a leading publishing company aims to provide a comprehensive digital learning solution to various educational institutions, teachers and learners of the country. The library will offer a wide range of e-book collections and digital content across multiple disciplines. NIC officials should provide training to the staff and professors posted in the college library regarding the use of the software With the help of e platforms we can grow together.

Keywords: Technology Library, Digital Library, E-Research, ICT, E-Library, E-Geanthalaya, E-Library.

Introduction:

In this library, readers will not only be able to read books, but will also be able to read content of national and international level through digital medium. Where on one hand readers can read books of their favorite subject, on the other hand books related to competitive exams can also be studied in this library. A mobile app for the members of the digital library is also being developed by the Gwalior Smart City through which readers will be able to read books from the comfort of their homes. Students and participants will also be able to prepare for group discussion, mock interview etc. in this modern library for employment or higher education. There is also a provision of kids play area in this library, which will definitely play a positive role in attracting children towards the library. Giving information, CEO of Smart City, Jayati Singh said that this library has a golden history. Gwalior Smart City has developed this building with new and modern facilities along with returning its ancient glory. Soon another project by Gwalior Smart City in the series of conservation of heritage will benefit the general public.

Institutions are looking at quality rather than quantity of research:

All the regulatory bodies of higher education are emphasizing on the quality of research rather than the quantity of research. From this point of view, he talked about promoting inter-disciplinary research in the university. The research supervisors and research scholars have to follow the norms of research completely they should emphasize on increasing the sample size in social science research, so that the reliability of research findings can be excellent with the help of digital technology. At present, researchers can study various research materials sitting at home. If they do original and quality research, then the name of the university will also be glorified.

Teachers, Research and E-Library:

It is necessary to have uniformity in the policy of all the faculties for research work. Departmental teachers and non-teaching staff should prepare detailed documentation of all researches at the departmental level. The e-library of the University is subscribing to many research journals for latest data and technology. Which researchers will also be able to use online. He said that after giving a modern look to the university library and

setting up of the Advanced Research Center, the quality of research will improve a lot in the future. Research scholars will also use these facilities online.

Make the most use of technology:

We have to promote technology according to the demand of time. Through modern technology, we can reduce mutual distances. A commendable effort has been made by the authorities to make maximum use of technology. With the introduction of e-library, complete information will be available to the students. There is a need to consider what other efforts can be made in this direction.

Access of Digital Library:

Which book is in which corner of the cupboard. Its information will be available on one click. Apart from this, the date of issue and return of books will also be entered on the computer system only. State government libraries are being modernized under the Digital India campaign of the central government.

This campaign is being run in collaboration with NIC and IT department. In this series, wherever there is provision of computer systems and rooms in schools and colleges in Himachal Pradesh. There from the e-library software itself

Libraries will continue to function. It has been decided to use e-software to modernize the libraries located in all district headquarters including Central Library Solan, Government Library Shimla.

Higher Education Director has issued a letter to all district deputy directors, heads of libraries located in other places including school, college principals and asked them to use the software by contacting NIC and IT department.

About E-Granthalaya app:

Integrate your libraries fast and easily access your favorite e-books online with e-Granthalaya. 1706 Libraries, 6231668 Catalogs and 9157246 Holdings mapped and thousands of millions of members on board. Get access to articles, journals, e-books, news items and online e-resources from around the world with a single click with your member login - no matter what part of the world you are in. Data security: The security of your data depends on how developers collect and share data. Ways to keep data private and secure can vary. These are determined by your location, age, and app usage. This information is provided by the developer and from time to time this information can also be updated.

Digital Library and Education:

E-Granthalaya can be considered a big step in the direction of Digital India and Digital Education. All universities and college libraries have been given rights to use this digital library under e-Granthalaya. Libraries at the local level will give login rights to students. You can consider it like a roll number. With their respective login ID, students will be able to read books of their need and choice from e-Granthalaya, that too at their own time and place at their own convenience.

The biggest advantage of digital library would be that lakhs of students or teachers would be able to read a book at the same time. There will be no need to wait for the issued book to be returned like in a traditional library.

But won't the problem of internet connectivity in remote areas limit the access to e-Granthalaya? In response to this question. At present books are being made available online only, but soon e-books will also be included which can be downloaded and students will be able to read them offline as well.

Conclusion:

Digital Library aims to offer accurate quality content using built-in analytics. This Digital library apps integration for educational institutions will give the advantage of single-sign-on access for students and faculty, which means they can access products across the college system with a single credential instead of requiring a separate login. Can Based on a subscription model over cloud and IP, it will help organizations move to digital and increase cost efficiency by making significant savings on physical infrastructure. Designed keeping in mind

the New Education Policy, this digital library will also act as a one-stop, digital handy repository for students, giving them the freedom to learn on-the-go with hassle-free study material anytime, anywhere Will get The National Digital Library of India has emerged as the first choice of students for studying from home for undeveloped areas. It was prepared by the Ministry of Education, Government of India.

Reference:

1. *AdhunikPustakalay Evam Suchna Vigyan* – Anil Gehlot (64-66)
2. Mobile Based Services: Application and Challenges. Kumbhar S. S and Pawar, R.R.
3. https://nios.ac.in/media/documents/vocational/CLS/Certificate_Course_in_Library_Science_hindi/Book-4-478/HM4L3.pdf
4. Nowlan G, (2013). Going Mobile: Creating a mobile presence for your library. New Library World, 110, 139-149.
5. https://play.google.com/store/apps/details?id=com.nic.eg4mobile&hl=hi&gl=US&pli=1

ISSN 2349-638X www.aiirjournal.com

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

यु- नागरे

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXV, Vol. IV
Year - 13 (Half Yearly)
(July 2022 To Dec. 2022)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

MEMBERS OF EDITORIAL BOARD

Dr. Bharat Handibag
Dean, Fculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabd.(M.S.)

Dr. Sarjerao Shinde
Dean, Faculty of Social Sciences,
S.R.T.M.U. Nanded, Dist. Nanded. (M.S.)

Dr. Rajendra D. Ganapure
Head Dept. of Economics,
S.M.P.College,
Murum, Dist.Osmanabad.(M.S.)

Dr. Nagorao Kumbhar
Principal,
S.M.B. College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. L. P. Wagh,
Head, Dept. of Defence &
Strategic Studies, M. J. College,
Jalgaon Dist. Jalgaon.(M.S.)

Dr. Ajitsingh Gaherwar
Principal,
M.D.M. College,
Aurad (S.), Dist. Latur.(M.S.)

Jayant More
Librarian, Janvikas Mahividayalaya,
Bansarola, Dist. Beed.(M.S.)

Rajesh S. Deshmukh
Head, Dept. of Botany,
B. Raghunath College,
Parbhani Dist.Parbhani.(M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean, Fculty of Eudcation,
S.R.T.M.U. Nanded, Dist. Nanded. (M.S.)

Ravindra T. Vaidya
Dean, Fculty of Social Sciences,
S.G.B. Amravati University, Amravati.(M.S.)

Rajendra Ghavale
B.O.S. Member (Economics),
S.G.B. Amravati University, Amravati.(M.S.)

Dr. Gopal Bachire
Head, Dept. of History,
Siddhrath College,
Jafrabad, Dist. Jalana.(M.S.)

Dr. Balasaheb Patil
Head, Dept. of Economics,
Changokana Thakur College,
New Panvel, Dist. Raigarh (M.S.)

Dr. Ramesh Dhanushwar
Head, Dept. of Geography,
B.K.D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Prof. Sandeep Chavan
Dept. of English,
Dayanand Art's College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)

Sandeepan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant Mahavidyalaya,
Kej,Dist. Beed.(M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Information seeking behavior of Agricultural scientists **Vilas Gopinathrao Kirdant**	1
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा प्रभावित-दोहरा अभिशाप **डॉ. गोपाळ शंकरराव भोसले**	5
3	समकालीन हिन्दी कविता में पर्यावरण संवेदना **डॉ. पंढरीनाथ शिवदास पाटील**	10
4	ग्रामीण भागातील महिला बचतगट व स्वावलंबन **डॉ. सुनिल केदारे**	14
5	सावित्रीबाई फुले आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ **टी. एस. बिडवे**	19
6	कोरोना महामारीचा फळ उत्पादक शेतकऱ्यांवर झालेला परिणाम **डॉ. सुनिता सावरकर**	25
7	आरक्षण धोरणाची ऐतिहासिक मिमांसा आंबेडकराची भूमिका **डॉ. विजय तांबारे**	30
8	उत्तर वैदिक कालीन वर्णव्यस्थेचा अभ्यास **डॉ सुरेश नांदे**	37
9	पाथरवटाच्या करूण वेदना 'उचल्या' **वैशाली गुलाबराव मुन**	40
10	शारिरीक शिक्षणाचे ऐतिहासिक स्वरूप व सामाजिक उपयोगिता **डॉ. गोविंद कलवले**	51
11	पाणी व्यवस्थापन समस्या आणि उपाय **डॉ. अशोक नारायण गायकवाड**	57

RNI MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : XXV, Vol.IV, July 2022 To Dec. 2022 | 1

Information seeking behavior of Agricultural scientists

Vilas Gopinathrao Kirdant
Librarian
Vasundhara Mahavidyalaya,
Ghatnandur, Dist. Beed

1 Research Paper - Library Science

Introduction : -

Twenty First century is known as era of information technology. It has made revolution in social industrial educational technical and Economical feature. Knowledge expansion has reached to the peak with the help of information technology. Library is the store of knowledge. Which help the researchers in providing required information? Information seeking can be classified according to need and nature of information. As the source need and use may differ from researchers to researchers latest information is the thrust of Agricultural scientists as these people are working on crop production marketing and preservation. Agricultural Researcher is the Bach bone of Agriculture and Farmers Economy.

Agricultural scientists information seeking behavior is need base for their research scientists practical need is fulfilled by desired information. However they may adopt different methods for information seeking various modules may be adopted by scientist for need based information. Present study is an attempt in this direction planned with following objectives.

Objectives:-

1. To study the Information Seeking Behavior of AgriculturalScientists .
2. To know about means of Information used by Agricultural Scientists.

Hypothesis :-

Agricultural scientists prefer tradition methods of information seeking.

Agricultural scientist are aware about methods of information technology for information

reading room. However8% female researches and 38.34% male researchers do not prefer reading of information in liabrary reading room. Male researches are relatively higher who do not like to sit in liabrary reading room.

Table no 2 information seeking behavior ANOVA

	Source	of	SS	MSS	FEEL
Female researches	Between group	5	92.3	18.46	7.71
Male researches	Between group	5	155.85	31.17	11.4511.45
	Error	714	1944.15	2.72	

The significant of ANOVA indicated that there is significant difference amongst female and male researches between the group of colleges.

Table 3 information seeking preferences given by male and researchers.

Sr no	Particulars	male		female		Value
		Mean	sd	mean	Sd	
1	Self liabrary	3.16	1.73	3.56	1.50	Non sign
2	Information center	3.44	1.63	2.52	1.471.47	Sign
3	Liabrary	3.85	1.42	3.96	1.64	Non sign
4	Internet	3.99	1.73	4.92	1.41	Sign
5	Catalogue	3.83	1.76	3.16	1.67	Non sign
6	other	2.71	4.58	2.88	1.56	Non sign

Male researches preference was significantly higher than female researches at information centre internet facility was better used by female researches for information seeking.

Conclusions :-

1. center moreprefereed by male researches while internet facility by female researches.Reading room facilities are better used and prefer by female researches

seeking.

Review Of Literature :-

Challenger J (1999) Conducted study in the three universities with five arts collages teaching of subject was based on. Availability if latest information

Teachers were using newspapers, magazines as sources of information .computers were used for collecting latest information.

Baron and strand – pupas (2001):-

Studied the nature of information seeking behavior for internationals students the information was received on language, subject dictionary, newspaper, magazines etc. Kebede G (2002) studied the information. Seeking behavior at includes electronic media i.e. –library as principle means of information.

Devandrakumar (2009) ;-

Studied the information seeking behavior of academic council members and researchers information was collected with the help of specially designed questionnaire. The study concluded that the nature of information seeking in need based for academic council members for teaching and researchers related to their objectives of research.

Methodlogy:-

Present study has been conducted in the jurisdiction of Dr.panjabraodeshmukhkrishividyapeeth jurisdiction. Which includes Akola, Amaravati ,NagpurWarora,sonapur, collagesa sample 145 researchers was selected for the study. Date on information seeking behavior was collected with the help of special questionnaire.

Table 1

Use of reading room researchers:-

Sr.no	Response	female	Male	Total
1	Yes	23(92.00)	74 (61.66)	97 (66.90)
2	no	2(8.00)	46 (38.34)	48 (33.10)
		25 (100)	120 (100)	145 (100)

92% Female researchers and 61.66% male researchers prefer to sit in library

2. Information seeking behavior differs significantly between groups irrespective of sex
3. Information

References :-

1) Challenger j (1999) Information seeking behavior of professoes of arts ,history and studies art master Dissertation school of liabrary&uinformationscience ,kent state university.
2) Kebede j (2002) The charging information needs of electronic environment liabrary 20 (1), 14 -21
3) Devendra kumara (2009) Information need of faculty member &research scholars of chaudharycgaransingh University :a case study liabrary philosophy andpractice.
4) Ashwinikumar and praveshprakash (2010) information seeking behavior of science
5) Research scholars on E –resources at banarashindu university, varanasi up, a study information age .

Dr Sakharam Waghmare

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. I, Issue- LXXVIII, 17 Feb. 2023

India from a Global Perspective

Editor
Mr. P. M. Ingle

Chief Editor
Dr. Vasant Biradar

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

62.	वैश्विक परिदृषातून भारतीय तत्त्वज्ञान	प्रा. डॉ. उप्पलवार एस. बी.	252
63.	सुरक्षा परिषद, भारत आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण	डॉ. शिंदे आर. डी.	257
64.	महाराष्ट्रातील जल सद्यस्थिती : समस्या व उपाय योजना	डॉ. सखाराम वाघमारे	262
65.	पाश्चात्य देशांचे सकारात्मक कृती धोरण आणि भारताचे आरक्षण धोरण: राष्ट्रनिर्मितीचा वैश्विक दृष्टीकोण	डॉ. ह. नि. सोनकांबळे	269
66.	एकात्म मानव दर्शन' विचाराची वैश्विक प्रासंगिकता	प्रा. डॉ. डी. डी. चौधरी	273

Address for Correspondence : Mrs. Pallavi Laxman Shete
Principal, Sanskrti Public School, Nanded (MH India) **Mob. No:** +91-9623979067
Website: www.wiidrj.com House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com umbarkar.rajesh@yahoo.com

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Nanded.
Cost: Rs. 450/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published in the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

महाराष्ट्रातील जल सद्यस्थिती : समस्या व उपाय योजना

डॉ. सखाराम वाघमारे
संशोधन मार्गदर्शक व भूगोलविभाग प्रमुख
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता. अंबाजोगाई जि. बीड 431519

प्रस्तावना :

सजीवांच्या अस्तित्वासाठी पाण्याची नितांत गरज आहे. पाण्याशिवाय मानव जीवन जगू शकत नाही, म्हणून पाण्याला आपण जीवन असे ही म्हणतो. मानवाला पाण्याचा उपयोग पिण्यासाठी व घरगुती वापरासाठी तर होतोच त्याशिवाय पशूपालन, जलसिंचन, उद्योगधंदे, जलवाहतूक, मासेमारी व करमणूक इ. कार्यासाठी देखील पाण्याचा उपयोग मानवाला होतो, म्हणून पाण्याला सजीवसृष्टीचा आत्मा असे म्हणटले जाते.

पृथ्वीवर पाणी मुबलक असले तरी त्याची वाटणी मात्र अतिशय विषय झाली आहे. सागरामधील जलचर प्राणी सोडल्यास भूपृष्ठावरील सजीव पशू-पक्षी, प्राणी आणि वनस्पती शुध्द पाण्याशिवाय जीवंत राहू शकत नाहीत. पृथ्वीवरील एकंदर उपलब्ध पाण्यापैकी 97% पाणी खारे आहे. भूपृष्ठावरील सजीव सृष्टीसाठी याचा काहीच उपयोग होत नाही. राहिलेल्या 3% शुध्द पाण्यापैकी जवळपास दिड टक्का पाणी बर्फाच्या स्वरुपात बंदिस्त असल्याने त्या बंदिस्त पाण्याचाही फारसा उपयोग होत नाही. उर्वरित दिड टक्का पाणी नदी, ओढे, तलाव, धरणे व भूमीगत पाण्याच्या स्वरुपात आहे. अतिशय अल्प प्रमाणात उपलब्ध असलेल्या या गोडया पाण्यावरच जीवसृष्टी फळते, फुलते, म्हणून उपलब्ध गोडया पाण्याचा नियोजनबध्द, काटकसरीने वापर करावा लागणार आहे.

उद्दिष्टये :

1) महाराष्ट्रातील जल सद्यस्थितीचा आढावा घेणे व उपाय सुचविण्ो.
2) महाराष्ट्रातील पाणी समस्या जाणून घेणे.
3) पाणी वापर व जलसंवर्धनासंबंधी जनजागृती करणे.

बीज संज्ञा :

1) जलसद्यस्थिती
2) पाणी समस्या
3) उपाय व जनजागृती

अभ्यास क्षेत्र :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी महाराष्ट्र राज्याची अभ्यास क्षेत्रासाठी निवड केली असून महाराष्ट्र हे भारतातील 28 घटक राज्यांपैकी एक राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार हा 15⁰ 44' अंतर अक्षवृत्त ते 22⁰ 6' उत्तर अक्षवृत्त आहे. तर रेखावृत्तीय विस्तार हा 72⁰ 66' पूर्व रेखावृत्त ते 80⁰ 54' पूर्व रेखावृत्त आहे. राज्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 307713 चौ.की.मी. एवढे असून राज्याची पूर्व-पश्चिम लांबी सुमारे 800 कि.मी. आहे तर दक्षिणोत्तर रुंदी 720 कि.मी. आहे.

अभ्यास पध्दती :

सदरील शोध निबंधाच्या अभ्यासासाठी प्राथमिक व द्वितीयक साधनसामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. त्याच बरोबर विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, संदर्भग्रथ व विविध वेबसाईट वरुन आणि राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरुन प्रसिध्द होणाऱ्या माहितीचे संकलन करुन, योग्य त्या पध्दतीचा वापर करुन तीचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

िषय विवेचन :

पृथ्वीवरील जीवसृष्टीच्या अस्तित्वासाठी जल किंवा पाणी ही अत्यावश्यक गरज असून, जलस्त्रोताच्या भोवतालीच मानवाने वस्ती केली आहे. जगातील न्यूयॉर्क, बिजिंग, मुंबई, कोलकता या सारखी शहरे ही नद्याच्या ाराबर वसलेली आहेत. पृथ्वीच्या सुमारे 510 दसलक्ष चौरस किलोमीटर म्हणजे पृष्ठभागाच्या 70% भाग पाण्याने ापला ते असून 48890500 अब्ज टिएमसी पाणी आहे. पृथ्वीवर उपलब्ध असणाऱ्या एकूण पाण्यापैकी 97% ाणी हे सागर महासागरात खाऱ्या पाण्याचा रुपात असल्याने ते पिण्यायोग्य नाही. उर्वरित 03% पाण्यापैकी दिड ा पाणी बर्फाच्छादित आर्क्टिक, अंटार्क्टिक, ग्रीनलँड, हिमालय, एंडिज सारख्या भागात आहे तर दिड टक्का पाणी मीच्या अंतर्गत भागात व पृथ्वीवरील नद्या, तळी, तलाव, सरोवरे, धरणे यांच्या स्वरुपात आहे म्हणजे हे 3% गोडे ाणी असले तरी या पाण्याचे वितरणही अतिशय असमान आहे.

भारतात भूगर्भातील व भूपृष्ठावरील मिळून एकूण 39641.9 टी.एम.सी. पाणी असून यापैकी 15284 एमसी म्हणजे जगाच्या तुलनेत 4.66% इतके पाणी भारतीयांना वापरास उपलब्ध आहे. पण लोकसंख्येचे प्रमाण गाच्या तुलनेत भारतात सर्वाधिक असल्याने वापरावयास येणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण खूप कमी आहे.

हाराष्ट्रातील जलसंपत्तीची सद्यस्थिती :

राज्यात सरासरी एवढा पाऊस झाल्यासच सरासरी 5782.8 टीएमसी पाणी उपलब्ध होते. 14.59% एवढे ाहे. 5782.8 टिएमसी पाण्यापैकी 4447.8 टीएमसी पाणी प्रत्यक्ष वापरासाठी उपलब्ध होते. म्हणजे हे 76.91 वढे पाणी आहे हे देशाच्या तुलनेत 29.10% पाणी असून एकट्या महाराष्ट्रात उपलब्ध आहे. राज्याला हे पाणी नैऋत्य व ईशानय मोसमी वाऱ्यापासून पावसाच्या रुपाने उपलब्ध होते. राज्याचे वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान 1360 मिलीमीटर एवढे असले तरी राज्याच्या निरनिराळया भागात पडणाऱ्या पावसाचे प्रमाण भिन्न आहे. कोकणात वार्षिक सरासरी 2000 ते 3500 मिलीमीटर पाऊस पडत असून राज्यातील मानवी वापरास उपलब्ध असणाऱ्या पाण्यापैकी (4447.8 टीएमसी) 55% पाणी (2443 टिएमसी) एकट्या कोकणात उपलब्ध आहे. या उलट सह्याद्रीच्या पूर्वेला पर्जन्य छायेच्या प्रदेशात पर्जन्याचे प्रमाण केवळ 450 मिलीमीटर इतके असून राज्याच्या पूर्व भागात हे प्रमाण 1000 ते 1400 मिलीमीटर पर्यंत वाढत जाते. राज्यातील कोकणेत्तर महाराष्ट्रात म्हणजेच पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भात मानवी वापरास उपलब्ध असणाऱ्या पाण्यापैकी (4447.8 टिएमसी) केवळ 45% म्हणजेच 2443 टीएमसी पाणी उपलब्ध आहे. राज्यातील लघु, मध्यम व मोठया जलसिंचन प्रकल्पाची संख्या 2475 इतकी असून या प्रकल्पाची साठवण क्षमता ही 2475 टिएमसी इतकी आहे. 2011-12 मध्ये राज्यात 28062 लक्ष घनमीटर म्हणजेच 63.50% पाणीसाठा हा वापरायोग्य होता. वापरायोग्य जलसाठयापैकी या काळात सिंचनासाठी 12343 लक्ष घनमीटर म्हणजे 69.71% तर बिगर सिंचनासाठी 3980 लक्ष घनमीटर म्हणजे 30.71% पाण्याचा वापर केल्याचे दिसून येते. तर 2010-11 मध्ये राज्यात उपलब्ध पाणीसाठा व वापरायोग्य पाणीसाठा यात अनुक्रम 33585 लक्ष घनमीटर व 27309 लक्ष घनमीटर म्हणजे (81.80 टक्के) पर्यंत वाढ झाली

राज्य जलसंपदा विभागाची भूमिका :

महाराष्ट्रात जलसंपत्तीचे योग्य नियोजन, व्यवस्थापन व वापराच्या दृष्टीने दि.26 ऑक्टोबर 2004 पासून जलसंपदा विभाग कार्यरत आहे. जास्तीत जास्त आर्थिक व सामाजिक फायदे राज्याला मिळवून देण्याच्या दृष्टीने राज्याच्या जलसंपत्तीचा शाश्वत विकास व इष्टतम वापर आणि व्यवस्थापन करणे हा या विभागाचा उद्देश आहे.

सिंचन विकासाचा वेग वाढविणे निर्मित सुविधांचे स्थायीकरण आणि प्रगती पथावरील पाटबंधारे प्रकल्प टप्प्याटप्याने पूर्ण करणे, निर्मित सिंचनक्षमतेचा वापर आणि सिंचन व्यवस्थापनात लोक सहभाग वृद्धींगत करणे, जलविद्युत निर्मितीचे प्रचालन व विकास करणे, खार भूमीचे पुन:प्रापण करणे, मागरी जमिनी लागवडी योग्य करणे, प्रकल्पाच्या विविध घटकांचे संकलन करणे, विविध तांत्रिक बाबींचे संशोधन करणे व क्षमता वृद्धीकरिता प्रशिक्षणाचे आयोजन करणे ही या विभागाची पुरक उद्दिष्टे आहेत.

सन 2001-02 ते 2010-11 या कालावधीत राज्य सरकारने जलसंपदा विभागाद्वारे 42435 कोटी रु. गुंतवणूक केली असून राज्यातील जलसंपदा विभागांतर्गत अद्यापर्यंत 787 सिंचन प्रकल्प पूरण केले आहेत. तर धरण भरणी अथवा द्वार उभारणीतून 535 प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत. सदर प्रकल्पांद्वारे 14403 दस लक्ष घनमीटर इतका जलसाठा क्षमता निर्माण झाली आहे. परंतु असे असले तरी 2010-11 च्या आकडेवारीनुसार अद्यापही राज्यातील केवळ 20.60% लागवडी खालील जमिनींनाच जलसिंचन सुविधा उपलब्ध आहे.

राज्यातील जलसमस्या :

राज्याचे एकूण क्षेत्रफळ 3,08,00,000 हेक्टर असून क्षेत्रफळाच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा देशात प्रथम क्रमांक लागतो. महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्रफळ हे देशाच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या 9.37% असून भारतातील एकूण जलसंपत्तीच्या 14.59% पाणी महाराष्ट्रासाठी उपलब्ध आहे. असे असले तरी राज्याला वारंवार जलसंकटाला सामोरे जावे लागत असून सध्या दुष्काळ सदृष्यस्थिती निर्माण झाली आहे, त्याची विविध कारणे पुढीलप्रमाणे

जलसंपत्तीचे विषम वितरण :

मान्सून पर्जन्य हा महाराष्ट्रातील जलसंपत्तीचा एकमेव स्त्रोत आहे. महाराष्ट्राच्या पश्चिमेस असणाऱ्या सह्यादी पर्वत रांगामुळे अरबी समुद्रातून येणारे नैऋत्य मान्सूनवारे अडविले जाऊन कोकण किनारपट्टीवर 2000 ते 3500 मि.मी. पाऊस पडतो तर सह्यादी पर्वताच्या पुर्वेस असणाऱ्या पश्चिम महाराष्ट्र व विदर्भालगतच्या प्रदेशात अनुक्रम 500 ते 750 मि.मी. व 1000 ते 1400 मि.मी. इतका अत्यल्प पाऊस पडतो.

सुयोग्य नियोजनाचा अभाव :

राज्यात 14.59% पाणी उपलब्ध असून ते देशाच्या तुलनेत 29.10% एवढे आहे. मागील 100 वर्षातील पर्जन्याच्या आकडेवारी चा विचार केल्यास राज्यातील पावसाचे सरासरी प्रमाण फारसे कमी झाल्याचे आढळून येत नाही. परंतु याच काळात देशातील लोकसंख्येत पाच पटीपेक्षा अधिक वाढ झाली आहे. शिवाय कृषी क्षेत्रात हरित्क्रांती, पायाभूत सुविधांचा विकास, औद्योगिक प्रगती, यामुळे पाण्याच्या मागणीत प्रचंड मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली, परंतू त्या प्रमाणात जलसंपत्तीचे नियोजन व व्यवस्थापन न होऊ शकल्याने अद्यापही महाराष्ट्रातील 80% शेती कोरडवाहूच राहिली आहे. शिवाय राज्यातील 1586 गावे व 4305 वाडयावस्त्या व तांडयावर पिण्याच्या पाण्याचे दुर्भिक्ष्य आहे. या उलट इस्त्रायल सारख्या देशात वार्षिक सरासरी केवळ 4 ते 5 इंच पाऊस पडत असूनही पाण्याच्या योग्य नियोजनामुळे तो प्रदेश सुजलाम सुफलाम झाला आहे.

दुष्काळाचे संकट :

राज्यात पुरेशा प्रमाणात जलसंपत्ती उपलब्ध असूनही मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्रातील काही जिल्ह्यात दरवर्षी अवर्षण सदृश्य स्थिती निर्माण होते. सध्या राज्यातील 13 जिल्ह्यात सरकारने दुष्काळ जाहिर केला असून 13000 गावांत पिण्याच्या पाण्याची टंचाई जाणवते आहे. यापैकी 1586 गावे व 4305 वाडया वस्त्यांना मिळून

2020 टँकरने पिण्याचे पाणी पुरविले जात आहे. राज्यातील मराठवाडयात दूष्काळाची स्थिती अत्यंत भयावह आहे. मराठवाडयातील 8540 गावापैकी 3299 म्हणजेच 38.63% गावे दुष्काळग्रस्त म्हणून जाहिर केली आहेत. यात औरंगाबाद जिल्ह्यातील सर्वाधिक म्हणजे 1176 गावाचा समावेश होतो. राज्यात दुष्काळी भागातील पिके जळून खाक तर फळबागा उजाड झाल्या आहेत पिण्याच्या पाण्यासाठी माणसाबरोबर पशू-पक्षी, प्राण्यांची मोठी तारांबळ उडाली आहे. सुरक्षेसाठी सरकारने पशुधन छावण्या सुरु केल्या आहेत यात 414205 जनावरे दाखल करण्यात आली होती.

नागरीकरण व औद्योगिकरणासाठी पाण्याची वाढती मागणी :

वाढती लोकसंख्या तसेच उच्च राहणीमान, शिक्षण, रोजगार व पाण्याचे दुर्भिक्ष्य या कारणामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचे शहरी भागात स्थलांतर होत आहे. यामुळे शहरी भागात पाण्याच्या मागणीत मोठी वाढ होत आहे. सन 2001-02 मध्ये राज्यात वापरायोग्य जलसाठयापैकी सिंचनासाठी 69.29% तर बिगर सिंचनासाठी 30.71% पाण्याचा वापर झाल्याचे दिसून येते. 2010-11 मध्ये राज्यातील वापरा योग्य जलसाठयापैकी 56.56% पाणी सिंचनासाठी तर बिगर सिंचनासाठी 27.56% इतकी वाढ झाल्याचे दिसून येते. राज्यातील उद्योगांना प्रतीदिन 194 कोटी लिटर पाणी वापराची गरज असून सध्या 128.6 कोटी लिटर पाणी वापरले जाते. कित्येक उद्योगधंद्यांना पाणी न मिळाल्याने बंद करावे लागले होते. औद्योगिक प्रकल्पांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या एकूण पाण्यापैकी 65% पाणी सिंचन प्रकल्पातून तर 34 % पाणी औद्योगिक महामंडळाच्या प्रकल्पातून पूरविले जाते 01% पाणी इतर (बोअरवेल, विहिर, नदी, तलाव) स्त्रोतातून मिळते. याचा अर्थ महाराष्ट्रातील शहरीकरण व औद्योगिकरणाच्या प्रमाणातील वाढी बरोबर शेतीचे पाणी हे उद्योगधंद्यासाठी राखून ठेवले जात आहे. तर सिंचन प्रकल्पाची ही नव्याने उभारणी होत नाही. परिणाम म्हणून राज्यातील सिंचन क्षेत्रात अपेक्षीत वाढ घडून येत नाही.

जलसिंचन क्षमतेच अपुरा वापर :

राज्यातील जलसंपदा विभागांतर्गत आतापर्यंत 787 सिंचन प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत. घळभरणी किंवा द्वारे उभारणीतून 553 प्रकल्प पूर्ण झाली आहेत. सदर प्रकल्पात 14403 दस लक्ष घनमीटर इतकी जलसाठा क्षमता निर्माण केली आहे. 1960-61 पासून 2010-11 पर्यंत पिकाखालील एकूण क्षेत्रात 12.20 लक्ष हेक्टर (6.48%) वरुन 46.58 लक्ष हेक्टर (20.60%) पर्यंत वाढ झाल्याचे निदर्शनास येते. 2010-11 मध्ये राज्य जलसंपदा विभागाद्वारे 48.25 लक्ष हेक्टर इतकी सिंचन क्षमता निर्माण झाली असली तरी केवळ 29.55 लक्ष हेक्टर (32.38%) इतकेच क्षेत्र सिंचनाखाली येवु शकले अर्थात अद्यापही राज्यातील जलसिंचन प्रकल्पांची 37.62% क्षमता वापराविना पडून आहे. याशिवाय राज्यातील असंख्य जलसिंचन प्रकल्पाचे कामे अपुरी असल्याने कालवे वितरीका यांची कामे रखडल्याने प्रकल्पांची सिंचन क्षमता पूर्णपणे वापरली जात नाही. प्रकल्प पूर्ण होण्यास विलंब होत असल्याने त्याच्या खर्चात वाढ होत आहे. दुसरीकडे सिंचनक्षेत्रात वाढही होत नाही. प्रकल्पात साचलेल्या गाळामुळे ही प्रकल्पांची साठवण क्षमता कमी होत आहे.

पाण्याचा अयोग्य व बेसुमार वापर :

महाराष्ट्राच्या दुष्काळग्रस्त भागात लोकांना पिण्याच्या हंडाभर पाण्यासाठी 4-5 मैलापर्यंत वणवण करावी लागते. शहरामधून कधी आठवडयाला तर कधी पंधरा दिवसाला तर काही भागात महिन्यातुन एकदा नळाला पाणी येते. याउलट राज्यातील पुण्यासारख्या शहरात दररोज दरडोई 250 लिटर पाण्याचा वापर केला जातो. शहरातील

वाढती लोकसंख्या व पाण्याचा वाढता बेसुमार वापर यामुळे जलस्रोता मधील शहरांसाठीच्या पाणी वापराचे आरक्षण वाढत आहे. परिणामी ग्रामीण भागातील शेती आणि पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न गंभीर रुप धारण करत आहे. अद्यापही बागायती भागातील शेतकरी ऊसासारख्या पिकांना मोकाट पध्दतीने बेसुमार पाणी देतात. त्यामुळे पाण्याचा अपव्यय तर होतोच जमिनीच्या वरच्या भागात क्षारांचा अतिरिक्त संचय होऊन ती जमिन नापिक बनते.

जलप्रदूषण :

जलप्रदूषण ही एक महाराष्ट्रातील प्रमुख, समस्या बनली आहे. उद्योगधंद्यातून बाहेर पडणारे सांडपाणी, मैलापाणी, रासायनिक द्रव्य मिश्रित पाणी नद्या, नाले, ओढे इ. च्या प्रवाहात सोडले जाते. तसेच पाण्याच्या प्रवाहात कपडे धुणे, जनावरे, वाहने धुतली जातात. धार्मिक विधी, अस्थी व रक्षा विसर्जन या सारख्या कारणांमुळे जलस्रोतांमधील पाणी दूषित होत आहे. मुंबई, ठाणे, पूणे, औरंगाबाद, नागपूर इ. शहरात जलप्रदूषणाच्या समस्येने गंभीर रुपधारण केले आहे. हजारो टन माशांचा खच पडतो आहे. काविळ, विषमज्वर, कॉलरा, क्षय, त्वचारोग, कर्करोग इ.गंभीर आजारांना मानवाला समोरे जावे लागत आहे. प्रसंगी मृत्यूच्या प्रमाणातही वाढ होतांना दिसते आहे.

उपाय योजना :

राज्यातील जल समस्या दिवसेंदिवस गंभीर रुप धारण करत असून या समस्येची तीव्रता कमी करण्यासाठी पूढील काही उपाय योजना करणेआवश्यक आहेत.

जलसंधारण :

दुष्काळी परिस्थितीवर कायम स्वरुपी उपाय योजना म्हणून जलसंधारणाकडे पाहीले जाते. राज्यातील राळेगण सिध्दी (अहमदनगर), शिवणी (जालना), निढळ (सातारा) या गावांनी पाटलोट क्षेत्र विकासाच्या माध्यमातून जलसंधारणाद्वारे जलसमस्येवर कायम स्वरुपी तोडगा काढला आहे. धुळे जिल्ह्यातील शिरपुरने राज्यासमोर जलसंवर्धन व जल व्यवस्थापनाचा एक आदर्श घालून दिला आहे. या तालुक्यातील 35 गावांनी भूवैज्ञानिक सुरेश खानापूरकर यांच्या पुढाकाराने विहीरींचे पुर्नभरण, नाल्यांचे खोलीकरण व रुंदीकरण करुन ठिकठिकाणी झाल्यास, पडणाऱ्या पाऊसाच्या प्रत्येक थेंबाचा योग्य वापर होऊ शकेल, यात शंका नाही.

भूजल पुनर्भरण :

शेती, उद्योग, व घरगुती वापरासाठी भूगर्भ जलाचा अतिरिक्त वापर केल्याने भूजल पातळीत वेगाने घट होत आहे. शहरी भागात कारखाने व घरगुती वापरासाठी बोअरवेलच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात भूजलाच उपसा केला जात आहे. शिवाय कॉंक्रीटीकरणामुळे पाणी जमिनीत मुरण्यास वाव मिळत नाही. पाणी समस्या दूर करण्यासाठी कुपनलिका व विहिर पुर्नभरण करुन भूजल पातळीत वाढ करणे आवश्यक आहे. शहरी भागातील नगरपालिका व महानगर पालिकांनी चेन्नई महानगर पालिकेच्या धर्तीवर रुफ वॉटर हार्वेस्टींग संकल्पना राबविणे आवश्यक आहे. शासन स्वयंसेवी संस्थांनी यात पुढाकार घेऊन भूजल पातळीत प्रभावी वाढ करण्यासाठी नव्याने विकसित झालेल्या बोअर इंजेक्शन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करावा.

जल प्रदूषणाला आळा घालणे :

ग्रामीण व शहरी भागातील नागरीकांनी नदी, नाले, ओढे, विहिरी, तळी, तलाव, धरणे व कुपनलिकांच्या ठिकाणी किंवा पिण्याच्या पाण्याच्या प्रवाहात धार्मिक विधी करु नये, तसेच त्याज्य वस्तूंचे विसर्जन ही करु नये.

कारखाण्यातील सांडपाणी, घातक रसायन युक्त द्रव्य, पदार्थ, की जे पर्यावरणाला हानी पोहचविणार नाहीत यांची अशा पध्दतीने योग्य विल्हेवाट लावावी. प्रदूषित पाण्यावर शुध्दीकरणाची प्रक्रिया करुन त्याचा पुर्नवापर करावा.

शेती क्षेत्रात पाण्याचा काटकसरीने वापर करावा :

कृषी किंवा शेती क्षेत्रातील पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासाठी ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, सुक्ष्मसिंचन, पध्दतीच्या अवलंब करावा. फळबाग व ऊसासारख्या शेतीलाही याचा वापर करावा. यासाठी शेतकऱ्यांना 75 ते 100 % शासकीय अनुदान उपलब्ध करुन द्यावे. पाण्याचे बाष्पीभवन थांबविण्यासाठी प्रयत्न करावेत. उजाड माळरान व शेती बांधावर मोठया प्रमाणात वृक्ष लागवड व संवर्धन करावे.

लोकसहभाग वाढविणे :

लोकसहभागाचा अभाव असल्याने जलसिंचनावर 17 हजार कोटी रुपये खर्च होऊनही राज्यातील सिंचन क्षेत्रात फारसी वाढ होऊ शकली नाही. जलसंधारण, लाभक्षेत्र विकास, भूजलपुनर्भरन, शेततळी, पाझर तलाव इ.चे महत्व पटवून देऊन जनजागृती करुन लोकसहभाग वाढविणे आवश्यक आहे.

पाण्याची टंचाई लक्षात घेता ग्रामीण व शहरी भागात पाण्याचा अतिशय काटकसरीने वापर होणे आवश्यक आहे. पाण्याची गळती थांबविणे, नळांना तोटया बसविणे, नळावर वाहने, कपडे न धुणे, परिसर, बागेत पाणी देतांना काळजी घेतल्यास पाण्याची मोठया प्रमाणावर बचत होईल.

सांडपाण्याचा पुर्नवापर करावा :

ज्या प्रमाणे कागद, प्लास्टिक, धातू यांचा पुर्नवापर केला जातो. त्याप्रमाणे सांडपाण्यावर प्रक्रिया करुन त्याचा पुर्नवापर करणे शक्य आहे. ईस्त्राईल मध्ये उपलब्ध 21% (13.7 टीएमसी) पाणी हे शेतीसाठी वापरले जाऊ शकते याच धर्तीवर राज्यातील शहरी भागातील व औद्योगिक वापरातून बाहेर पडणाऱ्या पाण्याचा पर्नुवापर करणे शक्य आहे. त्यासाठी शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी सक्षम यंत्रणा उभी करणे आवश्यक आहे.

सिंचन क्षमतेचा पुर्ण वापर :

राज्यातील प्रकल्पाच्या निर्मित सिंचन क्षमतेचा पूर्णपणे वापर करण्यासाठी कालवे वितरीका यांची अपूर्ण कामे प्राधान्याने पूर्ण करावीत. निर्मित सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचन क्षेत्र यातील अंतर कमी करण्यासाठी प्रकल्पातील गाळ वारंवार काढून शेती क्षेत्रात टाकावा. पावसाळयात नद्यांचे पाणी, कृषी लाभ क्षेत्रातील नळी तलाव लघु व मध्यम सिंचन प्रकल्पात सोडून पाणी टंचाईच्या काळात वापरता यावे, यासाठी साठा करुन ठेवावा.

जललेखा परिक्षण :

पाण्याचा काटकसरीने वापर होण्यासाठी नागरी भागात नळ जोडणीस मीटर बसवून मीटरप्रमाणे पाणीपट्टी आकारावी जेणे करुन लोक वीज व पाण्याचा जपून वापर करतील. वापरकर्त्यांवर जबर कर आकारणी, असल्याने मिळालेल्या निधीतून सांडपाण्यावर प्रक्रिया करणारी यंत्रणा उभा करावी. जलसिंचन प्रकल्पांना लेख परिक्षण बंधनकारक करावे. त्यामुळे आपोआपाच लोक पाण्याचा काटकसरीने वापर करतील.

जल साक्षरता :

पाण्याची उपलब्धता आणि गरज लक्षात घेवून परिसरात उपलब्ध असणाऱ्या पाण्याचा काटकसरीने व सुयोग्य वापर करण्याची माहिती प्रत्यक्ष कृतीतून देणे आवश्यक आहे. पाण्याची बचत ही सर्वात मोठी संपत्ती ही

[illegible] करण्यास आपण भविष्यात विकासाकडे झेप घेवू शकतो. यासाठी शासन, स्वयंसेवी संस्था, [illegible] जलसाक्षरतेच्या दिशेने तात्काळ पावले उचलायला हवीत.

[illegible] सांगायचे झाल्यास महाराष्ट्राला नैसर्गिकरित्या मुबलक प्रमाणात जलसंपत्ती उपलब्ध असूनही [illegible] नियोजन व व्यवस्थापना अभावी राज्यात जल समस्या उग्ररुप धारण करीत आहे. राज्यात पर्जन्याचे वितरण [illegible] असून एकट्या कोकणात निम्म्यापेक्षा अधिक पाऊस पडतो. 74 तालुके कायमस्वरुपी दुष्काळी आहेत आता [illegible] जास्त तालुक्यात पाणी टंचाईची समस्या भेडसावत आहे. उद्योगधंद्याबरोबर, शेती, घरगुती वापरासाठी [illegible] व शहरी वस्त्यांना पुरेशा प्रमाणात जलपुरवठा होण्यासाठी जलसंधारण, जलपुनर्भरा, प्रदूषित पाण्याचे [illegible], तुषार, ठिबक, सूक्ष्म सिंचन पध्दत, वापर, पूर्ण क्षमता वापर, जललेखा परिक्षण व जलसाक्षरता इ. [illegible] योजना करुन जनजागृती घडवून आणणे आवश्यक आहे.

[illegible] सूची :

1) https://www. water in crisis spollight India.
2) [illegible] - [illegible] नाव, राजहंस प्रकाशन पुणे पृष्ठ.72.
3) https://www.loksatta.com समस्या पाण्याची उपाय धोरणांचे
4) [illegible] - [illegible] - लोकवाङमय गृह प्रकाशन मुंबई - पृष्ठ.103
5) Hindi water portel.org - महाराष्ट्रातील जलसमस्या.हनुमंत शिंदे.

To ensure that we can map them to protect them, we are urging locals, environmentalists, naturalists, NGOs and other groups to biodiversity in on information about such places. Different projects and everything is working for conserve our biodiversity for the healthy environment and for life of earth. So our social and personal responsibility to encourage such projects who are willing to conserve biodiversity and so personal role in the growth of biodiversity conservation.

References:

1. ENVIRONMENT EDUCATION AND WATER SECURITY – Standard HSC – Balbharti
2. Heywood, V. H., 1997, Information needs in biodiversity assessments: from genes to ecosystems. In: Hawksworth, D. L., Kirk, P. M. & Clarke, S. D. (Eds), Biodiversity Information Needs and Options, 5-20.
3. https://maharashtranaturepark.org/biodiversity/
4. Gadgil, M, 1996b, Western Ghats: A Lifescape, Journal of the Indian Institute of Sciences, 76.
5. https://mahaforest.gov.in/
6. http://www.india environment portal.org.in/content/363873/maharashtra-state-biodiversity-board/

■■■

(1)

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक ११

75

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

स्थापना : ९ जानेवारी १९२७

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

INDEX

1. **Biodiversity in Maharashtra**
- Dr. Sakharam Dnyanoba Waghmare ---------- 9

2. **A Roadways: Pavement for Transforming India's Liability Population Into Social Capital Assets**
- Pradnaya V. Dseshpande ---------- 13

3. **Challenges of Construction Workers in Nashik District**
- Ravindra Pandit Adhav ---------- 20

4. **A Study of Impact of COVID-19 Pandemic on Youth: With Special Reference to Udaipur District of Rajasthan**
- Dr. Sunil Kumar Choudhary ---------- 24

5. **Recent Energy Consumption Patterns, Energy Problems and Future Remedial Plans in Maharashtra**
- Dr. Ankush Sahebrao Doke ---------- 33

6. **A Study of Biodiversity in India**
- HIMANSHU ---------- 39

7. **Health Sector Financing in India- An Analytical study**
- Lakshmi K ---------- 44

8. **Effect of Change in Rate of Interest Towards Sukanya Samriddhi Account : Special Reference to Latur City**
- Dr. Vyankat D. Dhumal ---------- 53

9. **Effect of Open Educational Resources (OERs) Uses in ICT**
- Brijesh Singh ---------- 58

10. **Reflection of Absurdism in William Shakespeare's Play "King Lear"**
- Priti Nilkanth Bhandekar, Dr. Vivek V. Joshi ---------- 62

11. **A Study on Challenges and Opportunities with Special Reference to Selected Farmers in Koregaon Taluka (Satara)**
- Dr. Ashok Shamrao Patil ---------- 66

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक ११ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : ११

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

Biodiversity in Maharashtra

Dr. Sakharam Dnyanoba Waghmare
HOD, Dept. of Geography
Vasundhara College, Ghatnandur
Block Ambajogai, Dist. Beed.
Email: drsakharamwaghmare@gmail.com

Abstract:

This research is focusing on biodiversity in the Maharashtra State, their types, different boards to conserve biodiversity, what are the methodology? Acts to protect biodiversity. The main reason for biodiversity is the diversity in the geographical environment and it is the result of a continuous process that takes place over a period of millions to thousands of years. About two million biological species exist on this earth and each organism has its importance in the ecosystem. In many States including Maharashtra Biodiversity Boards, the plan has been developed through the NGOs and different boards whereas in present case biodiversity conservation engaged a person from their area. No doubt this process took more time than the expected but certainly the results of this project will be long lasting as people's participation was very much in overall processes. The conservation of biodiversity has successfully demonstrated how to develop biodiversity through the participation at various level.

Keywords : Biodiversity, Maharashtra Forests, Environment, Species in Maharashtra, Conservation of Animal

Introduction:

Biodiversity is a combination of life and diversity that generally refers to the diversity and variability of life on Earth. According to the United Nations Environment Program (UNEP), biodiversity typically measures the genetic, species, and level of ecosystem diversity. The Biodiversity Act, 2002 is an act enacted by the Parliament of India for the protection of biological diversity. The Act was enacted to fulfill the obligations under the Convention on Biodiversity. The National Biodiversity Authority and the State Biodiversity Board have been established under this Act. Accordingly, the Maharashtra State Biodiversity Board begun its activities since 2012 and extensively working for the development of the PBR documents throughout the state through the establishment of Biodiversity Management Committees. It is one of the key mandate of the State Biodiversity Board. However, there are several non-Governmental organization at national as well as international level which are playing an important role for the conservation of the local biodiversity in Maharashtra by involving the local communities.

Three types of biodiversity:

(i) Genetic diversity
(ii) Species diversity
(iii) Ecosystem diversity. The genetic variation found among species is known as genetic diversity. This genetic diversity is the result of different types of adaptations of organisms in different habitats.

Biodiversity Ecology :

In India, ecologically unique and biodiversity-rich regions are legally protected as biosphere reserves, national parks and sanctuaries. India now has 14 biosphere reserves, 90 national parks and 448 wildlife sanctuaries. India has also a

history of religious and cultural traditions that emphasised protection of nature. In many cultures, tracts of forest were set aside, and all the trees and wildlife within were venerated and given total protection. Such sacred groves are found in Khasi and Jaintia Hills in Meghalaya, Aravalli Hills of Rajasthan, Western Ghat regions of Karnataka and Maharashtra and the Sarguja, Chanda and Bastar areas of Madhya Pradesh. In Meghalaya, the sacred groves are the last refuges for a large number of rare and threatened plants.

Ecological audit :

It focuses on land use of organization to map green areas, to identify biodiversity and to understand the relationship with environment. It measures the percentage of green cover of organization, as green area has an important role in minimizing air pollution and supports biodiversity. It also checks the use of pesticides and organization's initiative to maintain the ecology by using environment safer options.

Amboli Biodiversity Heritage Site :

'Shistura Hiranyakeshi' fish is a species found in fresh water. The decision to declare its habitat as a biodiversity heritage site was taken because it is a rare species and is in danger of extinction due to fishing activities. A place called Amboli in Maharashtra is known as the temple of Goddess Parvati and the origin of Hiranyakeshi River. The species 'Shistura Hiranyakeshi' has also been found earlier in the pond of another temple in the Western Ghats region of India. Many more areas across Maharashtra have also been declared as Biodiversity Heritage Sites. This includes Lander Khori Park in Jalgaon, Ganesh Khind in Pune, Allapalli in Gadchiroli and Myristica swamp vegetation area of Sindhudurg.

Landorkhori Jalgaon; Peacock Domicile Area:

Landorkhori Jalgaon is located in Mehrun or village Asun Mehrun reservoir. Landorkhori area peacock or Pakshache domicile center come. The Landorkhori Forestry has a natural habitat area of 48.08 hectares.The Jalgaon Forest Department has developed a banana tree with five years of rain. Asha Khair, Neem, Anjan, Bor, Babhu, Katesavar, Shevga, Apta, Henkal or Sarakhya 70 hun more vanaspatichya species or thikaani affected by rich biodiversity. Tar Randukar, Chinkara, Nilgai, Sasa, Mungus, Peacock Sarakhya Sastan Pranyaancha Vavar, Dagad Pal, Sadhi Pal, Udyan Sarda, Shamelian, Dhaman, Kavdya, Smuggler Sarkhya Sarpatananya Pranyanchya 15 Peksha Jaast Prajatihi Yethe Aahet. Tasech Chandol, Kapshi, Sonpathi carpenter, Kotwal, European Chas, Shikra etc. Endemic and migrated Pakshachanya 68 species. OR 48.08 Hectare Pack of 10 Hectares oh forest grown bananas.

The Maharashtra Gene Bank:

The Maharashtra Gene Bank (MGB) programme is all set for a relaunch sometime this year after the Maharashtra state cabinet approved the programme in early May. The government has sanctioned an estimated sum of Rs 172 crore for the next five years. This unique project was conceptualised towards conservation of marine biodiversity, identifying and preserving local crop or seed varieties, retaining livestock genetic diversity, preserving indigenous fish and shellfish diversity, conserving savanna and grasslands, ecological restoration of community forest land in the state, non-timber forest produce etc.

Maharashtra Nature Park :

At MNP, there are today nearly 14000 plants of some varieties, including woody trees and a wealth of herbs and shrubs. Planted in several phases over the years, these have not just created a patch of urban green but veritable forest of life. Also, several plants occurring in this region seems to be spreading here their own. Some of the trees like Hirada, Behada, Amala, Arujn, Kadunimb, Baniyan, Fig, Palas and many more are planted in the Park.

ISSN No. 2394-5990

Spiders:

Being man-made woodland, Maharashtra Nature Park is also a host to a variety of animals living in woodland. There are about 30 species of spiders belonging to 11 families recorded here. feeding on tiny and small insects and being food for other animal like birds and reptiles (mainly the lizards) etc., the spiders is an important group of animals in wen of life of the Maharashtra Nature Park.Some of the species of spider found in MNP are Lynx spider, Wolf spider, Garbage lining spider, Crab spider.

Butterfly :

For most of us introduction to wilderness starts with running behind butterflies which are seen around our homes, parks or gardens. They fascinate us with the bright colours, their wonderful shapes and with their flights around the bushes laden with flowers. At MNP, monitoring of butterflies was started with the first ever survey carried out in the year 1997-98 which resulted into data of 34 varieties being recorded, after careful observation and detailed research today the total count has reached to 85 species. Creation of Butterfly Park project was also very instrumental in conservation of Butterflies at MNP. Some of the Butterfly Species are:Blue Mormon, Common Crow, Common Crow, Common Palmfly, Palin Tiger, Blue Tiger, Striped Tiger, Common Jay, Common Mormon, Chocolate Pansy, Common Jezebel

Biodiversity Act :

The National Biodiversity Authority (NBA) is a statutory autonomous body, headquartered in Chennai. It works under the Ministry of Environment, Forest and Climate Change, Government of India. State Biodiversity Boards (SBBs) have been created in all the states with 31,574 Biological Management Committees (one for each local body) across India.

Pollution and Biodiversity :

The different types of pollution are deteriorating environment. Some species have become endangered and few have become extinct due to loss of aquatic and terrestrial habitats. They are struggling for proper environment. Do they have right to live on earth or Not? Man is not only harvester of natural environment, he is one of the species amongst millions of species. All the creatures of nature have equal right to live and cherish it for whole span of life. Humans must realize and admit that they cannot live on earth alone. All other biodiversity is the support system for them. So we need to think about rights of nature. We must accept these rights i.e. all organisms have right to live in a peaceful, good and clean environment, compassion to life and with, equal right to natural resources. We must think about right to biodiversity, right to protect culture of the creature. This will help to sustain the environment.

Convention on Biological Diversity:

It was the first international treaty to address preservation of biological diversity. More than 180 countries have signed this convention.

It has three primary goals :

1. Conservation of biodiversity.
2. Sustainable use of the components of biodiversity.
3. A fair and equitable sharing of the benefits arising from resources. It balances traditional conservation efforts with economic use of natural resources.

Conclusion:

Biodiversity conservation is an important and primary role of the every sector's including government. National parks cannot be created everywhere, but there are several spots, though small, that could play a major role ecologically.

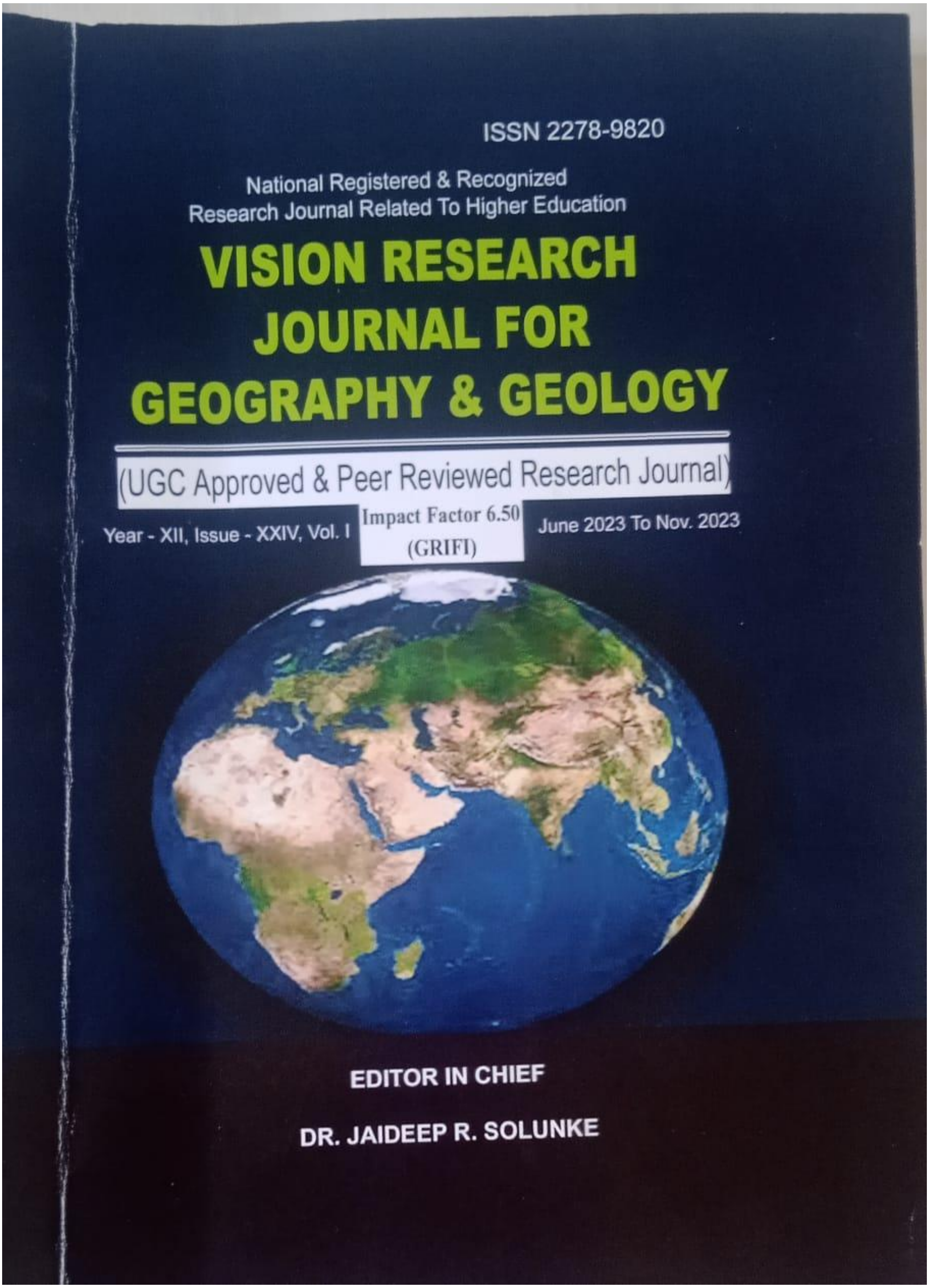
ISSN 2278-9820
National Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education
VISION RESEARCH JOURNAL FOR GEOGRAPHY & GEOLOGY
(UGC Approved & Peer Reviewed Research Journal)
Year - XII, Issue - XXIV, Vol. I
Impact Factor 6.50 (GRIFI)
June 2023 To Nov. 2023
EDITOR IN CHIEF
DR. JAIDEEP R. SOLUNKE

Issue - XXIV, Vol.-I
VRJFGG
IMPACT FACTOR 6.50
ISSN 2278-9820
June 2023 To Nov. 2023

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Climate Change, Human Health and Sustainable Development **Dr. Prakash K. Morkhande**	1
2	Organic Farming: A Source of Nutritious Food **Dr. J. R. Solunke**	5
3	Air Pollution: A Brief Study of Aurangabad City **Dr. Vanmala R.Tadvi**	11
4	Examining Cropping Intensity Index and Irrigation Intensity in Haveri District, Karnataka : A Case Study **D. M. Ingagli**	17
5	Special Planning of Agricultural Technology for Rural Development in India **Dr. G. R. Zadke**	25
6	Tourism Industry Scenario and its Impact on Economic Development of Uttarakhand **Dr. Kamla Bora**	33
7	परती भूमि संसाधन के विकास हेतु नियोजन की रूपरेखा : इटावा जनपद (उत्तर प्रदेश) का एक विश्लेषणात्मक अध्ययन **डॉ. प्रेमप्रकाश राजपूत, डॉ. पूनम मिश्रा**	45
8	जबलपुर महानगर के सब्जी बाजारों में ठोस अपशिष्ट पदार्थों का निस्तारण : गोहलपुर बाजार के संदर्भ में **डॉ. शाहिदा बेगम मंसूरी**	52
9	उस्मानाबाद जिल्ह्यातील दुध उत्पादनाचा भौगोलिक अभ्यास **माधव मारोतीरेड्डी भंडारे, डॉ. एस. एच. गोने**	64
10	नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय ग्रामीण लोकसंख्या आणि आरोग्य सुविधातील तूट **ब्रम्हानंद माधवराव बोईवारे, डॉ. एन. के. वाघमारे**	69
11	नैसर्गिक जलस्त्रोतांचे संवर्धन व व्यवस्थापन **डॉ. उध्दव शिवाजी गंभीरे**	75

Issue - XXIV, Vol. - I
VRJFGG
IMPACT FACTOR 6.50
ISSN 2278-9820
June 2023 To Nov. 2023 25

5

Special Planning of Agricultural Technology for Rural Development in India

Dr. G. R. Zadke
Dept. of Geography,
Vasundara Mahavidyalaya,
Ghatnandur, Dist. Beed

Research Paper - Geography

ABSTRACT

India has been involved in some special programmes and plans to develop rural areas in India which can be highlighted as follows: India is a land of villages and seventy per cent of India's population lives in villages-an oft-repeated cliché but there is no getting away from the truth of it. So, how far has all the science and technology research and inputs helped this vital sector-rural India? Are the high-tech developments at all relevant to the people of remote villages? The cynic may readily say "No", but that would not be quite true. We can talk about S&T in Service of Rural India: In many ways the rural areas have benefited from the science and technology developments-indirectly as well as directly. The impact may not be remarkable or strikingly noticeable, but it is there to be perceived.

Scientific inputs in agriculture are of direct importance to the rural sector. So are the expansion efforts in telecommunications and roads- though much remains to be done in these fields. Technology for rural areas must be aimed at creating gainful employment, recycling wastes to create value-added products, human welfare through better housing, drinking water, sanitation, elimination of drudgery, promotion of non- conventional energy and

decentralised techno-economic systems, particularly for remote areas. This paper aims to highlight some special programmes and plans to develop rural areas in India which can be helpful in the light of the fact that India is a land of villages and seventy per cent of India's population lives in villages-an oft-repeated cliché but there is no getting away from the truth of it.

Key Words: Agricultural technology, Rural development, Economic development, Watershed programmes, Sanitation programmes etc.

The National Environmental Engineering Research Institute (NEERI):

Several institutes have brought out products suitable for use in rural areas. Techniques to purify water have been devised. The National Environmental Engineering Research Institute (NEERI) has developed chlorine tablets and ampoules for disinfecting water. The Structural Engineering Research Centre (SERC) has designed economical and light Ferro cement water tanks for storing water.

The Central Glass and Ceramic Research Centre (CGCRC), has developed water filter candles which can be used in earthen pitchers to get bacteria-free water. De-fluoridation of water is possible through easy techniques now. Improved chullas mitigate unhealthy smoke. Several construction designs have been developed using locally available inexpensive materials. Non-conventional energy systems are slowly but steadily being utilised for rural development. Solar energy and wind energy are increasingly being brought into use in remote villages. Space applications have been brought into play for rural development. Remote sensing has located groundwater potential, crop growth, fish presence-all of great benefit to rural population. The television experiments and weather information are again of great importance for rural areas.

Institutes and Programmes for Rural Development:

The S&T programmes for rural development are promoted through the National Institute of Rural Development (NIRD) and the Council for Advancement of People's Action and Rural Training (CAPART).

The Department of Rural Development is the coordinator in India for the Centre on Integrated Rural Development for Asia and the Pacific (CIRDAP), Afro-Asian Rural

prone areas.

The programme has three basic objectives: (a) to conserve, develop and harness land and other natural resources including rainfall with a view to improving and restoring ecological balance; (b) to minimise adverse effects due to drought on crops and livestock production through integrated development of land, water resources, and adoption of appropriate technology; and (c) to ultimately achieve drought-proofing of the project area through integrating and dovetailing activities under this programme with state sectoral plans and special programmes.

At the end of Tenth Plan period (2002-2007), about 972 blocks of 195 districts in 16 states were covered under the programme.

Desert Development Programme:

The DDP was launched in 1977-78 to mitigate the adverse effects of desertification. The objectives of the programme include controlling the process of desertification, mitigating the effects of drought in desert areas, restoring ecological balance in affected areas, and raising the productivity of land, water, livestock and human resources in these areas.

The objectives are sought to be achieved through activities such as A forestation with Special Emphasis on Sand dune stabilisation, shelter-belt plantation and grassland development, soil and moisture conservation, and water resources development. The programme also covers the cold arid areas of Jammu and Kashmir and Himachal Pradesh. At the end of the Tenth Plan (2002-2007), about 235 blocks of 40 districts in about seven states were covered under the programme.

Integrated Wastelands Development Programme:

The IWDP has been under implementation since 1989-90. The projects under the IWDP include those which are not covered under DDP or DPAP. The IWDP projects cover an area of 5000-6000 ha.

2. Rural Water Supply Programme:

India implements the largest government-sponsored rural water supply programme in the world. The Rajiv Gandhi National Drinking Water Mission (RGNDWM) has three key objectives: (i) providing safe drinking water to all villages; (ii) assisting local communities to maintain sources of safe drinking water in good condition; and (iii) giving special attention

Reconstruction Organisation (AARRO) and technical collaboration on Rural Development under South Asia Association for Regional Cooperation (SAARC).

NIRD is the national apex organisation for training, research and consultancy in the field of rural development. The S&T functions of NIRD include: farming systems, transfer of technology, human resource and social development; registration of researchers in rural sector, institution- building and management, and conduction of seminars.

CAPART was set up in 1986 by merging two organisations, namely, People's Action for Development (India), and the Council for Advancement of Rural Technology. The broad objectives of the Advancement of Rural Technology Scheme (ARTS) of CAPART relate to various aspects of rural development.

The S&T functions of ARTS include: (i) funding of the innovative projects for the upgradation of traditional technologies and introduction of new technologies in rural sector through R&D, pilot projects, field tests, demonstration and training, (ii) strengthening of the existing, and creation of new, institutions for conducting R&D work on appropriate rural technologies, (iii) building up of a data bank of technologies for rural sector, and (iv) creation of awareness about the application of S&T in rural development and to disseminate the relevant information.

CAPART maintains close links at all levels with other government departments and S&T agencies to ensure coordination and to avoid duplication of efforts. These include DST, CSIR, ICAR, DNES, DoE, KVIC, and the National Mission on Wastelands Development at the central level, S&T councils at the state level, and district rural development agencies (DRDAs), at the district level.

CAPART has initiated a programme of setting up technology resource centres (TRCs), charged with the responsibility of development modification and transfer of area- specific technologies. Projects on construction technologies have led to the development of coconut fibre- reinforced cement sheets, Ferro-concrete sheets for roofing, polymer coating for mud walls, conical hollow tiles for arch roof, fire retardant thatch roof, and geodesic dome structures for low cost housing.

In view of the worsening supply situation of commercial grade timer, CAPART

4. At the end of Tenth Plan period (2002-2007), about 972 blocks of 195 d[illegible] in 16 states were covered under the programme.

5. Another initiative of the government was the National Rural Drinking Wa[illegible] Quality Monitoring and Surveillance Programme launched in 2006.

6. Rural Development had started in 1985, a Scheme of Computerised Rura[illegible] Information System (CRISP) at DRDA level. It was decided to set up a m[illegible] computer cell in DRDAs using funds available under administrative infrastru[illegible]

References :-

1) Bhattacharrya, P. and G. Chakraborty.(2005). Current Status of Organic Farmin[illegible] in India and other Countries. Indian Journal of Fertilisers: 1(9).

2) A K Choubey 2009. ICT Initiatives in Agriculture by Government of Indi[illegible] presentation.

3) Agricultural Technology Clearing Committee (ATCC), 2000. Minutes of the Agricultural Technology Clearing Committee Meeting of the Ministry of Agricultur[illegible] and Food Security, Department of Agricultural Research Services, Lilongwe, Malawi.

4) Agricultural Technology Clearing Committee (ATCC), 2001. Minutes of the Agricultural Technology Clearing Committee Meeting of the Ministry of Agriculture and Food Security, Department ol Agricultural Research Services, Lilongwe, Malawi.

5) Brown, P., and A. Young, 1965. The Physical Environment of Central Malawi with Special Reference to Soils and Agriculture. Government Printer, Zomba, Malawi.

6) Bunderson, W.T., and I. Hayes, 1995. Agriculture and Environmental Sustainability in Malawi.

7) A Paper Presented at a Conference on Sustainable Agriculture for Africa, Abidjan, Cote d'Ivoire.

8) Environmental Affairs Department (EAD), 1998. State of the Environment Report for Malawi. Environmental Affairs Department, Lilongwe, Malawi.

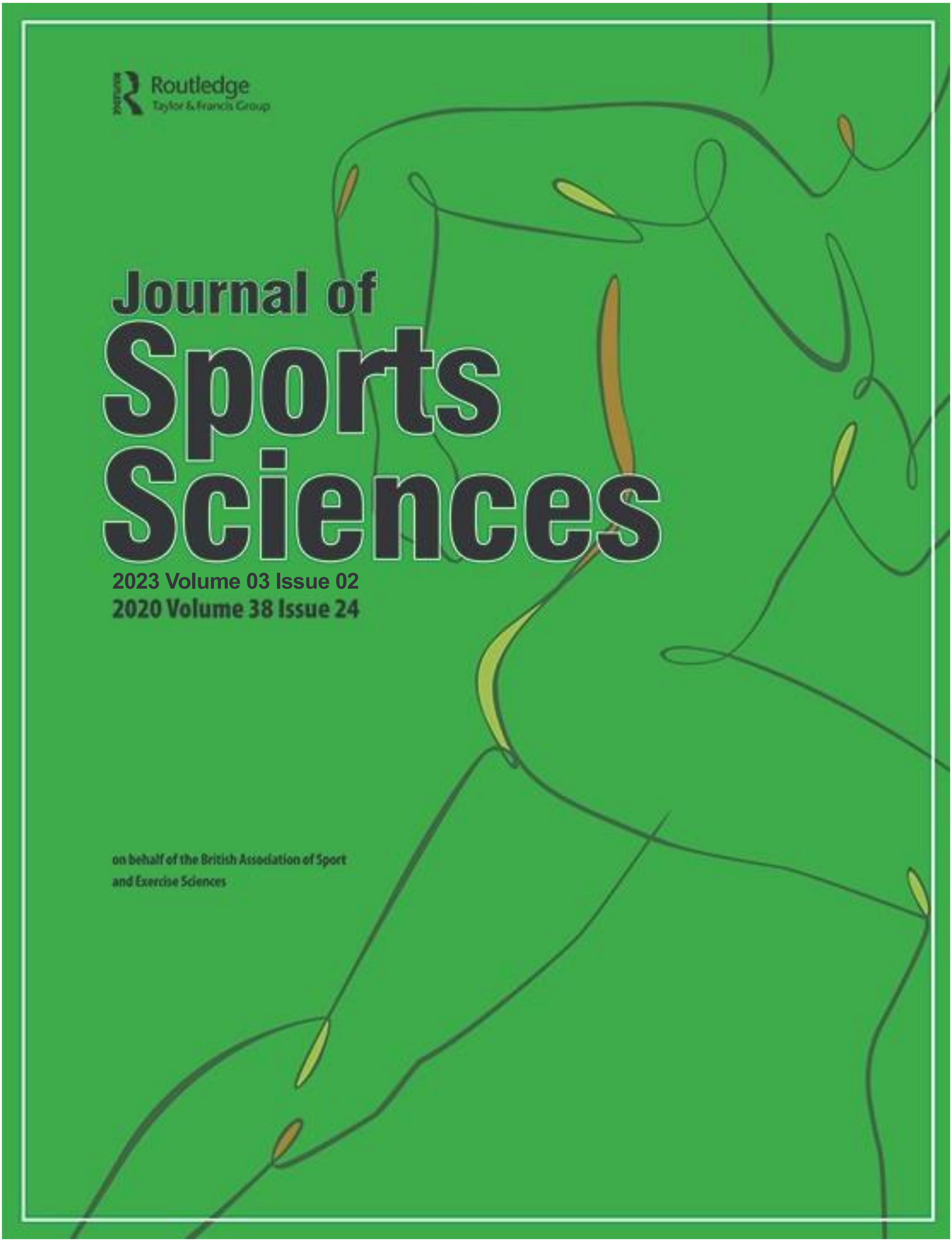
Routledge
Taylor & Francis Group
Journal of
Sports
Sciences
2023 Volume 03 Issue 02
2020 Volume 38 Issue 24
on behalf of the British Association of Sport
and Exercise Sciences

Review article

Psycho-social constraints of Maharashtra men participation in games and sports ______118

Dr. Pandurang Ranmal ______ 118

Comparative study of will to win and locus of control between high and low achievers of rowing ______122

Lalit Mohan Tiwari ______ 122

Psychological well-being as an outcome of exercise______ 123

Dr.B.Sunil Kumar ______ 123

S.Chandrashekar Goud ______ 123

S.Jagan Mohan ______ 123

A study on the physical fitness among table tennis and shuttle badminton players of Osmania university ______125

Dr. Kranti Rathod______ 125

A Study of Introvert-Extrovert, and Self-Concept of Athletes of Hyderabad District in A.P.

______127

Dr. M. Kumar ______ 127

Prof. K. Ramchandran ______ 127

A study of sports – culture of the tribal students of tapi and surat districts of south Gujarat

______130

Dr. Nagin H. Gamit______ 130

A Study of Anxiety and Self-Concept among Junior and Senior Foot ball Players"

______132

Dr. Mohit Sharma ______ 132

The unconscious fear of success ______ 134

N.Vijay Mohan ______ 134

Effects of selected asana and suryanamaskar on selected physiological variables among diabetic patients ______136

P. AnandaKumar ______ 136

Dr. R.Elangovan______ 136

The role of training in preventing injuries in sports/games: an over view______ 138

Dr.M. Sarada Devi ______ 138

M.Sushma PR ______ 138

A comparative study of speed among athletes and hockey players of osmania university

______140

Review article

J.Prabhakar Rao ______ 140

A study on the effects of three resistance training programs on the absolute and relative endurance and strength ______ 142

A comparatve study of achievement motivation among athletes and cricketers of Osmania university ______ 145

Dr.I.Balram Reddy ______ 145

Dr.V.Satyanarayana ______ 145

Balraj ______ 145

A study on the physical fitness among hand ball and football players in hyderabad____ 147

S.Surender Singh______ 147

Comparison of competitive state anxiety components among individual, dual and team sports ______148

Effect of Physical Education and Sports of Athletic Promoting Social Values among Youth of India ______ 151

Shetiba Chaugule ______151

Softball conditioning ______ 155

K. Krishna ______ 155

@Journal of Sports Sciences (2023) 12, 118-121

Review article

Psycho-Social Constraints of Maharashtra Men Participation in Games and Sports

Dr. Pandurang Ranmal ✉
Vasundhara Mahavidyalaya, Ghatnandur, Dist. Beed (Maharashtra) India

Abstract

National school-based Youth Risk Behavior Surveys (n=55,734). Logistic regression analyses were conducted to test for significant linear time trends among the total student population and demographic subgroups (gender, race/ethnicity, and grade). Although PE enrollment in the total student population did not change from 2009 (48.9%) to 2010 (48.8%), the prevalence of students who attended PE daily, and the prevalence of students who were physically active >20 minutes in an average PE class both decreased significantly among nearly all demographic subgroups. The prevalence of students who were physically active >20 minutes in daily PE classes increased from 34.2% in 2010 to 21.7% in 2015 (p<0.001). To reverse current trends, high schools should implement daily PE classes that emphasize participation in lifelong health-related physical activity for all students.

Keywords:

Physical Education & Sports, Trends in Health

Introduction

Pupils from primary school through junior colleges are required to have 2 hours of PE every week, except during examination seasons. Pupils are able to play games like football, badminton, captain's ball, and basketball during most sessions. Unorthodox sports such as touch ball, fencing, and skateboarding are occasionally played. In more prestigious secondary schools and in junior colleges, sports such as golf, tennis, shooting, and squash are played. A fitness exam, is conducted in every school once every year to assess the physical fitness of the pupils. Pupils are given a series of fitness tests (Pull-ups/Inclined pull-ups for girls, standing broad jump, sit-ups, sit-and-reach and 1.6 km for primary [10-12 year-olds]/2.4 km for secondary and junior college levels [13-18 year-olds]). Students are graded by gold, silver, bronze or fail. NAPFA for preenlistees serves as an indicator for an additional 2 months in the country's compulsory national service if they attain bronze or fail. Pupils from primary schools to secondary schools are expected to do 2 periods or 1 hour of PE throughout the year except a week before examination. In most secondary schools, games like badminton, sepak takraw, football, basketball and tennis are available. Pupils are allowed to bring their own sports equipment to the school with the authorization of the teacher. In most secondary schools, physical exams are rarely done, but schools record pupils' height, weight and number of pushups they can do. Students ranging from Kindergarten to High School have PE integrated with their curriculum. Kindergarten until Grade 3 of Elementary students have gymnastics, starting from Grade 4 of Elementary School, students will be introduced into traditional martial arts Pencak Silat and some team games such as badminton, tennis, soccer, futsal, rounders, basketball, etc. Starting from Junior High School, Both gender are separated during PE class. PE find its place in extracurricular forms, where students can specialize themself in one kind of sports they choose. Sport Festival can be held during vacuum period, usually after examination. At this time students can compete each other by bringing own class' flag. Some universities such as ITB include PE in curriculum for freshmen. Many games such as Basketball, volleyball, cricket, tennis, badminton, kho kho, kabaddi etc are played. Several drills and physical training are taught.

Physical education programme in high school and senior secondary school

In our country, majority of the schools have Physical Education teachers at the secondary level (Classes 6-10) and physical education is not taught at the primary level whereas Sport and Play is one of the most distinctive features of early childhood. Some fitness experts say, physical education has not lived up to its name in school curriculum. Our traditional physical education classes provide too little activity for few students only to participate and it offers little or no guidance for maintaining a healthful lifestyle. Only Two HPER (Health Physical Education and Recreation) periods in a week, are not sufficient for the high school and senior secondary school students. Rather, every day thirty minutes moderate physical activities with two days high intensity activities programme should be introduced in both high school and senior secondary school. The amount of physical activity for the children and students has declined in and out of school in recent years. The school students have become more overweight and less fit. To help reverse that trend, physical education classes should be revamped so there is less emphasis on team sports and more on lifelong fitness activities. The physical education programs like fitness, health awareness, and lifelong exercise habits should be emphasised in their course curriculum apart from competitive sports programme. Physical education not only contributes to create healthy individual but also a healthy society. Sports culture can best contribute in the nation building process. Compared to other countries,

Review article

Psycho-Social Constraints of Maharashtra Men Participation in Games and Sports

Dr. Pandurang Ranmal ✉
Vasundhara Mahavidyalaya, Ghatnandur, Dist. Beed (Maharashtra) India

Recommendations

All the schools, colleges and universities authorities should encourage physical education and they should also provide exclusive programme for health, fitness, recreation and wellness.

All the physical education teachers working in the school, college and universities must be encouraged and awarded for their excellent job. Qualified physical education teachers and coaches should be appointed in the education institutes and more programs on fitness and health should be promoted apart from coaching and training. · The National Physical Efficiency Scheme which was prevalent during 1958 to 1978 should be revived and introduced for boys, girls, men and women of all different ages.·Latest infrastructure and clear cut plans should be introduced in schools to popularise physical education and sports activities among children. The government needs to play an important role by allocating appropriate budget for physical education and sports in India and proper implementation of it.A monitoring council is required consisting of Physical education and sports professionals to monitor the physical education programme of every school. The mindsets of the people also needs to change, so that physical education classes are not considered as a burden on children but rather a way out to perform well in the academics and an important component for the all round development of children.· Every school should conduct a seminar for all the parents in the topic importance of health, fitness and wellness.

The future of physical education: we must change now

The following are some recommendations for change which we can make NOW:

1. We must adopt the philosophy that physical education is- for all people, regardless of ability. We must recognize that skills and fitness are important only as they help students to become fully functioning healthy individuals.
2. We must put every effort into requiring elementary school physical education in every school (with a qualified physical education teacher). If physical education is important at any level it is most important here. The 1990 goals for the nation support this contention. We must become activists on this issue.
3. At the middle, junior, and senior high school level we must provide problem solving courses in fitness which teach all students to become good fitness and exercise consumers. Such courses must be based on personal needs, interests and abilities (Corbin, 1978).
4. We must modify middle, junior, and senior high school programs to allow students to make personal choices of skills and activities. For too long our students have been turned off to activities which they know they will never do after they get out of school. We need to ask students what they want to learn.
5. We must modify classes so that longer periods allow longer dressing time to allow students to have time to dry their hair and get ready for the remainder of the school day. We must put an end to the military type locker room. Many locker room experiences are what produce feelings about physical education. As adults we would not put up with common dress codes and locker room policies. Why should we ask kids to? Would you join a health club which was run like many physical education classes?
6. We must realize that physical education does not stop after the school years. Those who will work in fitness centers, hospitals and other similar settings are teachers even though they will not teach in schools. They are NOT exercise scientists or exercise physiologists as they would like to call themselves! If we do not teach these professionals to realize that they are teachers who must meet the needs of their clients, we will lose out to less qualified "exercise" enthusiasts.

Benefits of Physical Education

We know that physical activity can benefit participants in many ways. These benefits are not however, natural by-products of random participation. Physical education programs must be designed specifically to reach selected objectives. Some of the beneficial outcomes which can

@Journal of Sports Sciences (2023) 12, 118-121

Review article

Psycho-Social Constraints of Maharashtra Men Participation in Games and Sports

Dr. Pandurang Ranmal ✉
Vasundhara Mahavidyalaya, Ghatnandur, Dist. Beed (Maharashtra) India

be achieved though participation in the appropriate kinds and amounts of physical activity are:

Reduced risk of heart disease:

Physical education can counteract major risk factors of coronary heart disease: obesity, inactivity and high blood pressure.

Improved physical fitness:
A good program improves children's muscular strength, flexibility, muscular endurance, body composition (fat-to-muscle ratio) and cardiovascular endurance.

Stronger bones:
Regular physical activity increases bone density to create a sturdy skeleton.

Weight regulation:
A good program can help children regulate their weight by burning calories, toning their bodies and improving their overall body composition.

Health promotion:
Appropriate physical activity prevents the onset of some diseases and postpones the debilitating effects of the aging process.

Improved judgment:
Quality physical education can influence moral development. Students have the opportunity to assume leadership, cooperate with others and accept responsibility for their own behavior.

Self-discipline:
A good program teachers children to follow rules and established procedures and to be responsible for the own health-related fitness.

Skill development:
Physical education develops skills which allow enjoyable and rewarding participation in physical activities. New skills become easier to learn.

Experience setting goals:
Physical education gives children the time and encouragement they need to set and strive for personal, achievable goals.

Improved self-confidence and self-esteem:
Physical education instills a strong sense of self-worth in children. They can become more confident, assertive, emotionally stable, independent and self-controlled.

Stress reduction:
Physical activity is an outlet for releasing tension and anxiety.

Strengthened peer relationships:
Physical education can be a major force in helping children socialize with others more successfully. Being able to participate in games and sports is an important part of fitting in, especially for those in late childhood and early adolescence.

Reduced risk of depression:
Physical education is effective in the promotion of mental health.

More active lifestyles:
Physical education promotes a more positive attitude towards physical activity.

Conclusion

A clear conclusion drawn from all the evidence thus far is that, perhaps along with music and MFL, a subject specialist should be introduced into primary schools nationally. It is therefore suggested that specialist primary PE teachers are trained, and that this be introduced as a national strategy. These should still be primary teachers with the knowledge and understanding of the holistic nature of this profession, not 're-badged' secondary teachers. As such, the HE sector needs to embrace this vision and perhaps, a) create a structure where there are appropriate, and specific, undergraduate programmes in primary PE which feed into an existing route, and b) create better cross subject links between the subjects of primary education and PE provision to enable this creation. This may also help to alleviate the problems created by the governments current drive away from the traditional college based undergraduate teaching degrees towards the more post graduate, classroom based education being mooted by Gove (2010). Finally, better CPD for the existing primary sector will be needed in the interim period specifically for those who would want to take on this role until the first specialists are trained. Although much evidence gathered for this study indicated that this could 'de-skill' primary teachers of their ability to deliver curriculum PE, the vast majority of those involved in this research believed it would result in the best learning experience for the child, and this must surely be the most important factor in the development of children.

References

Kristjansdottir G, Vilhjalmsson R. Sociodemographic differences in patterns of sedentary and physically active behavior in older children and adolescents. Acta Paediatr2001;90:429–35.

·Caspersen CJ, Pereira MA, Curran KM. Changes in physical activity patterns in the United

Review article

Psycho-Social Constraints of Maharashtra Men Participation in Games and Sports

Dr. Pandurang Ranmal ✉
Vasundhara Mahavidyalaya, Ghatnandur, Dist. Beed (Maharashtra) India

States, by sex and cross-sectional age. Med Sci Sports Exerc2000;32:1601–9.

·Sproston K, Primatesta P. eds. Health Survey for England 2002:the health of children and young poeple. London, UK: The Stationery Office, 2003.

·Must A, Tybor DJ. Physical activity and sedentary behavior: a review of longitudinal studies of weight and adiposity in youth. Int J Obes2005;29 (Suppl 2) :S84–96.

·Kimm SY, Glynn NW, Obarzanek E, et al. Relation between the changes in physical activity and body-mass index during adolescence: a multicentre longitudinal study. Lancet 2005;366:301–7.

JOURNAL OF SPORTS SCIENCES | ISSN: 2310 2884

Received: 15 June 2021 / Accepted: 18 July 2021/ Published (Online): 01 September 2021

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

The Board of Journal Sports Sciences

Is hereby awarding this certificate to

Dr. Pandurang Ranmal

In recognition of the publication of the paper entitled

PSYCHO-SOCIAL CONSTRAINTS OF MAHARASHTRA MEN PARTICIPATION IN GAMES AND SPORTS

Published In JSS & 5.37 Impact Factor by Google Scholar Volume 3 Issue 2 , Date of Publication: September 1, 2023, 20:36:08

Scholarly open access journals, Peer-reviewed, and Refereed Journals, Impact factor 5.97 (Calculate by google scholar and Semantic Scholar | AI-Powered Research Tool) , Multidisciplinary, Monthly Journal

ISSN: 0979-3031

Available Online at http://www.recentscienti c.com

CODEN: IJRSFP (USA)

International Journal of Recent Scienti c Research

Vol. 12, Issue, 07 (A), pp. 1227-1229, Feb, 2022

International Journal of Recent Scientific Research

DOI: 10.24327/IJRSR

Research Article

EFFECT OF FUNCTIONAL STRENGTH TRAINING AND FLOW YOGA ON MUSCULARFITNESS VARIABLES AMONG MEN VOLLEYBALL PLAYERS

Dr. Pandurang Ranmal
Director of Physical Education

Vasundhara Arts, Comm. and Science College, Ghatnandur Dist. Beed (MS)

DOI: http://dx.doi.org/10.24327/ijrsr.2022.1307.0362

ARTICLE INFO

Article History:

Received 13th Dec. 2022
Received in revised from 11th Jan. 2022

Accepted 8th Feb. 2022 Published online 28th Feb. 2022

Keywords:

Functional training, Flow yoga, Leg Muscle Strength, Leg MuscleExplosive Power

ABSTRACT

Background: Functional Strength training and Yoga are the backbones of professional athletes and teams these days. Further and more people are discovering the countless ways that functional strengthtraining and yoga can be used to improve athletic performance. This study aims to find out the effect offunctional strength training and Flow yoga on selected muscular fitness variables among menVolleyball players. Methods: Data were analyzed from 45 men Volleyball players, and were stratifiedinto a functional strength training group (FSTG, n = 15; 21.00 ± 1.73 years), Flow yoga group (FYG,n=15; 20.67 ± 1.39 years) and a control group (CG, n = 15; 20.53 ± 1.40 years). The FSTG and FYGreceived periodized functional training and Flow yoga for 12 weeks.

Copyright © **Pandurang Ranmal 2022,** this is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

INTRODUCTION

Volleyball is the most favorite sport in the world. More or less 20 thousand players of all ages and gender, both on amateur and professional level play Volleyball in clubs across the globe. An exceptional level of Volleyball performance needs the successful skillfulness in abilities like the repeated explosive burst, strength,power, passing, setting, spiking, blocking, digging, and serving as yoga's popularity has increased, we see more and more athletic programs using yoga-inspired movements. Volleyball players can benefit from yoga because it is a powerful training tool for preparing the muscles for the strenuous exercise of a volleyball game, which helps stretching, strength building, breathing and balance, prevent muscle strains and joint stress.

Functional Strength Training

According to **Brill (2008),** Functional training is emphasizing multi-planar, and multi-joint activities, combining upper body and lower body movements and utilizing more of the human bodymuscles in each action. The American Council on Exercise **(ACE)** defines functional strength training as "performing work against resistance in such a manner that the improvements in strength directly enhance the performance of movements so thatan individual's activities of everyday living are easier to perform." Functional fitness exercises train your muscles to worktogether and prepare them for daily tasks by simulating everydaymovements you might do at home, at work or in sports.

Flow Yoga

Flow is a collective term for all type of yoga in which experts follow a sequence of asana connected to one another by flow andproper breathing (**Fraser, 2005**). Flow also termed flow becauseof the harmonious way that the poses run together, is one of themost famous contemporary styles of yoga. It's a broad classification that incorporates many different types of yoga, including Ashtanga and power yoga. In Flow yoga, each movement is harmonized to a breath. The breath is given supremacy, acting as an anchor as you move from one pose to thenext. A cat-cow stretch is an instance of a simple Flow. The spineis bowed on an inhale and rounded on an exhale.

MATERIALS AND METHODS

Participants

Corresponding author: **Dr. Pandurang Ranmal**

Department of Physical Education & Sports, Vasundhara Arts, Comm. and Science Mahavidyalaya, Ghatnandur, Beed

Maharashtra, India

Twenty-five young adults, aged 18-25 years, were recruited from the affiliated colleges under the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad through the verbal message to participate in the study during the summer vacation of 2023. All study participants were familiar with strength training and yoga.

Experimental groups, Variables & Tests

Experimental groups, Variables & Tests Table I: Training Groups Name Group Group I - Experimental Functional Strength Training Group (FSTG) Group II - Experimental Flow Yoga Group (FYG) Group III - Control Controlled (NoTraining) (CG)

Table II: VariablesTypeVariables IndependentFunctional Strength Training Flow Yoga Dependent Leg Muscle Strength Leg Muscle Explosive power

Table III: Selection of Tests Variables Test Measurement Leg Muscle Strength Leg dynamometer test Kilograms Leg Muscle Explosive power Vertical jump test. Centimeters * Significant 0.05 level of significance

(The table values required for significance at 0.05 level with df 2 and 42, 2 and 41 were 3.22 and 3.23 respectively). Able-IV showed that the pre-test means values of leg muscle strength for FSTG, FYG and CG were 84.93 ± 7.95, 85.46 ± 7.69 and 83.60 ± 6.37 respectively. The obtained 'F' ratio value of 0.25 for pre-test scores of FSTG, FYG, and CG on leg muscle strength was less than the required table value of 3.22 for significance with df 2 and 42 at 0.05 level of significance. The post-test means values for leg muscle strength for FSTG, FYG and CG were 91.33 ± 7.94, 89.86 ± 8.01 and 82.93 ± 6.86 respectively. The obtained „F" ratio value of 5.19 for post-test scores of FSTG, FYG, and CG was higher than the required table value of 3.22 for significance with df 2 and 42 at 0.05 level significance.

The adjusted post-test means values of leg muscle strength for FSTG, FYG and CG were 91.06, 89.05 and 84.01 and respectively. The obtained „F" ratio value of 98.01 for adjusted post-test scores of FSTG, FYG and CG were more significant than the required table value of 3.23 for significance with df 2 and 41 at 0.05 level of significance. The results of this study have shown that there was a significant difference between FSTG, FYG, and CG on leg muscle strength. The mean values of FSTG, FYG, and CG on leg muscle strength were graphically represented in Figure-I.

Figure – I

Bar Diagram Showing the Mean Values of FSTG, FYGand CG on Leg Muscle Strength

TABLE-V

Analysis of Covariance on Leg Muscle Explosive Power of FSTG, FYG and CG

Pre-test	FSTG	FYG	CG	Source of Variance	Sum of Square	df	Mean Square	„F" ratio
Mean S.D. Post-test	41.60 3.85	41.00 3.94	40.07 5.40	Between Within	17.911 834.53	2 42	8.956 19.870	0.45
Mean S.D. Adjusted	47.00 3.85	44.67 4.33	39.60 5.39	Between Within	429.37 878.93	2 42	214.68 20.927	10.25*
Post-test Mean	46.30	44.55	40.40	Between Within	269.34 74.392	2 41	134.67 1.814	74.22

* Significant 0.05 level of significance

Table-V showed that the pre-test means values of leg muscle explosive power for FSTG, FYG and CG were 41.60 ± 3.85, 41.00 ± 3.94 and 40.07 ± 5.40 respectively. The obtained „F" ratio value of 0.45 for pre-test scores of FSTG, FYG, and CG on leg muscle explosive power was less than the required table value of 3.22 for significance with df 2 and 42 at 0.05 level of significance. The post-test means values for leg muscle explosive power for FSTG, FYG and CG were 47.00 ± 3.85, 44.67 ± 4.33 and 39.60 ± 5.39 respectively. The obtained „F" ratio value of 10.25 for post-test scores of FSTG, FYG, and CG was higher than the required table value of 3.22 for significance with df 2 and 42 at 0.05 level significance.

The adjusted post-test means values of leg muscle explosive power for FSTG, FYG and CG were 46.30, 44.55 and 40.40 and respectively. The obtained „F" ratio value of 74.22 for adjusted post-test scores of FSTG, FYG and CG were more significant than the required table value of 3.23 for significance with df 2 and 41 at 0.05 level of significance. The results of this study have shown that there was a significant difference between FSTG, FYG, and CG on leg muscle explosive power. The mean

values of FSTG, FYG, and CG on leg muscle explosive power were graphically represented in Figure-I.

4. DISCUSSION

The present study examined the effect of functional strength training and Volleyballyoga on muscular fitness variables among men Volleyball players. The results showed a statistically significant increase ($p < 0.05$) in the value of the leg muscle strength and leg muscle explosive power in the FSTG and FYG as compared to the CG. Rosch et al., (2000) also found that FST improved flexibility, power, speed, endurance and volleyball skills among players. Weiss et al. (2010) also identified similar results in 7-weeks of functional training on muscular fitness outcomes in young adults. Alauddin and Samiran (2012) observed that FST enhanced physical fitness components on college male students. Mario et al., (2011) determined that FST significantly improved the explosive strength and agility variables. Myung et al., (2017) found that Lower body muscle strength was increased considerably in FYG after 8-week Vinyasa yoga training. Henry et al., (2014) discovered that 9-week Volleyball yoga improved functional fitness among in young adults. These findings suggest that FSTG and FYG over 12 weeks was able to promote improvements in muscular fitness in young adult Volleyball players.

CONCLUSIONS

The results of the study indicated that twelve weeks of functional strength training and Volleyball and yoga to significant improvements in leg muscle strength and leg muscle explosive power among Volleyball players. FSTG evidenced more effective in leg muscle strength and leg muscle explosive power when compared to FYG and CG and the training method appears to endorse fitness. Based on the results of the study the investigator recommends that functional strength training and Volleyball and yoga can be practiced to enhance the muscular fitness among the athletes and players.

REFERENCE

- AlauddinShaikh and SamiranMondal (2012). Effect of Functional Training on Physical Fitness Components on College Male Students-A Pilot Study. IOSR Journal of Humanities and Social Science, ISSN: 2279-0845 Volume 1, Issue 2, PP 01-05.
- Brill P (2008). Exercise your independence: functional fitness for older adults. J Aging Phys Act 16: S88.
- Fraser (2005). TotalAstanga. London: Duncan Baird Publishers
- Henry, R. N., Flinn, J., DeWalt, H., &Gainey, E. (2014). The effect of Volleyballyoga on functional fitness. Research Quarterly for Exercise and Sport, 85, 1. Retrieved from https://search.proquest.com/docview/1621830061?accountid=120713
- Myung Dong Choi, Charles Marks, Kristin Landis-Piwowar, and Crystal Payter (2017). The Effects of Vinyasa Yoga on Cardiovascular and Physical Fitness as well as Psychological Profiles of Well-being. The FASEB Journal. 31:1_supplement, lb742-lb742.
- Tomljanović, M., Spasić, M., Gabrilo, G., Uljević, O., &Foretić, N. (2011). Effects of five weeks of functional vs. traditional resistance training on anthropometric and motor performance variables. Kinesiology.432:145-154.
- **WEBLIOGRAPHY**
- https://www.acefitness.org
- http://www.topendsports.com
- https://www.brianmac.co.uk

How to cite this article:

Dr. Pandurang Ranmal 2022, Effect of Functional Strength Training and Flow Yoga on Muscular, Fitness Variables among Men Volleyball Players, Int J Recent Sci Res. 13(07), pp. 1727-1729. DOI: http://dx.doi.org/10.24327/ijrsr.2022.1307.0362

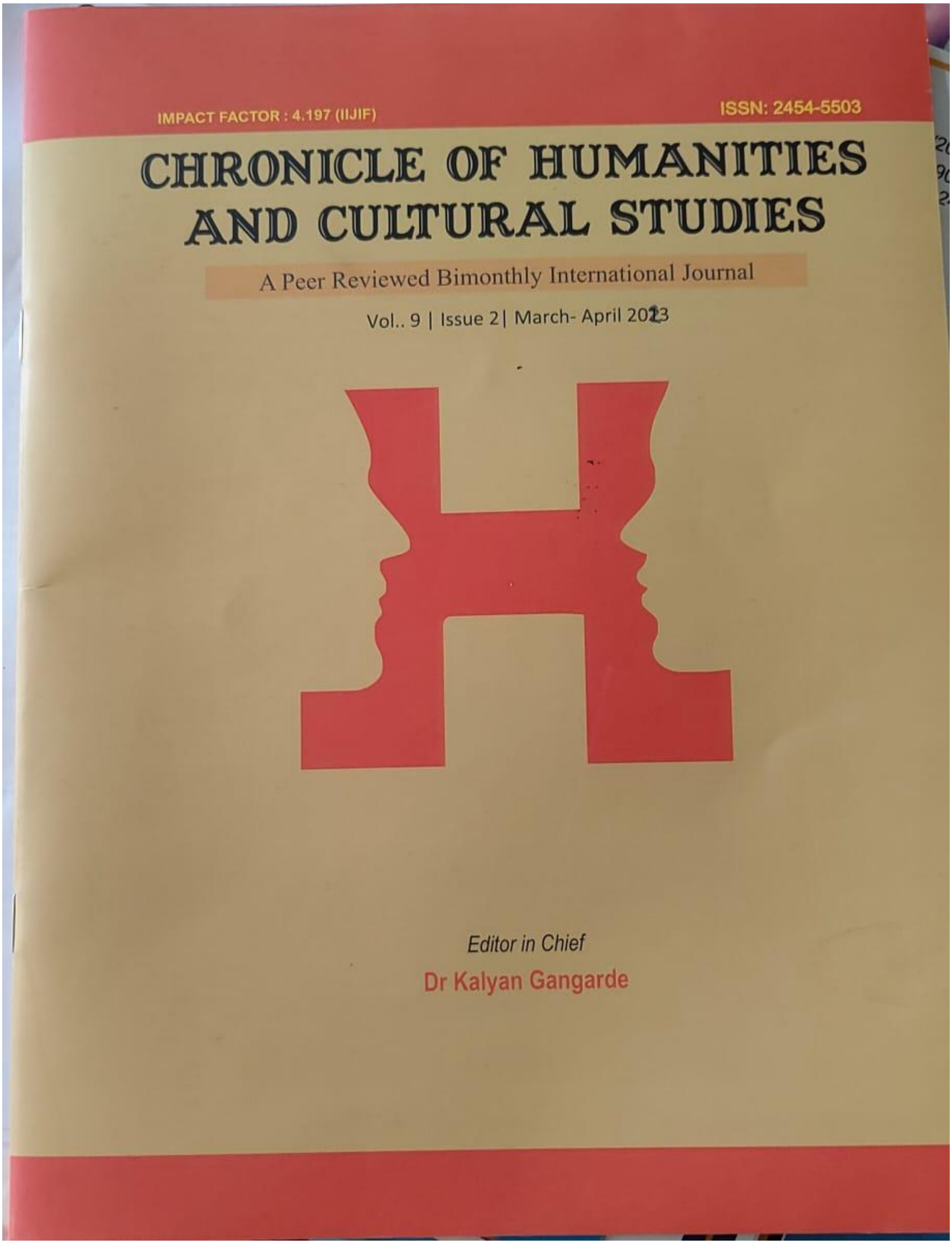
IMPACT FACTOR : 4.197 (IIJIF)
ISSN: 2454-5503
CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES
A Peer Reviewed Bimonthly International Journal
Vol.. 9 | Issue 2| March- April 2023
Editor in Chief
Dr Kalyan Gangarde

Contents

1. महिला सबलीकरण - चिकित्सक अभ्यास
   प्रा. डॉ. जाधव अशोक काकासाहेब — 05
2. शारीरिक शिक्षण आणि आरोग्य
   डॉ. पांडुरंग रणमाळ — 08
3. आदिवासी विमर्श: अवधारणा और आंदोलन
   डॉ कुलकर्णी वनिता बाबुराव — 11
4. स्त्रि भ्रूणहत्या व कायदे : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास
   डॉ. डि. एस. चव्हाण — 14
5. राष्ट्रसंत तुकडोजींच्या भजनातील मूल्यदर्शन
   प्रा.डॉ. प्रल्हाद दत्तराव भोपे — 17
6. महिला सशक्तीकरणाच्या योजना
   डॉ . सुनिता जगन्नाथराव कुकडे — 31
7. 'असंघटित क्षेत्रातील बालकामगार मुलींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास : विशेष संदर्भ –माजलगाव शहर '
   शेटे स्वप्ना अविनाश — 36
8. वगसम्राज्ञी कांताबाई सातारकर
   डॉ. तुकाराम हरिश्चंद्र देवकर — 40
9. 'कृष्णा सोबती के उपन्यासों में नारी की सामाजिक समस्याएँ'
   येळणे देविदास गणेशराव — 45
10. महाकवि कालिदास विरचित 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' में भारतीय नारी की आदर्शवादिता''
    रानी कुशवाह / डॉ. लाखन सिंह शाक्य — 48

2.

शारीरिक शिक्षण आणि आरोग्य

डॉ. पांडुरंग रणमाळ
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर , ता. अंबाजोगाई जी. बीड

निरोगी व्यक्तीच निरोगी समाज घडवू शकतात. शारीरिक शिक्षण कोणत्याही समुदायाच्या, समाजाच्या, राष्ट्राच्या आणि जगाच्या आरोग्यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी योग्य दिशा आणि आवश्यक कृती प्रदान करू शकते. त्यामुळे, मुलांमध्ये सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी आरोग्याच्या मानसिक, भावनिक, सामाजिक आणि शारीरिक परिमाणांचा समावेश असलेली शैक्षणिक प्रणाली अत्यावश्यक बनते, ज्यामुळे निरोगी समाजाच्या विकासाचा मार्ग मोकळा होईल.

शिक्षण या शब्दाचा अर्थ एखाद्या विशिष्ट कार्यासाठी पद्धतशीर सूचना किंवा प्रशिक्षण किंवा तयारी असा असू शकतो. दोन शब्द एकत्रितपणे एकत्रितपणे शारीरिक क्रियाकलापांशी संबंधित पद्धतशीर सूचना किंवा प्रशिक्षण किंवा मानवी शरीराच्या विकासासाठी आणि देखरेखीसाठी आवश्यक असलेल्या क्रियाकलापांच्या कार्यक्रमासाठी किंवा शारीरिक क्षमता विकसित करण्यासाठी किंवा शारीरिक कौशल्ये विकसित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या क्रियाकलापांसाठी आहेत.

प्रणाली जसे की रक्ताभिसरण प्रणाली, श्वसन प्रणाली, मज्जासंस्था, स्नायू प्रणाली आणि पाचक प्रणाली. शारीरिक शिक्षण शारीरिक क्रियाकलापांशी संबंधित आहे, जे आपल्या सेंद्रिय प्रणालींवर विविध प्रभाव निर्माण करतात. या प्रणाली आकार, आकार, कार्यक्षमता इत्यादींमध्ये विकसित केल्या जातात. यामुळे निरोगी आरोग्यास प्रोत्साहन मिळते, ज्यामुळे व्यक्ती राष्ट्राची मौल्यवान संपत्ती बनते. जर आमची प्रणाली सुदृढ राहिली तर ते त्यांचे कार्य कार्यक्षमतेने करू शकतात. यात खेळांचे नियम आणि नियम तंत्र, शारीरिक आणि शारीरिक अभ्यास संतुलित आहार, स्वच्छता, आरोग्य आणि रोग वैयक्तिक स्वच्छता इत्यादींचा समावेश आहे. विविध क्रियाकलापांमध्ये सहभाग घेऊन एखादी व्यक्ती विशिष्ट निष्कर्ष काढण्यास शिकते. तो खेळांमध्ये येणाऱ्या नवीन परिस्थिती समजून घेण्यास सक्षम आहे. तो स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्यास सक्षम आहे.

शारीरिक शिक्षण, आरोग्य आणि कल्याण: - NPH द्वारे सूचित केलेल्या शारीरिक शिक्षण-स्वास्थ्य संवर्धनाच्या या कल्पनेला आरोग्याच्या रोगजनक दृष्टिकोनावर विश्वास ठेवण्यात आले आहे. बालपणातील लठ्ठपणाचे संकट उदयास आल्याने, रोग-विशिष्ट आरोग्य सेवेचे स्वरूप स्पष्ट झाले आहे, आरोग्याशी संबंधित किंवा शारीरिक क्रियाकलापांना प्रोत्साहन देण्यासाठी शारीरिक शिक्षणाच्या भूमिकेला अनुकूल बनवले आहे. हा संदर्भ लक्षात घेता, क्रॉफर्ड (1980) त्याच्या अंतर्दृष्टीमध्ये पूर्वज्ञानी होता ज्याने नवीन आरोग्य चेतनेचा एक मध्यवर्ती पैलू म्हणून नियमित व्यायाम करणे हे दैनंदिन जीवनाचे प्रभावीपणे एक शब्दशैलीकरण होते. आरोग्याच्या संवर्धनासाठी सैद्धांतिक आधार म्हणून, रोगासाठी जोखीम घटक कमी करण्याभोवती तयार केलेली आरोग्याची संकल्पना. सॅल्युटोजेनेसिस हे निरीक्षणाने सुरू होते की मानव हेटेरोस्टेसिसमध्ये राहतो, होमिओस्टॅसिस नाही आणि कोणीही कधीही कोणत्याही वेळी पूर्णपणे निरोगी नसतो, परंतु कमी-अधिक प्रमाणात निरोगी असतो. या सुरुवातीच्या बिंदूपासून, अँटोनोव्स्की विचारतात, लोकांना शक्य तितके निरोगी राहण्यास मदत करण्यासाठी आपण आरोग्य प्रचाराचा वापर कसा करू? तो विचारतो की आपण केवळ जोखीम कमी करणाऱ्या घटकांऐवजी आरोग्यास सक्रियपणे प्रोत्साहन देणारे फायदेशीर घटक कसे ओळखतात

आरोग्य-संबंधित शारीरिक शिक्षणाकडे कल:-

गेल्या दोन दशकांतील किंवा त्याहून अधिक काळातील घडामोडींच्या आधारे आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की, सध्या शारीरिक शिक्षणामध्ये आरोग्याला महत्त्वाचे आणि प्रमुख स्थान आहे. खरंच, असा युक्तिवाद केला जाऊ शकतो की शारीरिक शिक्षण हे आरोग्य शिक्षण आणि प्रचाराच्या संदर्भात, सार्वजनिक आरोग्य कार्यक्रमासाठी योगदानकर्ता म्हणून आणि मुख्यतः रोगजनक दृष्टीकोनातून अभ्यासक्रमात स्थानांतरीत होण्याच्या प्रक्रियेत आहे. शब्दावलीची एक श्रेणी अस्तित्वात असताना, अभ्यासक्रम धोरण आणि विकासामध्ये समान धागे आहेत.

सामान्यता म्हणजे शारीरिक शिक्षणाचा आरोग्याशी असलेला संबंध स्पष्ट करण्यासाठी सक्रिय जीवन, आरोग्य-संबंधित फिटनेस, व्यायाम आणि शारीरिक क्रियाकलाप यासारख्या समान किंवा समान संकल्पनांचा वापर. तरीही हा पेपर संपवताना दोन चेतावणी योग्य आहेत.

जरी असे घडले नाही तरीही, गार्डन सुचवितो की शारीरिक शिक्षकांनी त्यांच्या विषयात तंत्रज्ञानाचा वापर आणि आरोग्यावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी उत्साहाने वकिली करताना त्यांना काय हवे आहे याची काळजी घ्यावी. राज्य शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य आणि खाजगी व्यवसाय यांच्या विवाहाचे उदाहरण म्हणून त्यांनी फिटनेसग्रामकडे लक्ष वेधले आणि केवळ मोजणे सोपे आहे हे शिकवणारा अभ्यासक्रम संकुचित केला. सॅलिस वगैरे. त्यांनी अलीकडेच हा मुद्दा देखील मांडला आहे: 'आरोग्य-संबंधित शारीरिक शिक्षण' (1991 मध्ये तयार केल्याप्रमाणे) दोन मुख्य उद्दिष्टे होती (अ) तरुणांना आयुष्यभर शारीरिक क्रियाकलापांसाठी तयार करणे आणि (ब) शारीरिक शिक्षणादरम्यान त्यांना शारीरिक क्रियाकलाप प्रदान करणे.

तरुणांमध्ये सामाजिक मूल्यांचा संवर्धन:

शारीरिक शिक्षण आणि खेळ तरुणांमध्ये सामाजिक मूल्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. शिवाय, शारीरिक शिक्षण हा एक शालेय विषय मानला जातो, जो तरुणांना निरोगी जीवनशैलीसाठी तयार करण्यास मदत करतो आणि त्यांच्या सर्वांगीण शारीरिक आणि मानसिक विकासावर लक्ष केंद्रित करतो, तसेच तरुणांमध्ये निष्पक्षता, स्वयं-शिस्त, एकता यांसारखी महत्त्वपूर्ण सामाजिक मूल्ये प्रदान करतो. , सांघिक भावना, सहिष्णुता आणि निष्पक्ष खेळ .

सध्याचा अभ्यास शारीरिक शिक्षणावर केंद्रित आहे आणि खेळामुळे तरुणांमध्ये सामाजिक मूल्यांचा प्रसार होण्यास मदत होते. शारीरिक शिक्षण आणि खेळ हे शिक्षण आणि संस्कृतीचे अत्यावश्यक भाग मानले जातात. हे समाजाचा संपूर्णपणे एकत्रित सदस्य म्हणून प्रत्येक मनुष्याच्या क्षमता, इच्छाशक्ती, नैतिक मूल्ये आणि स्वयं-शिस्त तयार करते. शारीरिक हालचालींचे योगदान आणि खेळाच्या सरावाने हे प्रमाणित केले पाहिजे की जागतिक, आजीवन आणि लोकशाही शिक्षणाद्वारे आयुष्यभर. हे मानसिक आणि शारीरिक आरोग्याचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी योगदान देते, एक पौष्टिक विश्रांतीचा वेळ देते आणि एखाद्या व्यक्तीला सध्याच्या तणावपूर्ण जीवनातील कमतरता दूर करण्यास मदत करते. सामुदायिक स्तरावर, ते सामाजिक गुण, सामाजिक संबंध आणि योग्य खेळ देखील तयार करतात, जे केवळ खेळासाठीच नाही तर समाजातील जीवनासाठी देखील आवश्यक आहे.

शारीरिक क्षमता आणि तंदुरुस्तीचा विकास :- सध्याच्या युगात शारीरिक शिक्षण आणि खेळ हे शिक्षणाचा अत्यावश्यक भाग आहे. हे शारीरिक क्षमता आणि तंदुरुस्तीच्या विकासासाठी थेट योगदान देते. हे तरुणांना शारीरिकदृष्ट्या सक्रिय जीवनशैली जगण्याच्या योग्यतेची जाणीव होण्यास देखील मदत करते. निरोगी आणि शारीरिकदृष्ट्या सक्रिय तरुण हे शैक्षणिकदृष्ट्या प्रेरित, लक्ष देणारे आणि आशादायक असण्याची शक्यता जास्त असते. दुसऱ्या शब्दांत, आपण असे म्हणू शकतो की शालेय मुख्य अभ्यासक्रमासाठी शारीरिक शिक्षण आणि खेळ केवळ आहेत. तरुणांना मोटर कौशल्ये शिकण्याची, मानसिक आणि शारीरिक तंदुरुस्तीची प्रगती करण्याची संधी देणारा हा एकमेव कार्यक्रम आहे.

शारीरिक हालचालींपासून मिळणारे शारीरिक फायदे जसे की रोग प्रतिबंधक, सुरक्षितता आणि दुखापती टाळणे, विकृती आणि अकाली मृत्यूचे प्रमाण कमी करणे आणि मानसिक आरोग्य वाढवणे. शारीरिक शिक्षण हा फक्त असा अभ्यासक्रम आहे जिथे युवकांना शारीरिक दृष्ट्या सक्रिय राहून मिळणाऱ्या सर्व फायद्यांविषयी तसेच त्यांच्या जीवनात सुरक्षित, समाधानकारक शारीरिक क्रियाकलाप समाविष्ट करण्यासाठी कौशल्ये आणि ज्ञान या व्यतिरिक्त इतरांशी संवाद कसा साधावा (नॅशनल असोसिएशन फॉर क्रीडा आणि शारीरिक शिक्षण, 2001). शिवाय, असे दिसून आले आहे की प्रीस्कूल ते माध्यमिक पर्यंत शारीरिक शिक्षण सत्र सोपे असावे. विविध शारीरिक क्रियाकलापांना सामोरे जाणे आणि नियोजित स्पर्धात्मक खेळ घेण्यास झुकत नसलेल्यांना प्रोत्साहित करणे हे त्याचे लक्ष्य आहे.

किशोर आणि तरुणांची विशेष चिंता:-

पौगंडावस्था ही एक गतिशील संकल्पना आहे जी आरोग्य आणि विकासाच्या जीवन-अभ्यासाच्या संदर्भात परिभाषित केली जात आहे. काही पारंपारिक समाजांमध्ये बालपणापासून प्रौढत्वापर्यंत जाण्याचा संस्कार संक्रमणाच्या कल्पनेचा बराचसा भाग वगळतो. तथापि, सामान्यत: सामाजिक बदल आणि ज्या वयात तारुण्य होते त्या आधीच्या वयामुळे हे सुनिश्चित होते की, पौगंडावस्थेतील मुले जैविक परिपक्वतेपर्यंत पोचली तरीही, सहज ओळखता येण्याजोगे असे कोणतेही मानक वय नसते ज्यामध्ये एक तरुण माणूस अद्याप प्रौढ नसला तरी मूल नसतो. किशोरवयीन आणि तरुणांच्या आरोग्याच्या महत्त्वाची आंतरराष्ट्रीय मान्यता असलेले चिन्हक तरीही अस्तित्वात आहेत. 1989 मध्ये जिनिव्हा येथे जागतिक आरोग्य असेंब्लीने केलेल्या वचनबद्धतेला आंतरराष्ट्रीय लोकसंख्या आणि विकास परिषद च्या विशिष्ट शिफारशींनी बळकटी दिली, ज्याने संयुक्त राष्ट्रांच्या चौथ्या जागतिक महिला परिषदेच्या लिंग-विशिष्ट उपलब्धींना हातभार लावला. (बीजिंग, 1995). परिणामी,

आंतरराष्ट्रीय समुदाय किशोरवयीन मुलांना सार्वजनिक आरोग्यावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी आणि तदर्थ, लिंग-संवेदनशील पुनरुत्पादक आरोग्य कार्यक्रम, शिक्षण, समुपदेशन आणि सेवांची गरज असलेला एक वेगळा गट म्हणून ओळखण्याकडे कल वाढला आहे - आदराच्या चौकटीत प्रदान केले गेले. व्यक्ती, भागीदार, जोडीदार आणि पालक, तसेच कुटुंबे, समुदाय आणि राष्ट्रांचे सदस्य म्हणून त्यांच्या हक्क आणि जबाबदाऱ्यांसाठी.

निष्कर्ष: - पालकांनी, समाजातील नेत्यांनी आणि तरुणांच्या आरोग्याची जबाबदारी घेणाऱ्या इतरांनी पुरविल्या जाणाऱ्या पोषक वातावरणात आरोग्य व्यावसायिक योगदान देऊ शकतात. तथापि, तितकेच किंवा त्याहूनही महत्त्वाचे, आरोग्यविषयक प्रतिसाद योग्य, परिणामकारक आणि कार्यक्षम आहेत याची खात्री करण्यासाठी आरोग्य तरतुदीच्या सर्व टप्प्यांमध्ये - गरजा मूल्यांकन, रचना, वितरण आणि मूल्यमापन यासह तरुणांचा सहभाग आहे. तरुण लोकांसाठी चांगल्या आरोग्याला चालना देणे हे योग्य माहिती प्रदान करण्यावर आणि जीवन कौशल्ये विकसित करण्यावर बरेच काही अवलंबून असते ज्याद्वारे तरुण लैंगिकतेला प्रौढ पद्धतीने सामोरे जाण्याची क्षमता प्राप्त करतात, चांगला निर्णय घेतात, निरोगी आत्मसन्मान निर्माण करतात आणि राखतात.

References: -

1. Quennerstedt, M. (2008). Exploring the relation between physical activity and health - a salutogenic approach to physical education. Sport, Education and Society, 13(3), 267-283.
2. McCuaig, L. & Quennerstedt, M. (2016). Health by stealth – exploring the sociocultural dimensions of salutogenesis for sport, health and physical education research. Sport, Education and Society. 23(2), 111-122.

❑❑❑

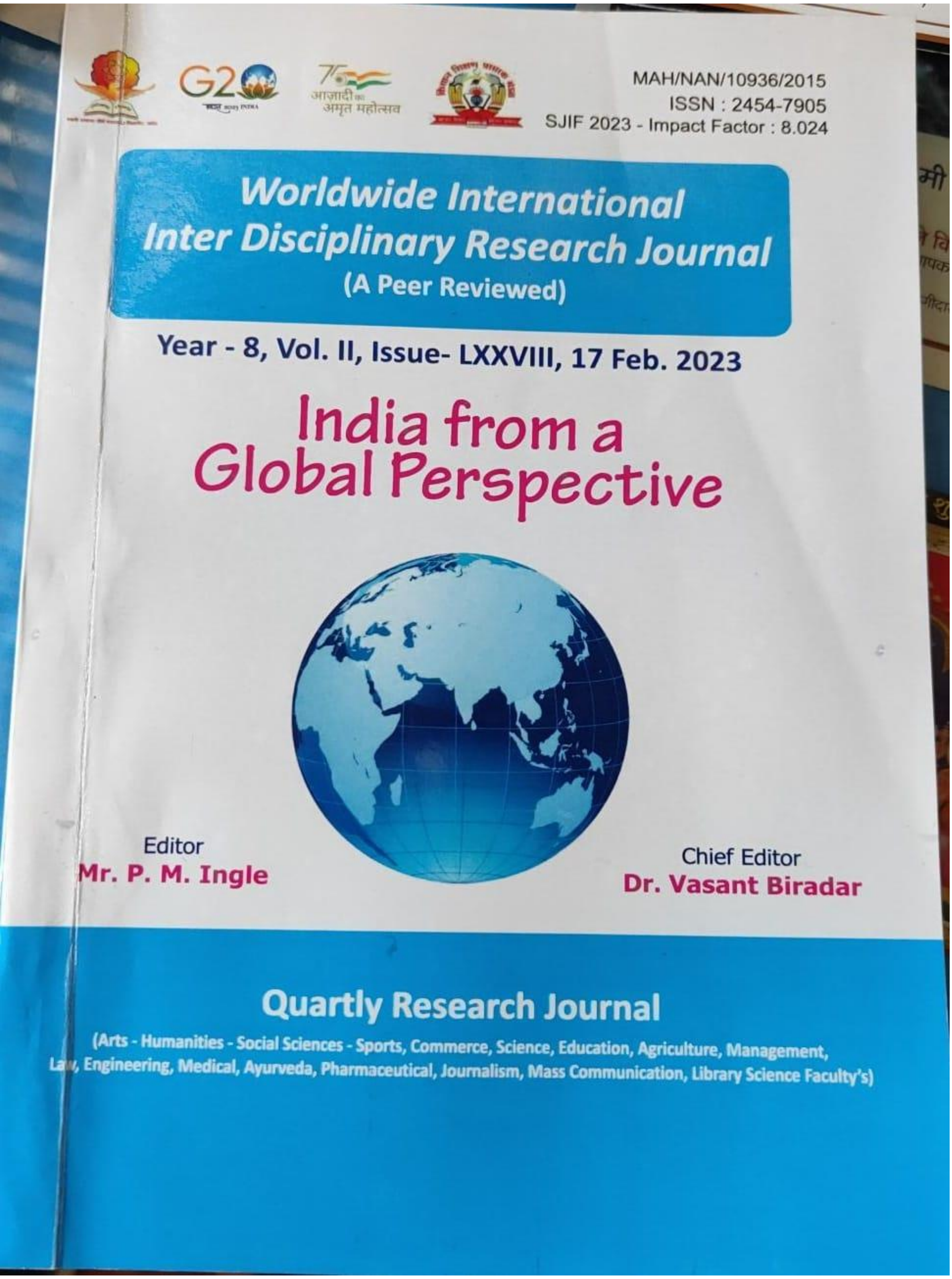

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. II, Issue- LXXVIII, 17 Feb. 2023

India from a Global Perspective

Editor
Mr. P. M. Ingle

Chief Editor
Dr. Vasant Biradar

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

18.	Reengineering and Total Quality Management	Mr. Andhorikar Yuvraj B. Dr. Shobha R Sulsule	73
19.	Modernization of Library Services Using ICT	Ingale Parmeshwar Manikrao	76
20.	Physical And Mental Development Is Due To Sports!	Dr. Prakash Laxmanrao Dompale	79
21.	Universal Access to Physical Education Under New Education Policy (NEP) 2020	Dr. Ganacharya V. N.	83
22.	Importance of Sports in Human Life : A Global Perspective	Dr. Mahendra D. Hemane	86
23.	Globalization of Yoga	Prof. Dr. Abhijeet S. More	90
24.	Importance Of Sports In Our Life	Dr. P. S. Ranmal	92
25.	Role of Technology in Football and Cricket: A Study	Dr. Vitthal Dumnar	95
26.	SIGNIFICANCE OF SPORTS IN EDUCATION	Prof. Halase Balaji Pandurang	98
27.	Yoga as a Medium of Physical Education	Dr. Jyotiram D. Chavan	102
28	Effect of Yoga Therapy on the Back Pain of Track and Field Players	Mr. Rupesh Ramchandra Thopate Dr. T. K. Bera	104
29.	Development Of Sport Taekwondo In Current Senario	Dr. Rvindra Dattatraya Shirke	108
30	Benefits Of Outcome-Based Education In Current Scenario	Dr. Sinku Kumar Singh Dr. Ashok Gingine Ramakant Bansode	111
31	Challenges in Implementations of Physical Educational Programmes under New Education Policy (NEP) 2020	Prof. Chatse Ashok Jayaji	115
32.	Impact Ofsport Activities On Physical Fitness And Mental Health	Mane Aditya Chandrakant	118
33.	Yoga's Health Advantages in Sports: A Study	Dr. Anirudh Baburao Birajdar	120
34.	Benefits of Yoga in Physical education and sports	Dr. Ganesh Prakash Mangire	125
35.	आधुनिक युगात तंदुरुस्तीसाठी शारीरिक सुदृढता घटकाची भूमिका	Dr. B. D. Kengale Santosh Ravindra Dhyade	131
36.	वैश्विकदृष्ट्या मानवी जीवनात खेळाचे महत्व	प्रा.डॉ.मीना सुरेंद्र कदम	133
37.	मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्य राखण्यासाठी योग: एक महत्वपुर्ण भूमिका	डॉ. केंगले भिमराव दुंदा	137
38.	विचार प्रदूषण आणि योग	डॉ. कलवले जी. के.	141
39.	मानवी जीवनात खेळाचे महत्व	प्रा. डॉ. देवकते उत्तम शेषराव	144

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454

Importance Of Sports In Our Life

Dr. P. S. Ranmal
HOD Sports & Physical Education
Vasundhara College of Arts, Science and Commerce, Ghatnandur, Block Ambajogai, Dist. Beed

Abstract:

The importance of games is presented in this research. Importance of sports is very h
our life because we have been playing since childhood. Everyone likes to play games, c
children, old people, anyone likes to sit and play in mobile and many people like to go out and
games. Playing sports makes our body healthy and protects us from many diseases. Playing
not only improves our physical health but also improves our mental health.In our life there are
types of sports like cricket, kabaddi, kho-kho etc. playing many types of sports which increase
physical ability and physical health. And to increase our brain power there are many games like
power which we can play to increase our brain power. When children are young they like to
games like hide and seek which makes them happy to play this game. Adults like to play games
cricket, kabaddi.

Keywords: Sports, Health, Psychology of sports, Importance of health.

Introduction:

Today this sport is also played at international level where people are also rewarded. Sp
are very important in children's life because at that time their physical ability and their he
continue to grow. Children enjoy more when playing with their friends. Before this many na
and international sports were not played in our country. But in today's time national and interna
sports have become more and more that all players can play their favorite sport.Sports have
important contribution in our life. People who want to play sports and make a name in the worl
sports can make their name by playing national and international sports. Playing sports increases
body's ability to fight against diseases, the effects of blood on our body are good. Playing sports
improves our mental health. In earlier times, sports were not so important in our lives because pe
were not much interested in sports at that time.But last few years as people's interest in sports
increasing, sports started to be played at international and national levels. There are many sports
give us national and international awards. When we were kids, we used to increase our body he
by playing sports. Many types of sports in children 'games play, so that their mental and phy
stress does not cause any kind of trouble. If you have any kind of mental stress, there are many ty
of games to overcome that stress, which can be overcome by playing.

Today's Condition of Sports:

Today's kids who have no interest in earlier games like cricket kabaddikho-kho histo
playing video games on mobile phones all day long. Due to which their physical development is
proper and they start getting many diseases at a young age. Don't go out playing games and d
play games with friends. Playing games with friends increases our trust in them and we can de
our friendship with them. There are many sportsmen in our country whose life is so important
they don't care about anything other than sports.

Mental Health:

We maintain physical and mental health by playing sports with friends, but we gain resp
society by playing international and national sports. Athletes who play sports at international

national levels also rule everyone's minds and are respected. If you are resorting to the gym to keep your body healthy, you must know that if you keep playing sports, your body will also stay healthy. There are many sports that you can play sports at international or national level by working hard in the sport.

Health and Sports:

It is very important for every person to have a healthy and fit body to keep his body healthy and to keep away from many diseases. If there is a healthy body, then a healthy mind and intellect develop in that body, along with which one always remains happy and takes interest in work.

There are different ways to keep the body healthy like exercise yoga and balanced diet but another way to keep the body healthy is sports.The importance of sports in keeping the body fit and healthy is unique. Among them, the importance of sports for children is so great that it cannot be expressed in words. Sports play a very important role in keeping the body healthy as well as keeping the mind healthy.While playing sports, we behave like children, we garden and enjoy ourselves, so our body is exercised and our mind is also developed, our mind is happy and healthy. Therefore, the importance of sports in every person's life is great.In today's busy life where everyone's life has become very busy, sports play an important role in providing us a healthy life. Specialization holds a very important place in the lives of students.So every student taking some time out to play sports gives them a healthy life along with a happy mind and entertainment.

Playing any sport leads to physical development as well as mental development. Every part of our body gets exercise while playing sports. Eyes, brain and every part of the body have to be used while playing. So playing sports doesn't require you to give up personal time for exercise either. Sports also improve body balance. Playing some sport regularly keeps the mind happy. Physical organs develop properly. Happiness and enthusiasm increase in the mind and success is achieved in every field of life.Also, after playing sports, thirst and hunger also increase so that our body gets the required energy. The body needs a lot of energy for the growth of our body, but if we sit in one place without doing any work or sports, the body does not get enough energy, so playing sports increases our thirst and hunger, so the body gets energy for growth.There are also different types of sports, some sports are physical and some are mental. That is how we call sedentary games and outdoor games. Playing physical games requires the body to work, while mental games involve the brain.Therefore, although there are different types of sports, each type is beneficial to our body. Physical sports exercise our bodies, while sedentary or mental sports stimulate our brain and develop our intelligence.

Different Sports and boost the strength:

Football, hockey, volleyball, cricket, tennis, kabaddi etc. are physical sports. Playing these games requires physical strength. On the other hand, there are mental games like chess, cards, quadrupeds, etc., which require the use of mental power to play, i.e. the brain needs to be stimulated.Whatever sport is played on the field, it keeps the body healthy and the mind happy. Sports develop a person's personality. So in every school and college students are given an hour for playing so that the personality development of the students takes place. Sports promote cooperation and brotherhood among each other. Sports also increase tradition respect and love. In such a way sports make us virtuous, characterful and a true person.

ISSN : 2278-9308 April, 2023

Impact Factor – (SJIF) –8.632 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2023

ISSUE No - (CDVIII) 408- B

Pandit Jawaharlal Nehru and Democratization of India

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Vasant D.Satpute
Editor
Principal,
(Late Ramesh Warpudkar ACS College, Sonpeth Dist.Parbhani)

Dr. Vitthal K. Jaybhaye
(English)
Dr. Bapurao V. Andhale
(Political Science)
Assistant Editors
(Late Ramesh Warpudkar ACS College, Sonpeth Dist.Parbhani)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**

© **All rights reserved with the authors & publisher**

INDEX-B

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	पंडित नेहरू आणि 'भारताचे परराष्ट्र धोरण'	डॉ. विजयसिंग कर्तारसिंग भावरदोडे	1
2	भारताच्या परराष्ट्र धोरणात पंडित नेहरूंचे योगदान	प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर	6
3	पंडित नेहरूंच्या अलिप्ततावादी धोरणाची उपयुक्तता	प्रा.डॉ.संदीप चौधरी	9
4	पंडीत नेहरूंचे भारतीय लोकशाहीच्या संदर्भातील विचार	प्रा.डॉ.दिपक सांबाप्पा देशमाने	13
5	पंडित नेहरू यांचे लोकशाही समाजवाद संबंधी विचार	प्रा.डॉ. देशमुख मनीषा बाळासाहेब	18
6	धर्मनिरपेक्षता व पंडीत जवाहरलाल नेहरु	प्रा.डॉ.नरेंद्र बाळासाहेब देशमुख	21
7	पंडित नेहरूंचे लोकशाहीवादी विचार	डॉ. संजय गायकवाड	24
8	पं. नेहरू प्रणित भारताचे परराष्ट्र धोरण	डॉ. संतोष कोल्हे	27
9	भारताच्या परराष्ट्र धोरण निर्मितीत पंडित नेहरूंची भूमिका व योगदान	प्रा.नानासाहेब दत्तू दिघे	30
10	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची राजकीय वाटचाल	प्रा.डॉ.डी.एम.कदम	32
11	पंडित जवाहरलाल नेहरूचे राष्ट्रवादा संबंधी विचार	खराटे विवेक परमेश्वर,प्रा. डॉ. कदम एच.पी.	35
12	आंतरराष्ट्रीयवाद व पं.नेहरूजी	प्रा.डॉ.काळे वि.एम	38
13	पंडित जवाहरलाल नेहरू एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व	प्रा. डॉ. अविनाश कोंडीबा खोकले	40
14	गांधी अनुयायी नेहरू	श्री संजय केदार	45
15	भारताच्या राजकारणात पंडित जवाहरलाल नेहरू चा समाजवादी दृष्टिकोनाचा अभ्यास	प्रा डॉ. इकबाल खान गफार खान	48
16	पंडित जवाहरलाल नेहरूचे राष्ट्रवादा संबंधी विचार	खराटे विवेक परमेश्वर, प्रा. डॉ. कदम एच.पी.	51
17	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाही संबंधी विचार	डॉ. बबन आमले,	54
18	पं. जवाहरलाल नेहरू आणि भारतीय लोकशाही	डॉ. शैलजा भारतराव बरुरे,	57
19	पंडित-नेहरू यांचे संसदीय लोकशाही संबंधी विचार	प्रा. दीक्षित साहेबराव ज्ञानोबा	63
20	पं.जवाहरलाल नेहरू यांच्या कार्यकाळातील भारताचे आर्थिक धोरण	डॉ.अशोक लक्ष्मणराव गोरे	66

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDVIII) 406-B
ISSN : 2278-9308
April, 2023

पंडित नेहरू यांचे लोकशाही समाजवाद संबंधी विचार

प्रा.डॉ. देशमुख मनीषा बालासाहेब
(समाजशास्त्रविभाग प्रमुख) वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर ता. अंबाजोगाई, जि. बीड

प्रस्तावना :

स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी लोकशाही समाजवादाचा पुरस्कार केला. ते कुशाग्र बुध्दीचे, उच्चशिक्षित आणि दूरदृष्टीचे नेते होते. त्यांचे वडील मोतीलाल नेहरू भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील सक्रिय कार्यकर्ते होते. त्यामुळे पंडित नेहरू यांच्या कुटुंबाला राजकीय वारसा लाभलेला होता. तसेच त्यांच्यावर पाश्चिमात्य व भारतीय विचारवंतांचा प्रभाव पडला होता. त्यामध्ये रसेल, कार्ल मार्क्स, हर्बट स्पेन्सर इत्यादी तसेच स्वामी विवेकानंद, महात्मा गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, अरविंद घोष इत्यादी भारतीय विचारवंतांच्या प्रभावामुळे त्यांच्या व्यक्तीमत्वात सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, मानवतावाद, समाजवाद, लोकशाही, समानतावाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय इत्यादी मूल्य त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात रुजली होती. पंडित नेहरूंनी स्वातंत्र्यपूर्व काळातच स्वतंत्र भारताच्या लोकशाहीवादी समाज व्यवस्थेसंबंधी आराखडा तयार केला होता. त्यांच्या मते,ज्या देशात राजेशाही, हुकूमशाही, साम्यवाद आहे त्या देशातील नागरिकांना पूर्णतः व्यक्तिस्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकार मिळत नाहीत. त्यामुळे देशात शांतता, संघटन, एकात्मता, सहिष्णुता, प्रस्थापित होत नाही. देशात शांतता प्रस्थापित करून नागरिकांचा व समाजाचा सर्वांगीण विकास करावयाचा असेल तर समाजवादी लोकशाही अमलात आली पाहिजे.

पंडित नेहरू यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाहीवादी समाज व्यवस्था अमलात आणण्याचे कार्य केले. त्यांच्या लोकशाहीवादी समाज व्यवस्थेमुळे देशातील मध्यमवर्गीय, गरीब आणि दुर्बल घटकातील व्यक्तींचा शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय दर्जा उंचावण्याचे कार्य केले. त्यांच्या या कार्यासंबंधी अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष श्री जॉन्सन यांनी प्रतिपादन केले आहे की, जग युद्धापासून पूर्णपणे मुक्त व्हावे, देशात शांतता प्रस्थापित व्हावी, नागरिकांना समान व्यक्ति स्वातंत्र्य व समान अधिकार मिळावेत. यासाठी नेहरूंनी निर्भयपणे कार्य केले. त्यांनी लोकशाहीवादी समाज व्यवस्थेद्वारे मानवतावादी मूल्यांची निर्मिती करण्याचे कार्य केले आहे. पंडित नेहरू यांचे लोकशाहीवादी समाजवाद यासंबंधीचे विचार व कार्य अनमोल असून प्रखड स्वरूपात दिसून येतात. त्यांच्या लोकशाहीवादी समाजवादाचे स्वरूप आणि कार्य यांचे शास्त्रीय स्वरूपातून अध्यन करणे उचित ठरते. या अनुषंगाने प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाची उदिष्टे पुढीलप्रमाणे मांडण्यात आली आहेत.

संशोधनाची उदिष्टे :

१) पंडित नेहरू यांचे लोकशाही संबंधीच्या विचारांचा आढावा घेणे.
२) पंडित नेहरू यांच्या लोकशाहीवादी समाजवादाची संकल्पना अभ्यासणे.
३) लोकशाहीवादी समाजव्यवस्थेचे स्वरूप व वास्तविकता यांचे अध्ययन करणे.

सदरील संशोधनाच्या उदिष्टाना अनुसरून खालील प्रमाणे गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहीतके :

१) पंडित नेहरू यांचे लोकशाही संबंधीचे विचार दूरदृष्टी कोणाचे आहेत.
२) लोकशाहीवादी समाजवाद मध्यमवर्ग, गरीब व्यक्ती आणि दुर्बल घटकांच्या विकासाला वरदान ठरला आहे.
३) लोकशाहीवादी समाजवाद पूर्णत अस्तित्वात आलेला नाही.

प्रस्तुत गृहीतकांच्या पडताळणी करिता पुढीलप्रमाणे संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती :

सदरील शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक व ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तर तथ्य संकलनाकरिता द्वितीय स्त्रोतातील प्रकाशित व अप्रकाशित स्त्रोतांचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्रकाशित तथ्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रातील प्रकाशित लेख, शासनाचे अहवाल इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे. तर अप्रकाशित स्त्रोतांमध्ये एम.फिल., पीएच.डी.चे प्रबंध, खाजगी संस्थाचे अहवाल, इंटरनेट इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :

पंडित नेहरू हे उच्चशिक्षित होते. त्यांच्यावर पाश्चिमात्य व भारतीय विचारवंतांचा प्रभाव पडलेला होता. त्यामुळे त्यांना सामाजिक जीवनाची प्रत्यक्ष जाणीव झाली होती. त्यांचा समाजातील मध्यमवर्गीय, गरीब, कष्टकरी लोकांच्या सर्वांगीण विकासाकरिता प्रगल्भ दृष्टिकोन होता. सामान्य जनतेला व्यक्तिस्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकार देवुन

त्यांना सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय दर्जा उंचावण्याकरिता लोकशाही अस्तित्वात आणणे आवश्यक आहे हे निश्चित केले होते. त्यांनी लोकशाही पद्धतीने समाज व्यवस्था प्रस्थापित होण्यासाठी लोकशाही समाजवादाचा अवलंब केला.

१) लोकशाही समाजवादाचा अर्थ व स्वरूप :

लोकशाही समाजवादामध्ये समाज व्यवस्था वर्गविहीन स्वरूपाची करणे, जनतेला व्यक्ती स्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकार देणे, सर्वसामान्य जनतेचा सर्वांगीण विकास शांततामय मार्गाने घडवून आणणे होय. समाजातील कोणत्याही नागरिकाचे अथवा गटाचे कोणत्याही स्वरूपात शोषण होणार नाही अशी समाज व्यवस्था स्थापन करणे. या लोकशाही समाजवादी संकल्पनेला अनुसरून पंडित नेहरू यांनी आपल्या राजकीय कारकीर्दीत सर्वच नागरिकांना सामाजिक क्षेत्रामध्ये विकासाची समान संधी निर्माण करून दिली. त्यांच्या लोकशाहीवादी समाजवादाच्या कार्यामुळे आधुनिक काळात सर्वच जाती-धर्माच्या व्यक्तींना सामाजिक कार्यात समान संधी मिळत असून त्यांचा सामाजिक दर्जा उंचावलेला दिसून येतो.

२) लोकशाहीतील सर्वसमावेशक समाजवाद :

पंडित नेहरू यांनी लोकशाहीमध्ये सर्वसमावेशक समाजवादाची संकल्पना मांडली. त्यांना सर्व समावेशक समाजवादाचे स्वरूप केवळ जनतेला समान विकासाची संधी एवढेच मर्यादित मान्य नव्हते. तर त्यांच्या मते, वास्तववादी आणि परिपूर्ण समाजवाद हा नागरिकांच्या सामाजिक मूल्याधिष्ठित असला पाहिजे. या सामाजिक मूल्यांमध्ये नागरिकांचा मानवतावादी दृष्टिकोन, त्यांची नैतिकता,सहकार्याची भावना, सहिष्णुता, सत्य आचरण, अहिंसा आणि शांतता प्रस्थापित झाली पाहिजे. नागरिकांनी स्वतः स्वयं शासन, स्वयंशिस्त निर्माण केली पाहिजे. तेव्हाच सामाजिक क्षेत्रात सामाजिक न्याय समता बंधुता आणि व्यक्तीची प्रतिष्ठा निर्माण होईल. नागरिकांच्या अंगी स्वयं शासन आणि स्वयंशिस्त निर्माण झाली की, समाजात समानता, स्वातंत्र्य, न्याय ही मुल्ये आपोआपच विकसित होतात. सर्वांनाच सामाजिक विकासाची समान संधी प्राप्त होऊन शोषण, वर्ग भेद, संघर्ष संपुष्टात येऊन शांतता प्रस्थापित होते. अशा स्वरूपाची परिपूर्ण लोकशाही सर्वसमावेशक समाजवाद त्यांना अपेक्षित होता.

३) लोकशाही समाजवाद एक जीवन पद्धती :

पंडित नेहरूंनी लोकशाही समाजवादाकडे अतिशय व्यापक दृष्टिकोनातून पाहिले आहे. त्यांच्यामध्ये लोकशाही समाजवाद हा केवळ समाजात समानता निर्माण करणारा प्रकार नाही तर लोकशाही समाजवाद हा सर्वसामान्य नागरिकांची समान आणि जीवन जगण्याची पध्दती बनली पाहिजे. भारतीय नागरिकांमध्ये इंग्लंड, अमेरिकेप्रमाणे लोकशाही समाजवादाचा दृष्टिकोन व मनोवृत्ती निर्माण झाली पाहिजे. लोकशाही समाजवाद यशस्वी करण्याकरिता नागरिकांनी मानवतावादी मुल्ये, सामाजिक मुल्ये आणि स्वाभिमानी जीवन जगण्याची तत्वे अंगी बाळगली पाहिजेत. सामाजिक मुल्ये आणि स्वाभिमानी जीवन जगण्याची तत्वे हीच लोकशाही समाजवादी जीवन जगण्याची पध्दती आहे.

४) लोकशाही धिष्टीत समाजव्यवस्था :

पंडित नेहरूंनी नागरिकांना सामाजिक स्वातंत्र्य आणि सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त होण्याकरिता लोकशाहीधिष्टीत समाज व्यवस्था प्रतिपादन केली होती. त्यांच्या मते, समताधिष्ठित समाज व्यवस्था प्रस्थापित झाली नाही तर व्यक्ती स्वातंत्र्य, मूलभूत अधिकार आणि लोकशाहीचे अस्तित्व धोक्यात येऊ शकते. त्यामुळे लोकशाहीतील समान मताधिक्यातून स्थापन झालेली संसदीय शासन व्यवस्था राज्यकारभार करू शकणार नाही. संसदीय शासन व्यवस्था टिकविण्याकरिता लोकशाही धिष्टीत समाज व्यवस्था स्थापन करावी लागेल. देशात जोपर्यंत लोकशाही धिष्टीत समाजाची उभारणी होणार नाही तोपर्यंत सामाजिक संघर्ष, हिंसाचार, दंगली, हत्या, शोषण, वर्ग व्यवस्था यांचे निर्मूलन होणार नाही, सामाजिक व मानवी मूल्यावर आधारलेली समाज व्यवस्था निकोप व टिकवून राहण्यासाठी लोकशाहीधिष्टीत समाज व्यवस्था निर्माण झाली पाहिजे. अशा निकोप व समताधिष्ठित समाज व्यवस्थेतूनच समाज व नागरिकांचा सर्वांगीण विकास घडून येतो.

५) लोकशाही समाजवाद अस्तित्वात आणण्याचे मार्ग :

पंडित नेहरू लोकशाही समाजवादाचे पुरस्कारते होते. त्यांनी लोकशाही, समाजवाद अस्तित्वात आणण्याकरिता जे मार्ग सुचविलेले आहेत त्यामध्ये नागरिकांना पूर्ण व्यक्तिस्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकार देणे, त्यांना मताधिकाराद्वारे आपले लोकप्रतिनिधी निवडण्याचे स्वातंत्र्य देणे, लोकशाही मार्गाने नागरिकांना सत्तेत सहभागी करून घेणे, स्थानिक पातळीपासून राष्ट्रीय स्तरापर्यंत सर्वच समूह, समुदाय, गट आणि संस्था यांना समान स्वरूपात विकासाची संधी देणे या व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि विकासाच्या संधीमुळे नागरिकांना विकासाची जाणीव जागृती होईल ते स्वतः विकासाच्या स्पर्धेत सहभागी होतील. त्यांचा भौतिक, आर्थिक, राजकीय विकास घडून आला की, समाजात

ISSN : 2278-9308
April, 2023

शांतता प्रस्थापित होईल. तेव्हा हिंसाचार, शोषण, वर्ग व्यवस्था संपुष्टात येईल. समाजात बंधुत्व, एकात्मता, संघटन, सहिष्णुता, मानवतावाद या मूल्यांची निर्मिती होईल तेव्हा आपोआपच लोकशाही समाजवाद अस्तित्वात येईल.

६) लोकशाही समाजवादाचे यश-अपयश :

पंडित नेहरू यांनी लोकशाही समाजवादाची आवश्यकता व स्वरूप सामाजिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून मांडले आहे. त्यांनी समाजात एकात्मता, संघटन, शांतता, मानवी व सामाजिक मूल्यांचा विकास या दृष्टिकोनातून समाजवादाची आवश्यकता स्पष्ट केली. त्यांच्या लोकशाही समाजवादानुसार नागरिकांना अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकार प्राप्त झाले. समाजात संघटन व एकात्मता निर्माण झाली. नागरिक आपल्या मताधिकारातून लोकप्रतिनिधींची निवड करीत आहेत. नागरिक स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या राजकारणात सहभाग नोंदवीत आहेत. ते आपला आर्थिक, राजकीय विकास करून घेत आहेत.

पंडित नेहरू यांचा लोकशाही समाजवादासंबंधी उदारवादी दृष्टिकोन असला तरी आधुनिक काळात समाजामध्ये लोकशाही समाजवाद पूर्णत: विकसित झालेला दिसून येत नाही. आजही समाजात स्त्रिया, दलित, गरीब, अल्पसंख्यांक यांना परिपूर्ण व्यक्ती स्वातंत्र्य व अधिकार मिळत नाहीत. तसेच जातीय दंगली हिंसाचार दहशतवाद घडून येत आहे.

निष्कर्ष :

१) पंडित नेहरू यांच्या लोकशाही समाजवादाच्या अध्ययनाद्वारे लोकशाही स्वरूपाची समाजव्यवस्था कोणत्या स्वरूपाची असते याची जाणीव जागृती घडून येते.

२) नेहरूंनी मांडलेले लोकशाही समाज व्यवस्थेचे स्वरूप राजकीय नेते, समाजवादी विचारवंत समाज सुधारक, संशोधक यांना चालना देणारे आहेत.

३) नेहरू यांनी मांडलेल्या संसदीय लोकशाही समाजवाद अस्तित्वात आणला तर समाजाचा सर्वांगीण विकास घडून येईल.

सारांश :

पंडित नेहरूंनी जनकल्याण आणि समाज विकास या दृष्टिकोनातून लोकशाही समाजवादाची निर्मिती केली. त्यांनी लोकशाही समाजवादाच्या माध्यमातून मध्यमवर्ग, गरीब, दुर्बल घटकातील व्यक्तिंना सर्वांगीण स्वातंत्र्य व अधिकार देऊन त्यांचा सामाजिक दर्जा उंचविण्याचे कार्य केले आहे.

संदर्भसूची :

१) घोटाळे रा. ना., 'सामाजिक शास्त्रीय संशोधन पद्धती व तत्वे', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर. २०००

२) कुलकर्णी बी. वाय., 'भारतीय राजकीय विचारवंत', विद्या भारती प्रकाशन, लातूर. २००६

३) बिराजदार जी. एच., 'प्रशासकीय विचारवंत', कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. २०००

४) पाटील बी. बी., 'भारतीय राजकीय विचारवंत', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. १९९७

५) चव्हाण पंजाबराव, 'भारत निर्माते पंडित जवाहरलाल नेहरू', अलिशा प्रकाशन, पुणे. २००३

६) चित्रे पुरुषोत्तम आत्माराम, 'जवाहरलाल नेहरू', अनुपम प्रकाशन केंद्र, औरंगाबाद. १९९६

७) https//MPC news.in pimpripandit.

8) https//mr.m.wikipedia.org.

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate

● Mailing Address ●

Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor : POWER OF KNOWLEDGE

Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7875827115

Email : powerofknowledge3@gmail.com /

shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-

Annual Subscription: Rs. 1000/-

Assistant Professor

Vasundhara College, Ghatnandur

Tq. Am[illegible] Dist. B[illegible]431519

Guidelines for Writers

- "Power of Knowledge" the referred research journal has permission and registered of RNI, Ministry of Information and Broadcasting, Govt, of India.

  Research papers in all subjects of all faculties in Hindi, English, Marathi will be published in "Power of Knowledge".

- Research scholars should sent their papers in Marathi, Hindi and English on one side typed papers. It should be in Pagemaker or word format with a CD. Scholars should send their papers through registered / speed post. A Xerox copy of papers should be enclosed.

- The writer should give a letter of undertaking that he / she has not violated copy right act and the whole responsibility will not be liable of any legal action. This undertaking is compulsory with the research paper.

- Directions regarding fonts

  English **Times New Roman or any 12** font

  Hindi & Marathi **ISM DVB TT- Surekh Pagemaker, Font 14**

- Research paper should be in A-4 size upto 4-5 pages, value language and references should be mentioned.

- There should not be grammatical mistakes.

- If the research paper published in "Power of Knowledge" not accepted by Research Recognition Committee/University Body/other research related committees, the Editor/Printer/Publisher will not take any responsibility of the same.

- All the postal contact should be to the address of editor through registered post only.

- Despute shall be subject to hearing at Hon'ble BEED (M.S.) Jurisdiction only.

Ideas expressed in "Power of Knowledge" belongs to the writer exclusively. The editor, publisher & printer of "Power of Knowledge" have nothing to do it with them. At the same time it is made clear that if writers violate copyright act, they will be responsible for their own action. Hence, it is clarified from editor, publisher and printer's side.

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार

डॉ.मोरे अर्जुन मोहनराव
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता.अंबाजोगाई जि.बीड

प्रस्तावना –

भारतीय जनहितवादी थोर राजकारणी, कृषक क्रांतीचे जनक पंजाबराव देशमुख (भाऊसाहेब) यांचा जन्म अमरावती जिल्हयातील पापळगावी 27 डिसेंबर 1810 रोजी झाला. त्यांनी उच्च वैद्यकीय शिक्षण घेऊन डॉक्टर पदवी घेतली. त्यांनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची आस्था असल्यामुळे त्यांनी राष्ट्रीय चळवळीत सक्रीय सहभाग घेतला. भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर ते 1952,1957,1962 या तीन वेळेस लोकसभेवर निवडून आले. पंजाबराव देशमुख हे 1952 ते 1962 या कालावधी मध्ये केंद्रीय मंत्रीमंडळात पहिले कृषी मंत्री होते. त्यांनी राजकीय सत्तेचा वापर आपल्या स्वार्थाकरीता अथवा प्रतिष्ठेकरीता केला नाही. त्यांनी देशातील मजुर, कष्टकरी, अल्पूधारक आणि शेतकरी यांचा आर्थिक विकास करण्याकरिता सातत्याने कार्य केले.

गरीब आणि कष्टकरी जनतेचे शिक्षणाच्याव्दारे अज्ञान दुर करणे आणि व्यवसाय व कृषी विकासामधून राष्ट्राचा आर्थिक विकास करणे हे त्यांचे ध्येय होते. ते म्हणतात भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. यादेशातील 80 टक्के जनता ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. हया जनतेच्या उपजीवीकेचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. शेती व्यवसायाचा विकास झाला तरच ग्रामीण भागातील जनतेच्या दारिद्रयाचे निर्मुलन होईल. शेती विकासातून आर्थिक विकास घडून येईल. या दृष्टीकोनातून त्यांनी शेतकरी संघाची स्थापना केली. त्यांनी शेतकरी संघाच्या प्रचाराकरीता महाराष्ट्र केसरी वर्तमान पत्र चालवि ले. ल्यांनी कृषी विकासासाठी 1960 मध्ये दिल्ली येथे जागतिक कृषी प्रदर्शन भरविले. त्यांच्या आर्थिक विकासवादी दृष्टीकोनातून आणि आर्थिक विकासामुळे आधुनिक काळात आर्थिक विकासामुळे विकासाची गंगा विकसीत झाली आहे. अशा महान राजकीय विकासवादी नेत्याच्या आर्थिक विकासाच्या कार्याच्या अध्ययनाकरिता पुढील प्रमाणे अध्ययनाच्या उद्दिष्टयांची मांडणी करण्यात आली.

संशोधनाची उददीष्टे-

1. पंजाबराव देशमुख यांचा आर्थिक विकासाचा दृष्टीकोन अभ्यासणे.
2. पंजाबराव देशमुख यांच्या आर्थिक विकासाच्या कार्याचा आढावा घेणे.
3. पंजाबराव देशमुख यांच्या आर्थिक विकासाच्या कार्याचा परिणाम अभ्यासणे.

आवलंबून आहे. ही अर्थव्यवस्था सशक्त बनवायची असेल तर शेती व्यवसायाचा विकास घडून आला पाहिजे. ही बाब पंजाबराव देशमुख यांच्या लक्षात आली. त्यांनी प्रथमतः मजूर, कष्टकरी आणि शेतकरी यांना संघटीत करण्यावर भर दिला. तसेच त्यांनी मजूर संघ व्यावसायीक संघ, शेतकरी संघ यांची स्थापना केली.

मजूर संघाच्या माध्यमातून त्यांनी मजुरांना कष्टाचा योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे या करित मजुरीचे दर निश्चित करण्यावर भर दिला. तसेच व्यावसायिक संघाच्या माध्यमातून नवनवीन व्यवसाय कसे करावेत. व्यावसाय करताना आर्थिक नफा-तोटा कशा प्रकारे होतो या संबंधी प्रशिक्षणाचे आयोजन केले. तर शेतकरी संघाच्या माध्यमातून शेतक-यांना संघटित करून शेती ही केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन नसून तो एक व्यावसाय आहे हे समजून सांगितले. शेतक-यांनी आपले उत्पन्न वाढवण्याकरिता तांत्रिक पध्दतीने शेती केली पाहिजे. शेतक-यांचे उत्पन्न वाढले ही राष्ट्राचे उत्पन्न वाढते. राष्ट्रीय उत्पन्न वाढले की राष्ट्रीय आर्थिक विकास घडून येतो. राष्ट्राच्या एकूण उत्पन्नात 50 टक्के उत्पन्न हे शेती व शेती संबंधीत व्यावसायातून निर्माण झाले पाहिजे. त्यामुळे शेतक-यांनी शेती राष्ट्रांच्या विकासाचा मुख्य आधार आहे असे समजून शेती करावी. कारण शेतक-यांचा आर्थिक विकास तर देशाचा आर्थिक विकास असा साधा सरळ आर्थिक विकासाचा दृष्टीकोन त्यांनी मांडला. त्यांच्या मते भारत हा शेतक-यांचा देश आहे. शेतक-यांच्या घामावर राष्ट्रांचा आर्थिक विकास अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतक-यांच्या घामाचा मोबदला त्यांना मिळाला पाहिजे. त्याकरिता शेती मालाला हमीभाव शेती अवजारांची पूर्तता शेतीला अल्पदारात कर्ज पुरवठा इत्यादी सुविधांवर त्यांनी भर दिला.

आधुनिक आणि तांत्रिक शेती –

भारतीय शेतक-यांची दैववादी निराशावादी मानसिकता बदलून त्यांना आर्थिक विकासाची जाणिव करून देणे गरजेचे आहे. कारण शेतक-यांचा शेती संबंधीचा पारंपारिक दृष्टीकोन बदलत नाही. तोपर्यंत त्यांना जास्तीत जास्त उत्पन्न काढण्याची जिज्ञासा मिळणार नाही. जोपर्यंत कमी कष्टात अधिक उत्पन्न होत नाही. तोपर्यंत शेतक-यांची आर्थिक स्थिती सुधारणार नाही. हे लक्षात घेऊन पंजाबराव देशमुख यांनी शेतक-यांनी शेती करताना आधुनिक तंत्राचा वापर करावा हे स्पष्ट केले. त्यासाठी त्यांनी कोलंबो प्लॅन प्रमाणे निरनिराळया देशात शेतक-यांना पाठविण्याची योजना आखली. तसेच इंटर नॅशनल फॉर्मयुथ एक्सचेंज कार्यक्रम भारतात सुरू करून ब-याच शेतक-यांना तांत्रिक शेतीचे ज्ञान मिळावे या करीता खेडयात तांत्रिक शेती प्रशिक्षणाची सुविधा केली. या प्रशिक्षणात तज्ञ व्यक्तींना खेडयात पाठवून प्रत्यक्ष शेतक-यांना शेती लागवडीचे प्रशिक्षण दिले. पंजाबराव देशमुख यांनी तांत्रिक शेती प्रशिक्षणातून शेतक-यामध्ये आधुनिक शेती पध्दतीची ज्योत पेटवली. शेतक-यांना अधिक उत्पन्न मिळू लागले. ते शेती व्यवसायाकरिता नवनवीन तांत्रिक आवजारे वापरू लागली. ते नगदी पिके घेउ लागली त्यातून शेतक-यांचा आर्थिक विकास घडून येण्यास मदत झाली आहे.

मिळाली पाहि जे. त्यांच्या मालाला हमीभाव मिळाला पाहिजे. त्यांच्या मालाच्या किंमती कमी केल्यातर शेतक-यांचा आर्थिक विकास होणार नाही.

शेती पुरक व्यावसाय –

शेती व्यावसायाबरोबरच शेतक-यांनी शेतीला पुरक व्यवसाय केले पाहिजेत. यामध्ये पशुपालन दुग्ध व्यवसाय, शेती अंतर पीके, या व्यवसायाकरिता शासन अनुदान देत आहे. या पुरक व्यवसायामुळे शेतक-यांचा आर्थिक विकास घडून येईल.

कुटीर उद्योग व लघुद्योगाला प्राधान्य –

पंजाबराव देशमुख यांनी आर्थिक विकासाकरीता कुटीर उद्योगाला प्राधान्य दिले. त्यांच्या मते प्रत्येकजातीच्या व्यक्तीने आपले पारंपारिक व्यवसाय तांत्रिक पध्दतीने केले तर त्यातून रोजगाराची निर्मिती होईल. तसेच कुटीर उद्योगातील कारागीरांनी आपल्या कला, कौशल्याला, प्राधान्य दिले तर त्यांना अधिक नफा मिळेल. लघुउदयोगाच्या माध्यमातून रोजगाराची निर्मिती होऊ शकते. त्यातून आर्थिक उत्पन्नाची निर्मिती होईल. त्यामुळे शासनाने कुटीर व लघुउद्योगाला प्राधान्य दिले पाहिजे.

कर्ज मुक्ती विधायक –

पंजाबराव देशमुख यांनी कुटीर उद्योजक, लघुव्यावसायिक, अल्पभूधार यांच्या कडील कर्जाची रक्कम बळाचा वापर करून वसुल करू नये. त्यांच्या संपत्तीची जप्ती करू नये. अशा मध्यम वर्गीय लोकांकडील कर्जाची रक्कम मुक्त केली पाहिजे. तेव्हाच मध्यम वर्गीय लोकांचा आर्थिक विकास घडून येईल. या दृष्टीकोनातून त्यांनी कर्जमुक्ती विधायक मांडले.

आर्थिक विकासासाठी योजना –

पंजाबराव देशमुख यांनी मजुर, कष्टकरी, अल्पभूधारक, शेतकरी, यांच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळावी या करीता अनेक योजना राबविल्या यामध्ये लघु व कुटीर उदयोगाला आर्थिक मदत योजना, राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी विक्री संघ, कृषक सहकारी अधिकोष, ग्रामीण विकास पुनर्रचना संघटना, कृषी सहाय्यक संघटना, अखिल भारतीय तांदुळ महासंघ अशा प्रकारे त्यांनी आर्थिक विकासाकरिता वेगवेगळया योजना सुरू केल्या.

पंजाबराव देशमुख यांनी शेती पुरक व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसायाला प्राधान्य दिले. दुग्ध व्यवसायातून आर्थिक उत्पन्नाची निर्मिती घडून यावी या करीता भारतातील सर्वात मोठी आणि सर्वात उत्तम आरे डेअरी सुरू केली. ही डेअरी दुधाला योग्यभाव देत असे. त्यामुळे गाय, म्हशी पालन करणा-यांना आर्थिक उत्पन्नाची सुविधा झाली.

अध्यनाचे महत्व –

पंजाबराव देशमुख यांनी मजूर, कष्टकरी, अल्पभूधारक, शेतकरी या वर्गाचा आर्थिक विकास घडून यावा या करिता त्यांचा व्यावसायीक दृष्टीकोन आणि राबविलेल्या योजना आणि केलेले कार्य. हे आधुनिक काळातील राजकीय नेते, शासन सेवाभावी संस्था यांना मार्गदर्शक ठरत आहे. तसेच अभ्यासक, संशोधक यांना आर्थिक विकासाचे नियोजन या अनुशंगाचे अध्ययन करण्याकरिता प्रस्तुत अध्ययन विषय महत्वाचा आहे.

Assistant Professor

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor 6.522

E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (A) October- 2022

Indian Economy

Challenges & Opportunities

Guest Editor:
Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Executive Editor of the Issue:
Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Associate Executive Editor of the Issue:
Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net SWATIDHAN PUBLICATIONS

123 (84)

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue -304 (A): Indian Economy : Challenges & Opportunities
Impact Factor : 6.522
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October-2022

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - BoS Member (SPPU), MGV's LVH College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**
- **Prof. K. M. Waghmare** - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi **[M.S.] India**
- **Prof. Vidya Surve-Borse**- MGV's LVH Arts, Sci. & Com.College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**

Advisory Board -
- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali,** HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik**
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Covid-19 And Human Capital Formation in India	Gaurdas Sarkar	05
02	Dr. Ambedkar and Social Liberation	Dr. Vikas Singh	12
03	Situating Gandhi in Modern Times and Challenges to Gandhism	Dr. Mini Pathak Dogra	17
04	Impact on the Arrivals and Prices of Tomato, Potato and Onions in Maharashtra During Covid-19	Dr. Ashok Tiparse, Sardar Jagdeep singh	24
05	Agriculture Production in India: Trends and Future	Madhav Shinde	31
06	Cashless Economy - Challenges and Opportunities in India	Dr. Shankar Ambhore, Dr. P. K.Waghmare	36
07	The Future of Crypto-Currency	Dr. A. M. More	42
08	Impact of Russia Ukraine War on Indian Economy	Dr. A. R. Chavan	46
09	Impact of Covid on Indian Economy	Ms. Surbhi Bhardwaj	52
10	Public Health Expenditure: A Comparative study of Maharashtra and Kerala	Dr. Dipak Chaudhari	52
11	Agricultural Backwardness in Marathwada	Dr. S. D. Erande	64
12	Covid-19 Pandemic : Impact on Teaching and Learning	Dr. Madhuri Kamble	67
13	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. Vishwanath Kokkar	74
14	Impact of Covid-19 on FDI Inflows in India	Dr. R. D. Jeur , Mr. Ashish Bhasme	76
15	Climate Change and Indian Agriculture	Dr. Pandit Nalawade, Dr. Dattatray Lawand	81
16	Climate Change and its Impact on Agriculture	Shyam Takle	83
17	Progress of Indian Industrial Sector In the Last 75 Year	Dr. Balkrushna Ingle	88
18	Indian Industrial Sector in Last 75 Years: Issues and Challenges	Dr. S. R. Manza	92
19	Role of Super Shops in Social Development of the Local Youth – A Critical Study of Buldana District	Sumit Ginode, Dr. Anil Purohit	98
20	Role of Service Sector in Indian Economy	Dr. P. N. Dapke	103
21	Performance of Indian Industrial Sector In The Last 75 Years	Dr. Prashant Deshmukh, Appasaheb Gayake	106
22	Covid-19 Pandemic Period Inflation in India	Niwrutti Nanwate	113
23	English Language, Communication Skills and Various Job Opportunities	Mr. Praful Deore	118
24	Impact of The Russia-Ukraine War Crisis on the Indian Economy	Dr. Laxminarayan Kurpatwar	122
25	Impact of Covid-19 Disease on Various Sectors of Indian Economy	Mr. Gautam Nikam, Dr. Prashant Deshmukh	127
26	Effects of The Pandemic on the Global Economy	Dr. Savita Sonawane	130
27	Problems and Prospects of Agriculture Marketing in India	Gopal Deshmukh	133

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambejogai Dist. Beed 431519

125 (91)

The Future of Crypto-Currency

Dr. More A. M.
HOD Economics
Vasundhara College of Arts, Science & Commerce,
Ghatnandur, Block Ambajogai, Dist. Beed.
drmoream@rediffmail.com

Abstract:

The whole world is developing digitally, virtually, hence the currency is not escaped from this. This research paper is going to focus on crypto-currency and its growth. The concept of virtual currency is almost a decade old now. So, most people must know what virtual currency is. Virtual currency or 'Crypto-currency' is a currency created on the basis of computer algorithms. This currency has no physical form. However, you can use it for financial transactions. Digital currency has become popular in the past few years. It is created through block-chain technology. The digital currency is encrypted i.e. coded hence it is also called crypto-currency. Here we also think that crypto-currency is fearful thing but if we get its knowledge properly then it will become easy to understand. History has shown us change is important in anyone's life.

Keywords: Crypto-Currency, Currency, Digital Currency, Virtual Money.s

Introduction:

Currencies like Rupee, Dollar, and Euro are used all over the world. Many digital currencies have emerged in the virtual world in the last ten to twelve years. The popularity of these currencies continues to grow. This currency is widely used by the youth. In very simple words – crypto-currency is virtual currency. A digital or virtual currency that is an alternative to currency notes. This means that this currency is not like Indian Rupee, US Dollar or British Pound. No country's government or bank 'prints' currency. Crypto-currency is only available online. These currencies are created through mining and transactions of these crypto-currencies are done through block-chain. Some of the famous crypto-currencies are Bitcoin, Litecoin, Ripple, Ethereum and ZCash. Facebook is also preparing to launch its crypto-currency called Libra. The Bitcoin crypto-currency was launched almost a decade ago. Bitcoin is a currency like rupee, dollar or any other currency. Only it is online and encrypted by a computer code. Just like we get notes from banks, here too you can buy this currency on online sites with your own money. After purchasing this, you create a wallet in which you can store this currency. With each such purchase, a new block is created. And this process is called mining.

Crypto and Block-Chain:

Crypto-currency is based on a technology called block-chain. Praveen is a portfolio manager in a large Singapore based company. His work is related to currency trading. Speaking to the BBC, he said, "Block-chain is the technology platform of the future. Crypto-currencies are exchanged through block-chain. Block-chain is a system for storing information. It is almost impossible to manipulate or hack information." Leonard Kukos invests in crypto-currencies in Bangkok, the capital of Thailand. They are busy in this work. He is also well versed in emerging technologies like block-chain. In response to questions sent by the BBC, he said that, in simple terms, block-chain is a special type of database. It can be called a distributed account. Records

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

126
92

sells one Bitcoin bought in April in May, he would have made a whopping profit of Rs three lakh in a month.

- So this is the growing empire of virtual currency. Virtual currency is still not recognized in many countries. Even today it does not fit within the framework of the law. Yet the turnover of these virtual currencies is in billions of dollars.

Facebook and Crypto-Currency:

- Naturally, Facebook saw this and decided to enter this new industry. Also, Facebook had issued a virtual currency 'Facebook Credit' ten years ago.
- 'Facebook Credit' could be used to make purchases in games played or apps used on Facebook. At that time, one dollar was worth ten Facebook credits. However, 'Facebook Credit' was not digested by the users. There were two reasons for this. One, Facebook was not as global at that time as it is today, and secondly, the concept of virtual currency was not popular until then. Today both these obstacles have been removed.

Misuse of Crypto-currencies

According to the government, crypto-currency is used for money laundering. Smugglers and terrorists can use it. According to proponents of crypto-currency, even using traditional currency, people commit corruption, loot, use it for terrorist schemes. Neither governments nor central banks have any regulations or infrastructure to regulate crypto-currencies. For decades, central banks have kept a close eye on terrorist financing and illicit financial transactions. Details of each transaction are noted. Since it is a foreign currency, the details also have to be submitted. KYC and anti-money laundering strategies are part of it. But there are no such rules regarding crypto yet.

How to trust crypto-currency?

Trust in crypto-currency will increase as large institutions and banks start using it. Large organizations have started using crypto-currencies. Goldman Sachs offers Bitcoin to customers. According to Leonard, building trust takes time. It took a decade for crypto-currencies to move from secrecy to mainstream. Conventional currency took longer than this. Germany's Deutsche Bank released a study on the future of payment systems. Crypto-currencies were elaborated in it. According to a report by DH Bank, 'Crypto-currency's security, speed, lowest exchange fees, relevance in the digital age are all good points, but it has not been widely used for transactions.' This research has said that the situation will change as time changes. Chinese companies such as Google, Amazon, Facebook, Apple or Tenset can allay the Chinese government's skepticism regarding crypto-currencies. If that happens, crypto-currency will become more attractive. If the number of people using block-chain wallets continues to grow, by the end of the decade there will be 20 million people using crypto-currency. Which will be four times than now.

Conclusion:

Many people are afraid to invest in crypto-currency. Because its price fluctuates constantly. American famous investor Warren Buffett said that 'Be fearful when other people are greedy, be greedy when other people are fearful.' In this case we can say that even though investors are withdrawing money from the crypto market out of fear due to the volatility in the global market, there is hope to come back once the market recovers. Talking about the metaverse, the Indian market is yet to become a virtual hub for shopping and transactions.

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

127
93

However, one side of this whole discussion is that till now no clear policy on NFT has been made public by the government and the Reserve Bank of India. PayPal, an e-wallet, allows Bitcoin exchange. This has eased the way for Bitcoin. But some experts still think that crypto-currency is a bubble and will burst soon. According to Leonard, the future of crypto-currency is coming in front of us through many aspects.

References:

1. https://myletstalks.in/what-is-the-future-of-crypto-currency-in-india-read-more/
2. Block Chain & Crypto Currencies by Anshul Kaushik
3. Crypto Currency By Dr. Girish Valawalkar
4. https://www.loksatta.com/do-you-know/what-is-cryptocurrency-scsg-91-2099852/
5. Brennan, C., & Lunn, W. (2016, August 3). Blockchain. Retrieved from Finextra: https://www.finextra.com/finextra-downloads/newsdocs/document-1063851711.pdf
6. Basics of Cryptocurrency by Sumeet Chauhan
7. Joshi, S., & Stein, A. (2013). Emerging Drone Nations. Survival: Global Politics and Strategy, 53-78.

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

128

94

INDEX -B

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	भारतातील दारीद्रय समस्या व उपाय	प्रा.डॉ. सुभाष राठोड	1
2	भारतातील दारिद्रय – कारणे आणि उपाय	प्रा.डॉ.राजेश्री अप्पाराव जाधव	7
3	भारतातील ग्रामीण विकास योजना	प्रा.डॉ. नागसेन नामदेव मेश्राम	11
4	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीची भूमिका :	डॉ.मीनाताई देविदासराव बोरुळे	16
5	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीचे स्थान	प्रा. डॉ. माधव मंदेवाड	19
6	भारतातील दारिद्रयाची समस्या आणि दारिद्रयाच्या मापन पध्दती	डॉ. संजय मुडकर	23
7	भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव आणि कृषी विकासातील बदल: एक अभ्यास	प्रा.डॉ.जितेंद्र पांडुरंगराव काळे	29
8	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल : कारणे व उपाययोजना	प्रा.व्यंकट संदीपान बिरादार	32
9	भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमिका : एक अवलोकन	डॉ. गाडेकर बी. पी	35
10	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीची भूमिका	प्रा.जाधव रूपाली , डॉ.गाडेकर बी.पी.	39
11	भारतातील पायाभूत सुविधांचा विकास	प्रा.डॉ.प्रवीणकुमार धोंडीबा सेलूकर	45
12	आर्थिक विकासात सरकारची भूमिका	डॉ.बालाजी शिवाजी राजोळे	48
13	जागतिक अर्थव्यवस्थेचा सहकारी चळवळीवरील परिणाम	प्रा.मोटे भैरवनाथ बब्रुवान	52
14	भारतातील दारिद्र्याचे आर्थिक व भौगोलिक विवेचन: एक अभ्यास	प्रा.डॉ.एस.जी. बिराजदार	55
15	पर्यावरण आणि कृषी यांच्यातील संबंध: एक पुनरावलोकन	Dr.Satish Baburao Donge	59
16	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील औद्योगिक विकास – 1991 चे औद्योगिक धोरण	पानकुरे अक्षय दिलीप	63
17	जलव्यवस्थापन	डॉ. मोहन व्यंकटराव बंडे	66
18	महिला सक्षमीकरण.	डॉ.विशाल भाऊसाहेब पावसे	70
19	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम	प्रा.डॉ.मोरे अर्जुन मोहनराव	74

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - B
ISSN : 2278-9308
December, 2022

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम

प्रा.डॉ.मोरे अर्जुन मोहनराव
(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख) वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर ता अंबाजोगाई, जि. बीड

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही येथील शेती व्यवसाय, शेतीपूरक व्यवसाय, हस्त उद्योग, कुटीर उद्योग, कारखानदारी, औद्योगीकरण, दळणवळण, उत्पादित मालाची आंतरराष्ट्रीय निर्यात इत्यादी घटकावर अवलंबून आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत श्रमातून आर्थिक उत्पादन प्रक्रियेला महत्त्व देण्यात आले आहे. या आर्थिक उत्पादन प्रक्रिया मध्ये नैसर्गिक साधन संपत्ती पासून ते कच्चामालाचे पक्क्यामालात वस्तू निर्मितीपर्यंत केल्या जाणाऱ्या प्रक्रियेचा समावेश होतो. म्हणूनच ज्या देशात उत्पादन प्रक्रिया गतिशील व नियोजित असते त्या देशाची अर्थव्यवस्था विकसित व बळकट झालेली असते. ही अर्थव्यवस्था सातत्याने विकसित व बळकट करून ती टिकून ठेवण्याकरिता सदैव नवनवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून उत्पादन प्रक्रिया गतिशील करावी लागते. म्हणूनच भारत सरकार तंत्रज्ञान आणि औद्योगिकरणावर मोठ्या प्रमाणात आर्थिक गुंतवणूक करीत आहे. तरीही भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा मोठ्या स्वरूपात परिणाम होत असलेला दिसून येतो.

जागतिकीकरण म्हणजे आपली अर्थव्यवस्था जागतिक पातळीवर खुली करणे होय. म्हणजेच देशा देशांमध्ये आर्थिक व्यापारासाठी आयात निर्यातीसाठी विशिष्ट नियमांच्या अधीन राहून आपली अर्थव्यवस्था खुली करणे होय. या खुलेपणामुळे देशा देशातील व्यापारात वाढ होऊन अविकसित राष्ट्रांना आपला आर्थिक, सामाजिक दर्जा उंचावता येत आहे. म्हणजेच व्यापार, वित्त, रोजगार, तंत्रज्ञान, दळणवळण, विदेशी स्थलांतर, पर्यावरण, राहणीमान, शासन व्यवस्था आणि संस्कृती अशा सर्व क्षेत्रातून होणारे रूपांतर होय. जागतिकीकरणामध्ये प्रामुख्याने वित्त व भांडवल यांची मालकी बाजार व स्पर्धा ज्ञान व संशोधन आणि यांना सलग्नित असणारे तंत्रज्ञान यांचा समावेश होतो.

जागतिकीकरणाची पार्श्वभूमी लक्षात घेता आपणास असे दिसून येते की,1970 च्या दशकापासून जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. या जागतिकीकरणाचे कारण आंतरराष्ट्रीय कंपन्या आंतरराष्ट्रीय नाणेनिसी व जागतिक बँक यांच्यामार्फत मागास राष्ट्रांना कर्ज पुरवठा करते.

भारताने जागतिकीकरणाचे नियम व अटी स्वीकारल्या भारताला अशी अपेक्षा होती की, भारत इतर राष्ट्राच्या तुलनेत शेती उत्पादन, औद्योगिक विकास करून जागतिक बाजारपेठावर आपली सत्ता स्थापन करेल. या आंतरराष्ट्रीय खुल्या बाजारपेठा मार्फत मोठ्या प्रमाणात पैसा कमवता येईल. हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून भारताने कृषी तंत्रज्ञान आणि औद्योगीकरण यावर मोठ्या प्रमाणात आर्थिक गुंतवणूक केली. खर्चाच्या तुलनेत उत्पादनही वाढले आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमध्ये ही उत्पादित मालाची निर्यात झाली परंतु सर्वच राष्ट्रांनी खाद्य उत्पादन, भौतिक सुविधा, तांत्रिक वस्तूची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर केली. त्यामुळे बाजारपेठामध्ये मोठ्या प्रमाणात मालाची आयात झाली. त्यामुळे मालाच्या विक्री कमी करून विक्रीकरावी लागत आहे. त्यामुळे अनेक वेळा मोठ्या प्रमाणावर तोटा होत आहे. हा झालेला तोटा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम दर्शवित आहे.

सदरील शोधनिबंधाला अनुसरून अध्ययनाकरिता पुढीलप्रमाणे संशोधनाची उद्दिष्टे मांडण्यात आली आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) भारतीय अर्थव्यवस्था व जागतिकीकरणाची संकल्पना समजून घेणे.
२) जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या चांगल्या वाईट परिणामाचा अभ्यास करणे.
३) जागतिक मुक्त अर्थव्यवस्था आणि खुली स्पर्धा यांच्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

सदरील संशोधनाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्तते करिता पुढील प्रमाणे गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

गृहीतके :

१) जागतिकीकरणामुळे भारतीय तंत्रज्ञान आणि औद्योगीकरणाला गती प्राप्त झाली आहे.
२) जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर चांगले परिणाम होत आहेत.
३) जागतिकीकरणामुळे भारतात खुली बाजारपेठ आणि मुक्त व्यापार यांना गती प्राप्त झाली आहे.
४) जागतिकीकरणामुळे भारतीय संस्कृतीचा ऱ्हास होत आहे.

प्रस्तुत गृहीतकांच्या पडताळणी करिता पुढील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता तथ्य संकलन करण्यात आले. तथ्य संकलनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रोतातील प्रकाशित व अप्रकाशित तथ्यांचा अवलंब करण्यात आला. प्रकाशित तथ्याकरिता मासिके, संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, वर्तमानपत्रे, शासनाचे अहवाल इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला. तर अप्रकाशित स्त्रोतांमध्ये एम.फिल.,पीएच.डी.चे प्रबंध खाजगी संस्थांचे अहवाल, इंटरनेट इत्यादीचा वापर करण्यात आला. सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन:

जागतिकीकरणाची पार्श्वभूमी लक्षात घेता असे निदर्शनास येते की,1991 पासून भारताने जागतिकीकरणाचा करार मान्य केला. आंतरराष्ट्रीय कंपन्या नाणेनिधी आणि बाजारपेठा सर्वच राष्ट्राकरिता खुल्या करण्यात आल्या. या उत्पादन कंपन्या आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि व्यापार यासंबंधी काही अटी घालण्यात आल्या. या अटींची पूर्तता करून कोणत्याही देशाची कंपनी कोणत्याही देशात आपल्या मालाचे उत्पादन करू लागली आहे. तसेच कोणत्याही देशाच्या बाजारपेठेत आपला माल विकू लागली आहे. त्यामुळे ज्या देशाचा विकास झाला नाही त्या देशाचा विकास होऊ लागला आहे. याचे कारण मागास देशांमध्ये दळणवळणाची सुविधा तसेच कंपन्यांमध्ये रोजगाराची सुविधा, बाजारपेठेमध्ये बाजार, व्यापार तेथील कंपन्या आर्थिक उत्पादन, येथील शेतीचा विकास घडवून येत आहे. तर जे देश विकसित आहेत त्या देशात मोठ्या कंपन्यांची मक्तेदारी होती ती संपुष्टात येत आहे. दुसऱ्या कंपन्या स्वस्त विकीत आहेत. त्यामुळे देशी कंपन्यांना मालाची किमती कमी करून मालाची विक्री करावी लागत आहे. त्यामुळे देशाच्या नफ्यामध्ये तोटा होत आहे. येथील अर्थव्यवस्था स्पर्धेतून कमकुवत होत चालली आहे. म्हणजेच देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम घडून येत आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :

जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे एका काल्पनिक विश्व अर्थव्यवस्थेकडे होणारे संक्रमण दर्शवणारी संकल्पना आहे. तसेच जागतिकीकरण ही विविध भौगोलिक क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांमध्ये वाढते सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक, व्यापारी, सांस्कृतिक संबंध दर्शवणारी व्यापक प्रक्रिया होय. या जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले चांगले परिणाम पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचे चांगले परिणाम :

१)जागतिकीकरणामुळे भारतातील शेती ही तांत्रिक स्वरूपाची बनली आहे. येथील शेती व्यवसायात तांत्रिक पद्धतीने उत्पादन प्रक्रिया केली जात आहे. शेतीमध्ये संकरित बी-बियाणे, रासायनिक खते यांचा वापर करून शेती उत्पादनात क्रांती घडून आली आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारली असून ते जागतिक बाजारपेठांचा विचार करीत आहेत.

२) दळणवळण व औद्योगिक विकास : जागतिकीकरणामुळे देशात वाहतूक सुविधा झाली आहे. गाव तेथे रस्ता, रस्ते तिथे कारखाने, कारखाने तेथे कामगारांना व व्यावसायिकांना रोजगाराची संधी उपलब्ध झाली आहे. आज प्रत्येक शहर, गाव, वस्ती, खेडे, शहराला जोडले आहे. तंत्रज्ञानाने विश्व जवळ केले आहे. औद्योगीकरणाचा गावापासून शहरापर्यंत विकास घडवून येत आहे.

३) बहुतेक व तांत्रिक सुविधा : जागतिकीकरणामुळे मानवाला आवश्यक असणारी वस्तू, मनोरंजनाची साहित्य, व्यवसायाची उपकरणे सहज मिळू लागली आहेत. तसेच मोबाईल, दूरदर्शन, विविध टीव्ही चॅनल सर्वत्र उपलब्ध झाले आहेत. त्यामुळे खेडी ही शहरे बनली आहेत.

४) आर्थिक सुविधा :जागतिकीकरणामुळे आर्थिक घटकात मोठ्या प्रमाणात सुविधा झाली आहे. बँक, सोसायटी, सहकारी संस्था, पतसंस्था, इंटरनेट इत्यादीच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व्यवहार होत आहे.

५) जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची उत्पादन क्षमता वाढली आहे.

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

६) जागतिकीकरणामुळे आशियान, नायटा, युरोपियन महासंघ यासारख्या संघटना भारताला आर्थिक मदत करीत आहेत.
७) जागतिकीकरणामुळे भारतात मोठ्या प्रमाणात औद्योगीकरण झाले आहे.
८) जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका आणि प्रभाव मोठा असल्यामुळे रोजगार निर्मिती मोठ्या प्रमाणात होत आहे.
९) जागतिकीकरणात आयात, निर्यात मोठ्या प्रमाणात होत असल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत परकीय चलनाची वाढ होत आहे.
१०) जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आर्थिक, सामाजिक आणि संस्कृतीक घटकांना चालना मिळून विकास होण्यास मदत होत आहे.
११) जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रा-राष्ट्रात विश्वास, आदर, सहकार्य वाढण्यास मदत झाली.
१२)जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक घटकात परिवर्तन घडवून येत आहे.
१३)भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा जागतिक राजकारणावर अतिशय सकारात्मक प्रभाव पडलेला आहे.
१४) भारतातील बेरोजगार आणि दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांकरिता जागतिकीकरण वरदान ठरले आहे.
१५) जागतिकीकरणामुळे शिक्षण व्यापार तंत्रज्ञान रोजगार अशा सर्वच क्षेत्राचा विकास घडवून येत आहे.
१६)जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था प्रबळ झाली असून ती औद्योगिक, तांत्रिक, भौतिक क्षेत्रांमध्ये गतीने विकास करीत आहे.

वरील प्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा सकारात्मकपरिणाम दिसून येत असला तरी जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्था व भारतातील विविध क्षेत्रावर विपरीत झालेला परिणाम ही दिसून येत आहे.

जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावर झालेला दुष्परिणाम :

१) जागतिकीकरणामुळे आकुशल व कुशल कामगारांची कामे यंत्रव्यवस्थेकडे गेली आहेत. त्यामुळे कामगार व कारागीर यांना काम मिळत नाही ते बेरोजगार झाले आहेत.
२)जागतिकीकरणामुळे सामुदायिक जीवन संपुष्टात येऊन वैयक्तिक व स्वार्थी जीवन पद्धतीला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.
३)जागतिकीकरणामुळे जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती वाढल्या आहेत. त्यामुळे गरीब व्यक्तींना जीवनावश्यक वस्तू खरेदी करणे अशक्य झाले आहे.
४)जागतिकीकरणामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत असल्यामुळे दारिद्र्याची समस्या निर्माण होत आहे.
५) जागतिकीकरणामुळे सर्वच व्यवहार नगदी पैशावर अवलंबून झाले आहेत.

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने :

भारतात खाजगीकरण उदारीकरण आणि जागतिकीकरण इत्यादीमुळे मानवी जीवन अतिशय गतिमान व खडतर झाले आहे. भारत जागतिकीकरणामुळे अनेक नवनवीन आव्हानाला सामोरे जात आहे. जागतिकीकरणामुळे शहरात उद्योगधंदे व कारखाने उभे राहत आहेत. येथे रोजगाराची उपलब्धता होत असल्यामुळे ग्रामीण भागातील मजूर, कारागीर शहराकडे स्थलांतरित होत आहेत. त्यामुळे शहरात झोपडपट्टी, रस्ते, पाणी, वीज इत्यादीच्या समस्या निर्माण होत आहेत. तसेच शहरात अति गर्दीमुळे चोऱ्या, भ्रष्टाचार, लूटमार, अपघात इत्यादी समस्या निर्माण होत आहेत. या समस्या सोडवण्याकरिता भारत सरकारला मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागत आहे.

अध्ययनाचे महत्त्व :

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम या अध्ययनामुळे देशातील कोणकोणत्या घटकांचा विकास घडवून आला आहे. या विकासाचे स्वरूप कसे आहे. याची जाणीव संशोधक, देशातील नागरिक आणि शासन इत्यादींना होण्यास सहाय्यभूत ठरेल. तसेच सदरील अध्ययनामुळे जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दुष्परिणाम काय झाला आहे त्याचे स्वरूप कसे आहे, त्याचबरोबर जागतिकीकरणामुळे देशासमोरील कोणती आव्हाने उभी राहिली आहेत याची जाणीव होण्यास मदत होत आहे.

सारांश :

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर सर्व सकारात्मक व दुष्ट परिणाम अशा दोन्ही स्वरूपात परिणाम झालेला आहे. तसेच दहशतवाद, बेकारी, भ्रष्टाचार, स्वार्थीवृत्ती, दारिद्र्य, महागाई इत्यादी समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्या सोडवण्याकरिता शासनाला मोठ्या प्रमाणात आर्थिक खर्च करावा लागत आहे याचा परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर होत आहे.

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-19

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

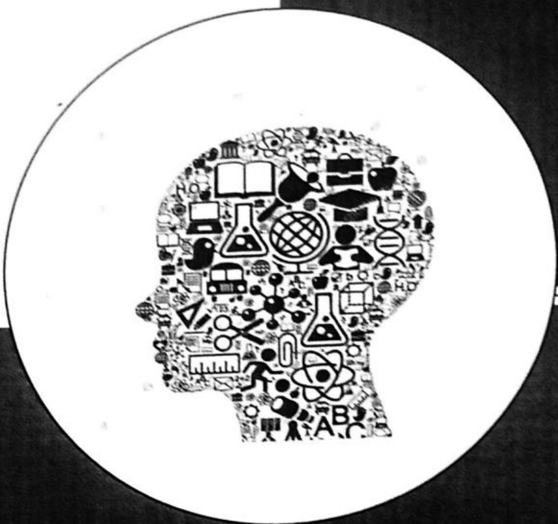

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

Assistant Professo
Vasundhara College, Ghatnand
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

20	"कुशल मानवी भांडवल निर्मितीसाठी गुंतवणुकीच्या कमतरतेमुळे लातूरच्या तुलनेत उस्मानाबादचा कमी विकास" श्री. दयानंद बी. हाके	81 to 86
21	भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये कृषी, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचे योगदान डॉ.मोरे अर्जुन मोहनराव	87 to 92
22	समाज मे महिला सशक्तीकरण का योगदान डॉ.सलमा कमरोद्दीन शेख	93 to 94
23	महाराणा प्रताप संघाचा कबड्डी खेळ क्षेत्रातील योगदानाचा अभ्यास रावसाहेब गराड , डॉ. दीपक माने	95 to 97

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075
Peer Reviewed
Vol.2 No.19
Impact Factor – 7.328
Bi-Monthly
July – Aug 2022

भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये कृषी, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचे योगदान

डॉ. मोरे अर्जुन मोहनराव
(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख) वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर ता. अंबाजोगाई जि. बीड
Corresponding Author- डॉ. मोरे अर्जुन मोहनराव
ई मेल- [illegible]@rediffmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.[illegible]

प्रस्तावना : जागतिक स्तरावर शेती उत्पादनात भारताचा दुसरा क्रमांक आहे. 2005 मध्ये भारताच्या एकूण उत्पन्नामध्ये शेती, लाकूड, जंगलसंपत्ती यांचा 18.6 टक्के वाटा होता. या व्यवसायामध्ये एकूण कामगारांपैकी 60 टक्के कामगार काम करीत होते. तसेच राष्ट्रीय उत्पादनात शेती उत्पादनाचा वाटा सातत्याने वाढत आहे. म्हणूनच भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा शेती हा मोठा घटक आहे. भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये शेती क्षेत्राची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. म्हणूनच प्रत्येक पंचवार्षिक योजनामध्ये शेतीला नेहमीच प्राधान्य देण्यात आले आहे. तसेच केंद्र व राज्य सरकारकडून शेतकऱ्यांना शेती व्यवसायाकरिता मोठ्या प्रमाणात कर्ज पुरवठा व अनुदान दिले जात आहे. आर्थिक सुविधा दिल्यामुळे हरीत क्रांती पासून शेती तंत्रज्ञान व सिंचन पध्दती मध्ये सातत्याने सुधारणा होत आहेत. या सुधारणामुळे 1950 पासून शेतीचे दर एकरी उत्पादन वाढत आहे. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय शेती उत्पादनाची तुलना केली तर भारतीय शेती उत्पादन क्षमता सर्वाधिक आहे. शेती उत्पादनात तेलबिया, ऊस, कापुस, तंबाखू, दूध, मसाल्याचे पदार्थ, कडधान्य फळबागायत, भाजीपाला, लाकुड, औषधी वनस्पती इत्यादीचे उत्पादन घेतले जात आहे. या उत्पादन प्रक्रियेमुळे मजूरवर्गाला मोठ्या प्रमाणात रोजगाराची सुविधा निर्माण झाली आहे. तसेच शेती व्यवसायाला अनुसरून लघुउद्योगांची निर्मिती झाली आहे. एकंदरीत कृषी क्षेत्रामुळे आर्थिक विकासाला गती मिळाली आहे. त्यामुळेच आर्थिक विकास प्रक्रिया गतीने घडून येत आहे. आर्थिक विकासामध्ये कृषी प्रमाणेच औद्योगिक क्षेत्राचा ही महत्त्वाचा वाटा आहे.

मुलभूत शब्द - कडधान्य, औषधी वनस्पती, पंचवार्षिक.

जागतिक औद्योगिक उत्पादन क्षेत्राच्या क्रमवारीत भारताचा 14 वा क्रमांक आहे. औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासा करिता शासन मोठ्या प्रमाणात आर्थिक कर्जपुरवठा करीत आहे. त्यामुळे औद्योगिक विकास महामंडळाची निर्मिती होत असून हे महामंडळ ठिकठिकाणी एम.आय.डी.सी.ची स्थापना करीत आहे. या एम.आय.डी.सी.मध्ये वेगवेगळया स्वरुपातील उत्पादन प्रक्रिया घडून येते. हे उत्पादन करण्याकरिता औद्योगिक क्षेत्रात कामगार मजूर यांना मोठया प्रमाणात रोजगाराची निर्मिती झाली आहे. भारतातील एकूण कामगारा पैकी 12 टक्के कामगार औद्योगिक क्षेत्रामध्ये काम करीत आहे. आज भारताच्या आर्थिक उत्पादनात औद्योगिक क्षेत्राचा 28 टक्के वाटा आहे. भारतीय औद्योगिक विकास घडून आल्यामुळे भारतीय उद्योगांची विदेशी उद्योगाबरोबर स्पर्धा वाढली आहे. तसेच सार्वजनिक उद्योगासाठी राखून ठेवलेली बहुतांशी क्षेत्र खाजगी उद्योगासाठी खुली करण्यात आली आहेत. तसेच बहुतांशी सार्वजनिक उद्योगांचे खाजगीकरण करण्यात आले. त्यामुळे उद्योगामध्ये स्पर्धा वाढून भारतीय उद्योगांची कार्यक्षमता कार्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या मालाच्या उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली आहे. भारतीय औद्योगिक क्षेत्राने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजार पेठावर

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Am[illegible] Dist. Beed 431519

आपले वर्चस्व निर्माण करण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला जात आहे.

सेवाक्षेत्राच्या उत्पन्नामध्ये भारताचा 15 वा क्रमांक आहे. सेवा क्षेत्रात देशातील 33 टक्के कामगार काम करतात. ह्या क्षेत्राचा आधुनिक काळात वेगाने विकास होताना दिसून येत आहे. 1951 ते 1980 या कालावधी मध्ये सेवा क्षेत्राचा विकास 4.5 टक्के दराने होत होता. 1991-2000 ह्या काळात सेवा क्षेत्राचा विकास 7.5 टक्के दराने झाला. भारताच्या सकल उत्पन्नामध्ये ह्या क्षेत्राचा सर्वात मोठा वाटा आहे. 1950 मध्ये हा वाटा 15 टक्के होता तर 2005 मध्ये तो 51.8 टक्के होता. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राचा वेगाने विकास होण्याचे कारण उच्च तंत्रज्ञानाचा विकास होय. माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीने सर्वच क्षेत्रात प्रवेश केला आहे. त्यामुळे उत्पादन, आर्थिक व्यवहार, व्यापार नवनवीन शोध यांची माहिती काही कालावधीतच सर्वत्र प्रसारीत होते. त्यामुळे वित्तीय सेवा, कम्युनिकेशन सेवा, वाहतूक सेवा, आरोग्य सेवा, इत्यादीच्या सेवांच्या माध्यमातून राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ होवून भारतीय विकास घडून येत आहे. सदरील संशोधन होवून भारतीय विकास घडून येत आहे. सदरील संशोधन विषयाच्या अध्ययना करीता पुढीलप्रमाणे उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधानाची उद्दिष्टये :

1) कृषी उत्पादनाचा सखोल अभ्यास करणे.
2) कृषी उत्पादन आणि राष्ट्रीय विकास यांचा सबंध स्पष्ट करणे.
3) औद्योगिक उत्पादन वाढीचे अध्ययन करणे.
4) सेवा क्षेत्राचे स्वरुप आणि आर्थिक विकास यांचे अध्ययन करणे.

सदरील संशोधन विषयाच्या अध्ययना करीता मांडण्यात आलेल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेकरिता खालीलप्रमाणे गृहितकांची मांडणी करण्यात आली.

गृहीतके :

1) कृषी उत्पादनात सातत्याने वाढ झाली आहे.
2) कृषी उत्पादनाने राष्ट्रीय विकासाला गतीप्राप्त झाली आहे.
3) औद्योगिक विकासामुळे मजूरांना रोजगारीची निर्मिती झाली आहे.
4) सेवा क्षेत्राने आर्थिक विकासाला गती दिली आहे.

प्रस्तुत गृहितकांच्या पडताळणी करिता आणि संशोधन विषयाला अनुसरुन तथ्य संकलन करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधन पध्दती :

सदरील संशोधन विषयाच्या तथ्य संकलनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रोतांचा (कागदोपत्री) आवलंब करण्यात आला आहे. या मध्ये प्रकाशित द्वितीय स्त्रोतातील संदर्भग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, शासकीय संस्थांचे अहवाल इत्यादीचा आवलंब करण्यात आला. तसेच अप्रकाशित स्त्रोतामध्ये एम.फिल, पीएच.डी. चे प्रबंध शासकीय व निमशासकीय संस्थांचे अप्रकाशित अहवाल यांचा आवलंब करण्यात आला. सदरील संशोधन विषयाच्या मांडणी करिता वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :

अर्थव्यवस्थेचा शेती हा प्रमुख घटक आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्या पैकी 68 टक्के लोक शेती व्यवसायाशी निगडीत आहेत. शेती उत्पादनावरुन देशाचया आर्थिक विकासाला चालना प्राप्त होत आहे. देशाचा आर्थिक विकास घडून आला की देशाचा सर्वांगीन विकास घडून येतो. म्हणजेच देशाच्या विकासात वेगवेगळया घटकाच सहभाग महत्वाचा ठरतो. म्हणूनच सदरील संशोधन विषयाची मांडणी पुढील प्रमाणे करता येते.

आर्थिक विकासामध्ये कृषी क्षेत्राची भूमिका :

अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाला अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. भारतीय शेती व्यवसाय म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कण्ाा म्हणून ओळखला जाते. महात्मा गांधीच्या शब्दात भारतीय शेती ही भारतीय लोकांच्या उपजिविकेचे प्रमुख साधन आहे. म्हणजेच शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आत्मा

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Am[redacted] Dist. B[redacted]431519

स्रोत : भारतीय अर्थव्यवस्था वेदीका पब्लिकेशन औरंगाबाद 2017 पृष्ठ 303.

प्रस्तुत आकडेवारी स्पष्ट करते की भारतातील सिमांत शेतकरी एक हेक्टर पेक्षा कमी असलेली लोकसंख्या 67.10 % आहे. तर लागवड क्षेत्र 22.5% दिसून येत. तसेच दरडोई उत्पन्न 0.39 हेक्टर आहे. लहान शेतकऱ्यांचे क्षेत्र 1 ते 2 हेक्टर असुन त्यावर 17.91 टक्के असून दरडोई उत्पन्न 1.42 हेक्टर आहे. निम्न मध्यम शेतकऱ्यांचे क्षेत्र 2 ते 4 हे. असून त्यावर लोकसंख्या 10.64 टक्के आहे. त्यांचे लागवडी खालील क्षेत्र 23.62% असुन दरडोई उत्पन्न 2.71 हेक्टर आहे. मध्यम शेतकऱ्यांचे क्षेत्र मते 10 हे. असून लोकसंख्या 4.25 टक्के आहे. त्यांचे लागवडी खालील क्षेत्र 21.19% व दरडोई उत्पन्न 17.38 हेक्टर आहे. शेती हा एक व्यवसाय आहे. शेतीतून वेगवेगळया पिकाचे उत्पादन घेतले जाते. हे उत्पादन शेतकरी व्यापारी आणि उद्योजक यांना मोठया प्रमाणात आर्थिक रक्कम आणि विदेशी चलन मिळवून देते म्हणूनच शेती मधील गुंतवणूक ही उत्पादक गुंतवणूक मानली जाते. भारतामध्ये सुमारे 1760 दशलक्ष हेक्टर जमीन लागवडीखाली असून त्यापैकी ओलीताखाली 42.20 टक्के आहे. तर 26.62 दशलक्ष हेक्टर जमीन अन्नधान्याच्या उत्पन्नासाठी उपलब्ध आहे. तर 1453.09 दशलक्ष क्षेत्र जमीन पडीक व कोरडवाहू आहे. हे क्षेत्र ओलीताखाली आणण्यासाठी विविध जलसिंचन योजना आणि पाणलोट क्षेत्र विकास योजनांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे शेतीचा सर्वांगीन विकास होवून आर्थिक उत्पादन वाढेल.

शेती विकासासाठी मानवीश्रम आर्थिक भांडवल आणि नियोजन यांची सातत्याने आवश्यकता असते. त्यामध्ये श्रम हा घटक मानवी असून त्याची पूर्तता करण्याकरिता जास्तीत जास्त लोक संख्याची गरज आहे. मजूर लोकसंख्या आवश्यक प्रमाणात असेल तर शेतीचा विकास झपाटयाने होतो. सन 2011 च्या आकडेवारीनुसार 26 कोटी 30 लाख लोकसंख्याची उपजीविका शेतीवर अवलंबुन आहे. त्यांचे प्रत्येक श्रमीक हेक्टरी आर्थिक उत्पादन 2072 रुपये आहे. हे आर्थिक उत्पादन राज्य निहाय वेगवेगळया प्रमाणात दिसून येते. शेती उद्योगात भांडवल हा एक महत्वाचा घटक आहे. या भांडवलाची उपलब्धता व्हावी यासाठी राष्ट्रीय बँका, सोसायटी, तारण बँक इत्यादी कर्ज पुरवठा करेतात. हे कर्ज अल्प दराने असते. त्यामुळे ते शेतकऱ्यांना परवडते.

आधुनिक काळात शेती उत्पादनात वाढ व्हावी. याकरिता शासन शेतकऱ्यांना वेगवेगळया योजनांच्या माध्यमातून आर्थिक मदत करीत आहे. जसे की, सिंचन सुविधा, पिकविमा, शेती उत्पादन नुकसान भरपाई अनुदान फळ बागायत अनुदान, शेतीच्या पाणी व्यवस्थे करीता पाझर तलाव, बंदारे, तळे, शेततळे, टुबवेल इत्यादी सुविधा मुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक नुकसानीची चिंता राहिली नाही. ते शेती व्यवसाय तांत्रिक पध्दतीने करीत आहेत. त्यामुळे शेती उत्पादनात मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे. याचा परिणाम देशाच्या विकासात होत आहे.

आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राचा सहभाग :

औद्योगिक क्षेत्र म्हणजे मोठया प्रमाणात उत्पादन निर्मिती ची प्रक्रिया निर्माण करणे. उत्पादीत वस्तुनिर्मितीचा उद्देश जास्तीत जास्त नफा मिळवुन भांडवलाचा संचय करणे होय. म्हणजेच नवनवीन उद्योग चालू करण्याची प्रक्रिया ही औद्योगिक करणाचे स्वरुप आहे. म्हणूनच कोणत्याही देशाचा विकास तेथील औद्योगिक विकासावर आवलंबुन असतो. औद्योगिक कारखाण्यातून वेगवेगळया वस्तुचे उत्पादन केले जाते. या वस्तु विक्रीतून आर्थिक नफा निर्माण होतो. या औद्योगिक विकासातून देशाची प्रगती घडून येते. देशाचा आर्थिक, व्यवसायिक, तांत्रिक विकास घडून आला की देश आत्मनिर्भर होवून राष्ट्रीय शक्ती निर्माण होते. औद्योगिकरणांमुळे कुटीर उद्योगाला चालना मिळते. कुटीर उद्योगात यांत्रिकीकरणाचा वापर घडून येतो. तसेच लघु उद्योगाला चालना मिळते. लहान मोठे उद्योग धंदे सुरु होतात. त्यामध्ये मजूरांना कामाची निर्मिती होते. तसेच औद्योगिकरणामुळे मध्यम स्वरुपाचे व्यवसाय, व्यापार, उद्योग, दळणवळणाची प्रक्रियांना

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

चालना मिळते. त्या मध्यम प्रतीच्या उद्योगामुळे शहर व ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगारांची उपलब्धता होते. औद्योगीकरणामुळे मुलभुत गरजांची पूर्तता करणाऱ्या उद्योगांची निर्मिती होते. जसेकी कापड उद्योग, शिवण उद्योग बांधकाम उद्योग, अन्न बनवणारे उद्योग, या उद्योगातून राष्ट्रीय विकासाला चालना मिळत आहे. या औद्योगीकरणामुळे कच्चा मालाला भाव मिळत आहे. त्यामुळे शेतकरी, व्यापारी, कामगार यांच्या श्रमाला योग्य मुल्य प्राप्त होत आहे. त्याच बरोबर स्थानिक ठिकाणी उद्योगाची निर्मिती झाली की स्थलांतराची समस्या सुटली जात आहे. राष्ट्रीय विकासाला गती मिळून विकास घडून येत आहे.

आर्थिक विकासात सेवा क्षेत्राचे योगदान :

सेवा क्षेत्राच्या माध्यमातून आर्थिक उत्पादनाची निर्मिती करण्यामध्ये भारताचा जागतिक स्तरावर 15 वा क्रमांक आहे. सेवा क्षेत्रामध्ये दळणवळण, बँक व्यवस्था, कम्युनिकेशन, व्यावसायिक सेवा, वितरण सेवा, बांधकाम व स्थापत्यविषयक सेवा, शिक्षण सेवा, आरोग्य व सामाजिक सेवा, पर्यटन सेवा, मनोरंजन सांस्कृतिक आणि खेळ विषयक सेवा, इत्यादी सेवांचा समावेश होतो. या सेवांच्या माध्यमातून मोठया प्रमाणात आर्थिक उत्पादनाची निर्मिती होते. तसेच कामगार, भांडवलदार व्यापारी, उद्योगजक इत्यादींना रोजगाराची निर्मिती होते. त्याच बरोबर सेवाच्या माध्यमातून मनुष्य, समाज, समुदाय, विभाग राष्ट्र इत्यादीची प्रगती घडून येते. म्हणूनच राष्ट्रीय विकासात सेवाक्षेत्राचा तिसरा क्रमांक लागतो.

सेवा क्षेत्रामध्ये कोणत्याही प्रकारच्या दृश्य स्वरुपाच्या वस्तु नसतात. सेवा ही अदृश्य स्वरुपाची असते. त्यामध्ये वस्तुंची देवघेव होत नाही. सेवा क्षेत्रातील उद्योगांना आपले लक्ष अर्थव्यवस्थेवर केंद्रीत करावे लागते. सेवाची निर्मिती व पुरवठा हे या क्षेत्राचे वैशिष्टये असुन ग्राहकांना सामान्य दर्जाच्या सेवा उपलब्ध करुन देण्याचा उद्देश असतो. सेवा क्षेत्रात प्रामुख्याने व्यापार, वाहतूक, दळणवळण, वित्तपुरवठा व व्यावसायिक स्वरुपाच्या अदृश्य सेवांचा समावेश होतो. ग्राहकांची गरज ओळखून तिची जलद व कमीत कमी किंमतीला पूर्तता करणे हे सेवा क्षेत्राचे वैशिष्टये आहे. बँकिंग या सेवा क्षेत्रातील महत्वाच्या घटकाकडे पाहिल्यास माहिती व संचार तंत्रज्ञानाचा वापर करुन किमान मनुष्य बळाच्या सहाय्याने किमान खर्चात उत्तम व चोवीस तास उत्कृष्ट सेवा देण्यात येते.

उत्पादकता, उपयुक्तता, क्षमता, टिकावूपणा आणि संभाव्यता यात सुधारणा करण्यासाठी माणसाने आपल्या ज्ञानाचा व वेळेचा उपयोग करुन केलेल्या सर्व बाबी सेवा क्षेत्रात येतात. अशा अदृश्य सेवांत सुधारणा करणे सल्ला देणे मदत करणे इत्यादी प्रक्रिया घडून येतात. सद्या स्थितीत सेवा क्षेत्राची व्याप्ती वाढत असून सेवाच्या प्राप्ती करिता नागरीक मोठया प्रमाणात आर्थिक खर्च करीत आहेत.

आर्थिक विकासात सेवाक्षेत्राचे 54 टक्के योगदान आहे. सेवा क्षेत्राचा 2017-18 मध्ये विकासदर 8.1 टक्का होता. तो 2018-19 मध्ये 7.8 टक्के होता. ज्या क्षेत्रामध्ये मंदी आहे त्याच्या उत्पादनदरात वाढ होत नाही त्यामध्ये हॉटेल, पर्यटन, व्यापार परिवहन संचार माहिती प्रसारण लोकप्रशासन आणि संरक्षण व्यावसायिक सेवा ही जनसेवा आहे. या सेवाच्या माध्यमातून रोजगाराची निर्मिती होत आहे.

व्यापार सेवा क्षेत्रामध्ये 2017 ते 2019 कालावधीत काही प्रमाणात आर्थिक उत्पादन घटले. विदेशी बाजारपेठेत मालाची निर्यात मंद झाली तसेच बँकिंग अर्थव्यवस्था मंदावली त्यामुळे आर्थिक विकास घडून आला नाही. तर कम्प्युटर आणि आईसीटी सेवा क्षेत्रामध्ये वाढ झाली. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत व्यापार वाढला. देशाच्या आर्थिक उलाढालीत वेग आला राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झाली. आरोग्य सेवा मध्ये ही वाढ झाली. ती 7.4 टक्के होती. या उत्पादन वाढीचा उपयोग आरोग्य विकासावर करण्यात आला. आरोग्य सुविधा मधून इतर घटकाचा विकासात 60 टक्के रक्कम खर्च करण्यात आला. थोडक्यात सेवा क्षेत्राच्या योगदानातून भारतीय विकासाला गती मिळाली आहे. आज भारतातील सर्वच क्षेत्राचा विकास घडून आलेला दिसून येतो.

Assistant Professor

डॉ.मोरे अर्जून मोहनराव

[illegible]

[illegible]

सेवा क्षेत्रामध्ये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होत आहे. [illegible] [illegible] [illegible] औद्योगिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, [illegible] घटकावर [illegible] कसा परिणाम होतो याचे अध्ययन करून येत आहे.

सारांश :

आर्थिक विकासामध्ये कृषी, औद्योगिक, आणि सेवा क्षेत्राचे योगदान हा अध्ययन विषय [illegible] काळात [illegible] [illegible] उपयुक्त आहे. राष्ट्रीय विकासामध्ये त्या घटकाचा स्पष्ट उल्लेख होत नाही म्हणून हे घटक दुर्लक्षित होत नाहीत असा कृषी, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्र यांची [illegible] अधुनिक [illegible] पिढीला होण्याकरिता प्रस्तुत विषयाचे अध्ययन उचित ठरते.

संदर्भसूची :

1) [illegible] सामाजिक संशोधन पध्दती व तंत्रे, [illegible] प्रकाशन, नागपूर.

2) [illegible]

3) [illegible]

4) [illegible]

5) [illegible]

6) [illegible]

7) [illegible]

8) [illegible] पब्लिकेशन्स, [illegible]

9) [illegible] [illegible] दिल्ली.

10) [illegible] प्रकाशन, पुणे.

11) [illegible] [illegible] प्रकाशन औरंगाबाद.

12) www.[illegible].com

<http://www.[illegible].com>

13) https://wikipedia

डॉ. [illegible]

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Dr. Sakharam Waghmare
2022-23 (1)

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

184

(3)

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue:XXVIII,Vol.I,July 2023 To Dec. 2023

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Nectar Production, Chemical composition and Pollinators in Tecoma stans (L.) Juss ex Kunth **Dr. Deepa Dhaware**	1
2	Concept, Importance And Development Of SHGs In India **Dr. Gajanan Sonone**	5
3	To Study The Economic Function In Nanded City **M. U. Deshmukh**	13
4	Environmental Conservation and Telecommunication Technology **Dr. Sakharam Waghmare**	18
5	Status of Women In India Through The Ages **Dr. Haji Begum**	23
6	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रावर वस्तू आणि सेवा कराचा परिणाम **गजानन वानखेडे**	30
7	अमरावती जिल्ह्यातील नगरपरिषदांच्या आर्थिकस्थिती -उत्पन्नाचे स्त्रोत **दिनेश भास्करराव खेरडे**	35
8	पर्यटनांचे नवीन परिमाण - ग्रामीण पर्यटन **डॉ. रुपाली कांबळे**	41
9	स्वातंत्र्यपूर्वकालीन ग्रामीण साहित्य स्वरुप **अनुप वानखडे**	48
10	पंडीत नेहरु यांचे परराष्ट्र धोरण आणि अलिप्ततावाद **डॉ. श्याम पुंडलिकराव पाटील**	54
11	महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वाराज्यविषयक विचार **डॉ. बी. व्ही. पुल्लागोर**	59

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXVIII, Vol. I, July 2023 To Dec. 2023 18

Environmental Conservation and Telecommunication Technology

Dr. Sakharam Waghmare
Head, Dept. of Geography and Research Guide,
Vasundhara College of A.C.S, Ghatnandur

4 **Research Paper - Geography**

ABSTRACT

At present, SG technology has started to be used in many large parts of the world. Therefore, towers, small cells and B. T. S. (electronic technology similar to this) is likely to increase significantly. As a result G. H. Global warming (global temperature) will increase by increasing emissions of G (greenhouse gases) and carbon dioxide. In order to reduce the adverse impact of the telecommunication sector on the overall environment, as well as to reduce energy consumption and to avoid the increase in global temperature, there should be a shift towards renewable sources of energy.

Introduction:

With the invention of steam power in the 18th century, mass production began with the help of machinery. Since then, air and water pollution has started to increase on earth. Further, as industrial technology spread throughout the world, the world experienced the highest levels of pollution in the 20th century. Increasing emissions of greenhouse gases and carbon dioxide have resulted in global warming. Hence the term climate change came forward today.

Climate change is the biggest challenge facing the world today. For this, all the countries of the world should come together and find solutions to reduce the emission of greenhouse gases and carbon dioxide in the atmosphere. If rapid steps are taken to improve agriculture, industry, and service sectors to maintain a balanced ecosystem, this will help mitigate climate change.

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXVIII, Vol. I, July 2023 To Dec. 2023 20

is then powered by a diesel generator and connected to a battery backup, which means that the use of fossil fuels emits greenhouse gases and carbon dioxide, resulting in an increase in global temperatures. Moreover, since the energy used to operate these towers is very expensive, its cost is recovered from the use of telecommunication services.

India ranks second in the telecommunications market in terms of number of subscribers. Broadband rates in India are among the lowest in the world in this market. According to the latest report by TRAI, there were 1.15 billion mobile users in India till 31 May 2022. And there were about 800,000 broadband connections. Most of them were connected through mobile. All of them were connected by telecom towers and small cells. These towers contain mobile transmitters and receivers (called base trans-receiver systems or BTS). Antennas are installed on these towers to transmit and receive the mobile signal to connect to mobile devices like headsets, iPads, laptops, etc.

Mobile broadband has grown exponentially during the Covid-19 pandemic. Because broadband is being used for things like video conferencing, Unified Payment Interface (UPI). The proliferation of mobiles and broadband has led to an increase in the number of towers, cells and BTS. You will notice that in the next column.

TOWER AND BTS GROWTH IN THE LAST FIVE YEARS

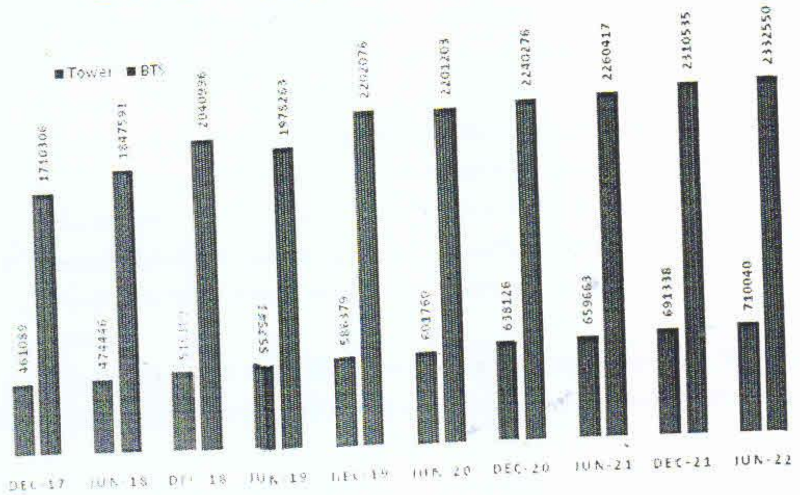

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXVIII, Vol. I, July 2023 To Dec. 2023 21

The above figure shows the growth of Telecom and BTS in the last 5 years and many of these towers are located in rural and hilly areas where the grid power supply is not so stable and rural areas experience power cuts so the towers have to depend on DG sets. 5G technology is expected to significantly increase towers, small oil and BTS. As a result, greenhouse gas and carbon dioxide emissions will increase. An overall increase in global temperature will lead to climate change that we are currently experiencing.

Solution:

To reduce the overall environmental impact of the telecommunications sector, we first need to take steps on two major fronts.

1) Minimize energy consumption for electronics, design electronics, buildings and consumer goods in a manner that promotes environmental balance and
2) Effective planning of the network with the aim of reducing the electricity demand and shift to renewable sources of energy to reduce the impact of global temperature rise.

For that we will come up with the following solution plan.

1) Reducing energy consumption
2) Proper use of 5G technology
3) Efficient use of network operations is important and in the future intelligent power systems based entirely on artificial intelligence will be developed. It will automatically provide different levels of power depending on the time of day or usage.
4) Shifting to renewable energy sources – wind power, geothermal power, fuel cell need to be considered. Moreover, environmental balance and conservation can be achieved by planning appropriate solutions to the obstacles faced while using renewable energy sources. For that, it is necessary for environmentalists to create proper public awareness while using technology.

Conclusion:

In fact, ultraviolet rays coming from the sun to the earth are more dangerous than mobile radiation. Therefore, fear has arisen in people's minds in the name of mobile radiation. In the year 2014, the World Health Organization (WHO) has stated that "the

Objectives:

1) To study distance communication technology.
2) To study the environmental impact of telecommunication technology.

Keywords: 1) Telecommunication technology 2) Environmental degradation

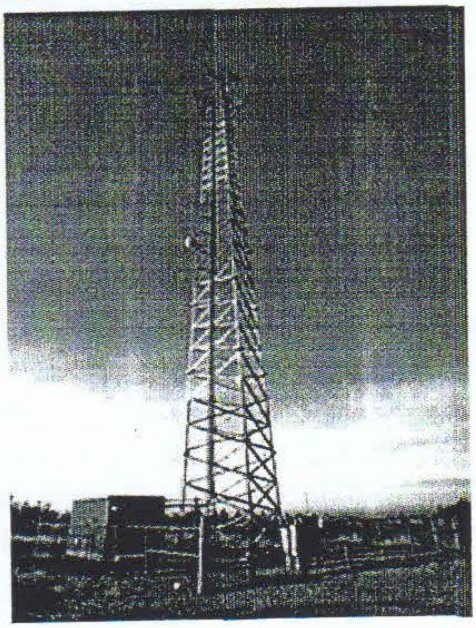

Research Methods:

Primary and secondary materials have been used in preparing the present research essay. In order to collect information, government and semi-government reference books, books, magazines, statistical reports, national and local newspapers and various websites on the internet have been collected and analyzed using appropriate methods.

Subject Explanation:

Today telecommunication services have become an integral part of our life. People are connected to each other through phone calls, SMS and internet. Telecommunication towers play an important role in this process. In order to avoid any interruption in the operation of telecommunication network tower, it needs to be continuously supplied with electricity, mainly from the power grid. When the power supply is interrupted. The tower

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXVIII, Vol. I, July 2023 To Dec. 2023 22

use of mobile phones has not been found to have any adverse effects on health. Even the exaggeration of the film has created fear. In fact, the increasing penetration of broadband and mobile devices has led to a significant increase in telecom towers as well as associated electronics base stations (under-tower electronics). Mobile networks based on 5G technology are expanding rapidly across the world, including in India, due to which the number of towers and small cells is increasing rapidly. There is a need to use non-conventional renewable sources of energy using advanced technologies to reduce greenhouse gas and carbon dioxide emissions and maintain environmental balance.

References :-

1) Yojana Magazine.Oct.2022-Pages 36, 37.
2) https://www-bbc.com
3) https://maharashtratimes.com
4) https://maxmaharashtra.com
5) https://newsonair.gov.in

IMPACT FACTOR 6.20

Tudme sir

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXIII, Vol. - I
Year-XII, Bi-Annual(Half Yearly)
(June 2022 To Nov. 2022)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 7276301000
9637935252 / 9503814000

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@ gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published By :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)India.

SPECIAL EDITOR

Dr. E. Sivanagi Reddy
'Sthapathi'
Dept of Archaeology & Museums,
Hyderabad (A.P.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napate
Pune, Dist. Pune .M.S.

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies,University of Barlin.
Barlin. (Jermany)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Dr. Deelip S. Arjune
Professor, Head, Dept. of History
J. E. S. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,
S.K.N.G. College,
Karanja Lad, Dist. Sashim(M.S.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S)

DEPUTY EDITORS

Dr. Rajendra Ganapure
Professor,Head, Dept. of Economics,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. B. K. Shinde
Professor, Head, Dept. of Economics,
D. S. M. Mahavidyalaya,
Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Vijay R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Mahadeo S. Kamble
Dept. of History
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. S. R. Patil
Professor, Dept. of Economics,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Shirur Tajband, Dist. Latur(M.S.)

CO - EDITORS

Dr. Allabaksha Jamadar
Professor, Head, Dept. of Hindi,
B.K.D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi,
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed.(M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology,
Gondawana University,
Gadhciroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Dr. M. Veeraprasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, Dist. Anantpur (A.P.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	A Thematic Analysis of Chetan Bhagat's Five Point Someone **Dr. Tudme Jagannath Vithalrao**	1
2	E - Resources in Academic Libraries **G. S. Darade**	7
3	Effect Of Practicing Sports Among People with Various Heart Diseases **Khan Nehal Ahemad**	15
4	किन्नरों की सामाजिक अवहेलना **डॉ. विलास नागोराव कांबळे**	20
5	गरोदर स्त्रियांसाठी आहार- एक अभ्यास **डॉ. मिनल गावंडे**	25
6	संत साहित्य : तौलनिक अभ्यासाच्या दिशा **डॉ. पंडित जी. राठोड**	31
7	भटक्या विमुक्तांच्या जीवन जाणिवांचा वेध घेणारा समर्थ लेखक : अशोक पवार **गणेश काकडे**	40
8	भारतीय क्रीडाप्रकारात मुस्लीम खेळांडुचे योगदान **डॉ. प्रभाकर आबाजी पंडित**	46
9	डॉ. आंबेडकरांच्या कार्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. प्रदिप लक्ष्मणराव अंबोरे**	51
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद **डॉ. श्याम दुतोंडे**	60

1

A Thematic Analysis of Chetan Bhagat's Five Point Someone

Dr. Tudme Jagannath Vithalrao
Dept. of English,
Vasundhara Mahavidyalaya,
Ghatnandur, Dist. Beed

Research Paper - English

ABSTRACT

The novel Five Point Someone not only concentrates on IIT but friendship and love also at its core. It is a story of three emerging students tied in a bond of friendship and their exposure to life. The novel can be termed as a black comedy which is full of action, fun, witty dialogues and sex. Bhagat gives a minute description of hostel life, road-side dhabas, vodka drinking and sexual activity.Bhagat's novels are largely youth-centric and deal with consciousness and concerns of youth. In other words, his novels don't deal with the established themes in Indian writing in English such as partitions, dislocation, moral sensibility and so on. He has presented everything from the point of view of the youth of India. In this sense, he can be treated as the spokesperson for the new generation as he has depicted the issues related to youth such as their frustration, struggle, ambitions, romance and concerns in his novels. He has provided the platform to Indian youth to read about themselves, learn to live in a social milieu which is growing faster. He used the language of the contemporary youth which is not ostensible and ungrammatical. His novels represent contemporary society hence functions as the mirror to the world.

Keywords: *frustration, struggle, ambitions, romance, Grading System, Suicide.*

becomes the voice of the young generation. His themes are centred around the contemporary middle-class youth. He uses the language of the young generation who are interested in SMS's and short messages. He deals with school and college life, cricket, corruption, inter-caste marriages, a romance which appeals to today's youth. His narrative style is simple and can be enjoyed by the readers. His stories are fast-paced like Bollywood movies with a melodrama.

His five novels, *Five Point Someone, One Night @ the Call Center, The 3 Mistakes of My Life, 2 States* and *Revolution 2020* deal with lives of young Indians who have to pursue a particular dream. All these books are remarkable as they remind us of school and college life, romance, childhood games, religious atmosphere, metro culture, politics and communal tensions. All his characters belong to middle-class people, possessing no heroic qualities, thus representing average young Indian. Their consciousness towards various issues in their lives make them suffer inwardly and outwardly. With the help of their consciousness, they can achieve what they want. They have to undergo many trials to achieve the desired success.

Though Chetan Bhagat is not considered as a writer of social novels, his narrative technique reveals his consciousness and concerns to the various social incongruities. In his very first novel *Five Point Someone,* he expressed his concern for the depression which is resulted by the pressure of grading system and the survival of young aspirants in one of the prestigious institutions in India. These prestigious institutions are hailed as the seats of learning. Ironically, these institutions proved a failure in providing the required happiness and security which is essential for the strong building of a nation. The characters in the novel, under tremendous pressure, commits mistake one after another. The novel presents the darker side of the education system. The characters in the novel suffered a lot to cope up with the grading system patters, examination-oriented teaching, assignments and viva-voce, thus, killing the spirit of experimental learning. The characters, Hari, Ryan and Alok are the victims of socio-cultural consciousness.

The novel *Five Point Someone* is largely autobiographical in nature. Chetan Bhagat shares his consciousness and concerns in Indian Institute of Technology, New Delhi. He was the underperformer at IIT, yet he never speaks like a looser, rather he is in

the mood of celebration of the freedom from his experiences at IIT. He is not writing about his consciousness and concerns but also about the consciousness and concerns of the contemporary young generation. While choosing the characters for his purpose, he takes care of each class of readers. The narrator of the story, Hari, belongs to middle-class and can be treated as a self-portrait of Chetan. Ryan Oberoi, a rebellious boy and having innovative ideas, represents a rich family. There is Alok, an awkward, bespectacled boy from a poor family, who joins the IIT only to eradicate the poverty of his family and for the sake of financial stability. In this way, Bhagat gives due credit to each class from the rich to the marginalized poor class.

It appears as if he were on the high spirits with a hangover of vodka from his IIT days, and in his hilarious mood, and somewhat with the art of a cartoonist, he distorted a line here, a mark there and exaggerates a trait elsewhere so that even when a realistic picture is drawn, seriousness disappears and Chaucerian pleasantness takes over. Nevertheless, the portrayal of his characters is quite life-like. Without using much of description and largely through dialogues, Bhagat creates some memorable characters. In this respect, Hari, the narrator of the novel, does not leave his character untouched. (Srivastava: 126)

Hari, Ryan and Alok became friends on the very first day. Hari Kumar, the narrator of the story, never discloses his family background. His consciousness allows other characters to speak out their minds. He just wants to be with his friends and his beloved Neha. Ryan, the rebellious and innovative, can be termed as 'angry young man'. His consciousness does not allow him to accept the established education pattern and rebels against it. He longs for love and affection since his childhood which, he thinks, his parents had denied it. His parents are intimately involved in handicraft business and they kept him in the boarding school. Ryan, in his early days, missed the love and affection of his parents which he found in his friends. He loves science very much and hates the IIT system because it does not support innovative ideas. He wanted to enjoy the golden fun years of his life. Alok, who belongs to a poor family, needs a good job to sort out his family matters. His mother was the only earning member in his family. She has not bought a new sari for her for the last five years. Half of her salary regularly went to support her husband's

medical treatment. Besides, his elder sister was at marriageable age which is another cause of major worry for his family. The older she gets, people will demand more dowry. He is conscious enough of his responsibilities towards his family and he is under pressure to fulfil it. His future is important to him to support his father, mother and sister.

Hari is a passive onlooker. His consciousness is divided into his friends, his lady love and of course, grades. He dreams to be like Ryan. He belonged to a middle-class family. His father was a colonel in the army. There is a discipline in his house. He was brought up in that discipline which creates a kind of fear in his mind. He always fumbles speaking to senior, though he knows the answers. At the end of the course, he feels very happy because he met his best friends at IIT.

Ryan is undoubtedly the leader of the group. He is handsome, stylish, sporty and a spoiled brat. He is innovative in his ideas and hates the established system. He believes that students should be judged on the originality of their ideas and not based on grades. The purpose of education should be to achieve excellence in the select field. He looks at things froma different perspective.

Alok is a completely different kind of guy. His consciousness is only related to getting good grades and secure a good job to help out his family. Since his childhood, he has not enjoyed the company of good friends. Now he has Hari and Ryan and he wanted them, at the same time he criticizes Ryan and Hari. He protests against all Ryan's ideas and later on becomes the part and parcel of it.

The novel's best moments are fueled by a towering speech by Cherian towards the end. Chetan Bhagat believes that we have to come out of the traditional education system to meet new contemporary challenges and offer skill-oriented education. In technical education, students should feel free to express innovative and creative ideas. Every student has the potential which should not be judged on the scale of grades. There are plenty of examples in the world of average students reaching the pinnacle, thus setting an example to others. Bhagat also comments on the approach of the professors. Professors are biased and do not allow a prolific change in the system. They do not care for original thoughts and stick only to the text. There is no freedom of expression for innovating ideas. The students, such as Hari, Alok and Ryan, with low grades are considered nuts,

losers, muggers and so on. But they are the true lovers of life, innovative, freedom-lover and creative.

One, believe in yourself and don't let a GPA performance review or promotion in a job define you. There is more to life than things – your family, your friends, your internal desires and goals. And the grades you get in dealing with each these areas will define you as a person. (FPS: 261)

Thus, the novel *Five Points Someone* brings forward the story of three friends who rebelled against the established education system and later on accepted it. Chetan Bhagat dealt with the consciousness of the youth towards education, family, friendship and love. To quote Bhagat himself:

There you go. I've told you the four thunderstorms – disappointment, frustration, unfairness, and isolation. You cannot avoid them, as like the monsoon they will come into your life at regular intervals. You just need to keep the raincoat handy to not let the spark die. (Symbiosis July 14, 2008)

References :-

1. Bhagat, Chetan. *Five Point Someone*, New Delhi: Rupa and Company, 2004.
2. Bhagat, Chetan, "*Speech given at the orientation programme for the New Batch of MBA*", Symboisis, Pune, July 24, 2008.
3. Sablok, Reena. *The Emergence of the Indian Best-Seller: Chetan Bhagat and his Metro Fiction.* New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors (p) Ltd, 2013
4. Panchamukhi, V. R. *India Vision 2020.* Economic Reforms in India. Eds.Singh.Bishwa Nath, Shrivastava, Mohan Prasad, and Prasad, Narendra. New Delhi: APIIPublishing Corp. (2003): 01-45 Print.

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Pudme sir

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXV, Vol. III
Year - 13 (Half Yearly)
(Jan. 2022 To June 2022)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913, 09637935252,
09503814000, 07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani, Dist. Parbhani.(M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Assessment of fluoride concentrations Manjara dam water of Beed District, Maharashtra state **Vinod N. Kale**	1
2	Cinematic Adaptation of literature: A Study of Shakespeare's Play **Dr. Jagannath Vithalrao Tudme**	6
3	My Novel Experiment in Teaching English **Dr. Deepak More**	9
4	Medical Humanities: Pandemic Narratives of Covid-19 Period **Dr. Vibhati V. Kulkarni**	13
5	जयशंकर प्रसाद की काव्य-कृतियों में नारी **डॉ. वसंत पुंजाजीराव गाडे**	18
6	शोषण, दमन का दहकता दस्तावेज अल्मा कबुतरी **डॉ. शितल गायकवाड**	26
7	कृषि विकासावर हवामान बदलाचा परिणाम **डॉ. मधुकर ताकतोडे**	32
8	बंजारा समाजातील स्त्रीयांची संस्कृती आणि बदल **डॉ. सुनिल आनंदराव राठोड**	40
9	मराठवाड्यातील कांदबरी लेखनातून चित्रित होणारी ग्रामसांस्कृती **बापूराव भगवानराव पवार**	45
10	समकालीन मराठी कादंबरी **बाबासाहेब सखाराम माने**	50
11	वि. वा. शिरवाडकरांच्या समग्र नाटकांचा एक विवेचक अभ्यास **डॉ. यशवंत राऊत, सुनंदा लक्ष्मण शिसोदे**	56
12	भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा विकास : एक दृष्टिक्षेप **डॉ. अजय वसंतराव गव्हाणे, नृसिंह पांडूरंग बिरादार**	62

Cinematic Adaptation of literature: A Study of Shakespeare's Play

Dr. Jagannath Vithalrao Tudme
Dept. of English,
Vasundhara College,
Ghatnandur, Dist. Beed.

2 Research Paper - English

ABSTRACT

The aim of present research paper is to study the film adaptation of literature. The major focus is on the play by William Shakespeare. Since the birth of the film, there is relationship between the literature and film. Literature is an expression of the writer's mind. The director uses camera as a writer uses pen. The film makers adapt the literature into the film for entertainment and information of the masses. This research is based on the film Othello by Oliver Parker which has been inspired by William Shakespeare's play of the same name Othello.

Key Words : Film, Othello, adaptation, literature, medium, audience.

Introduction :

Literature and film are the different mediums. They play the key role to record the culture of the man. The film medium is depend upon the literature. Literature is the expression of the writers : experience, imagination and personality. There is relationship between literature and film since 1902. 'A Trip to the Moon' (1902) is considered to be the first adaptation of the film world. 'George Melies' was the director of the film.

Film is audio visual medium. While the process of adaptation, there take place changes between the source material and film. The changes occur according to the need of the film medium. 'Othello' is William Shakespeare's one of the great tragedies. It has been adapted into the film in 1995 by Oliver Parker. This research is about the the study

of differences between the play and film Othello. Oliver Parker has planted some additional scenes into the film.

Differences between play and film Othello:

Dance of Desdemona:

There is celebration of victory over Turk. Everyone is happy. Desdemona is also happy due to the victory over Turk under the leadership of her husband Othello. In the hall, the crowd appears. Iago, Cassio, Othello and all the knights appear while sitting on the chairs. Desdemona starts her dance. She is looking towards Othello who is sitting before her. He is observing the dance of his wife Desdemona. Othello too joins the dance. He dances with Desdemona. Now, all the soldiers dance out of happiness of triumph.

Othello's fantasy dreams :

Othello is sitting alone. His mind is full of the thoughts about the relationship between Desdemona and Cassio. He visualizes the intercourse between Cassio and Desdemona. He can not bear their intercourse even in the imagination. Othello looses his heart when he thinks about Desdemona's adultery. At that time, Iago becomes very happy as he observes the helpless situation of Othello from little distance.

Iago's use of chess piece :

Iago does not bear Cassio's high rank over him. Othello has decided to go to Cyprus to fight against Turk's invasion. Iago plans to destroy the lives of Desdemona, Othello and Cassio. He takes the chess piece and places the black king and white queen. Now, he inserts the white knight between the king and queen. The black king stands for Othello, white queen for Desdemona and white knight for Cassio. Othello throws all the pawns away. Through his chess piece, Iago suggest to destroy the lives of Desdemona, Othello and Cassio.

Handkerchief scene :

Iago plants the seed of Desdemona's adultery into the mind of Othello. Othello feels unwell when Iago reveals the Desdemona and Cassio's relationship. Othello goes to Desdemona. His face is sweating. Desdemona asks him about his bad situation and she removes the sweat of his face with her handkerchief. Now, they go away from that

point because of the presence of Emilia - a wife of Iago. Emilia wants to tell Desdemona to carry her handkerchief with her but she has already left the place with Othello. Emilia takes the handkerchief to her home. Iago snatches the handkerchief from her and happily throws it into the air.

Iago's peeling of fruits with dagger:

Iago is peeling the fruits with a dagger. Cassio and Desdemona are standing close to each others. They are little distance away from Iago. Iago wants to take revenge on Desdemona, Casio and Othello. He uses hateful words for Desdemona and Cassio while peeling the fruits.

Intercourse between Desdemona and Othello:

In this scene, Desdemona and Othello appear while doing intercourse. This scene shows the modern version of Oliver Parker's Othello.

Desdemona and Othello's dead bodies in a boat:

Othello kills to Desdemona having doubt that she has relationship with Cassio. When Othello understands about innocence of Desdemona, he kills himself with a dagger. Finally, the soldiers carry the dead bodies of Desdemona and Othello by the boat and drop them into the sea.

Conclusion:

This research paper is helpful to understand the film theory and to elaborate the film adaptation of William Shakespeare's play Othello. There is relationship between the literature and film since the birth of the film. Film stands on the basis of literature. A director is a creator of the film. In accordance with the film medium, he creates changes. The director Oliver Parker has inserted some additional scenes into the film Othello.

References :-

1) Cartmell, Deborah, ed. The Cambridge Companion to Literature on Screen, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
2) Leitch, Thomas, The Oxford Handbook of Adaptation studies, Oxford University Press, New York, 2017.
3) Linda, Hutchon, A Theory of Adaptation, Routledge, New York, 2006.
4) Othello. Directed by Oliver Parker, Columbia Pictures, 1995.
5) Shakespeare, William, Othello, Rupa, New Delhi, 2005.

IMPACT FACTOR
6.20

(Tudme sir

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

HI-TECH

RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXV, Vol. - I

Year - XIII, (Half Yearly)

Aug. 2022 To Jan. 2023

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913

09423346913 / 09503814000

07276305000/ 09637935252

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com

visiongroup1994@gmail.com

mbkamble2010@gmail.com

Published by :

JYOTICHANDRA PUBLICATION

Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (**Mob. 09423346913**)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. B. M. Gore
Principal
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed(M.S)

Dr. Dileep S. Arjune
Professor & Head, Dept. of Economics
J. E. S. College,
Jalna, Dist. Jalna(M.S.)

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Nilam Chhangani
Head, Dept. of Economics,
SKNG Mahavidyalaya,
Karang Lad, Dist. Washim(M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. Murlidhar A. Lahade
Dept. of Hindi,
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed(M.S)

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V. R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G. S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology
Gondawana University
Gadchiroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Balasaheb Patil
Head, Dept. of Economics
C. K. Thakur College,
Panvel, Dist. Raigad (M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	John Masters-Coromandell- A Journey Through the Female World Seeming a Journey from West -East **Dr. Tudme Jagannath Vithalrao**	1
2	Use of Multimedia In Library And Information Science Education **G. S. Darade**	10
3	The impact of COVID -19 on Sports Physical activity and its effect on social development **Dr. Mahesh Ramakant Patil**	21
4	The Difference and Similarities Between Female and Male Soccer Players **Khan Nehal Ahemad**	24
5	रोजगार हामी योजनेला महाराष्ट्रात लोकचळवळीचे स्वरुप **उत्तम पी. भालेराव**	29
6	फास्ट फूड खाण्याचे दुष्परिणाम **डॉ. मिनल गावंडे**	34
7	ग्रामीण साहित्यातील वास्तव व लेखकाची भूमिका **डॉ. पंडीत राठोड**	39
8	बाल कामगारांच्या समस्या **डॉ. प्रदिप लक्ष्मणराव अंबोरे**	45
9	भारतीय कुटूंबाच्या बदलाचे स्वरुप एक सामाजिक अभ्यास **डॉ. अंगद व्यंकटराव कोते**	50
10	बीड तालुक्यातील आत्महत्याग्रस्त शेतकरी कुटुंबातील स्त्रीयांचा दर्जा : समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. यादव घोडके**	55

Issue - XXV, Vol. I
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Aug. 2022 To Jan. 2023

1

John Masters-Coromandell- A Journey Through the Female World Seeming a Journey from West -East

Dr. Tudme Jagannath Vithalrao
Dept. of English,
Vasundhara Mahavidyalaya,
Ghatnandur, Dist. Beed

Research Paper - English

The short sketch of John Master's life and career serves to introduce him. It needs to be followed up with an account of them emerging. British attitudes towards India and Masters relation with the natives. It will become apparent that Master's Sympathy for India was genuine but coloured by Orientalist emphasis. His interest in Indian history and culture was not blighted with a sense of exteriority but his interiority is with imperialistic dimensions. It stems from the desire to strengthen the Raj, Masters truly belonged that Raj had made mistakes and that the Mutiny was the natural and logical outcome of it and that a proper understanding of the Indian mind was the basic requirement for proper governance. While Masters might not have been strictly guided by the Orientalist dictum that knowledge is power, he could not fail to work with notion behind him. He is not innocent, but on that account he is not a realist or an unrepentant imperialist. It is precisely this on the orientalist themes. The image of India can be constructed from sources like state papers private letters memoirs, diaries and travel accounts. They constitute a remarkable body of political thought or opinions which exercised a strong influence on the formulation of British policy in India. The earliest of the British attitudes towards India, covering roughly the period from 1780 to 1810 was conservative. The Chief Spokesmen of this attitude were Edmund Burke, the Whig parliamentarian and orator William Jones, the noted Orientalist, and William Robertson, the historian, Thomas Munro and Mount Stuart Elphinstone, the Governess of Madras and Bombay respectively.

Coromandell is the first Savage novel. it was published by Michael Joseph in 1955. It is written in two parts. The first part is set in England and the second part is sent in India of early 17th century. It will come under pre-mutiny of Voyaging to India and the second part deals with embedded philosophical theme of finding out the truth M.E. Meru, a golden mountain – man search for gold and self realization. The novel has the imaginative of Vasco-da-Gama's quest for finding a sea routs to India. In this part the Englishman, is a Voyager. Therefore he has been called as a Jaso Savage, the first of the Savage family. He is the fictious hero on the model of D.Gama. The story is combined with events history of 17th century and romance.

In this novel romance initiates the pastral love story of Jason. He is twenty years old. He belongs to a farmer's family because his father himself is a farmer. And does not have knowledge of reading and writing. As he belongs to the Savage class, he is made fun in Shrewford. Class consciousness is major element that works significantly. Jason is a name chosen by a parson. In this respect he is taken to a preacher. Then he develops the idea of going away to seek his fortune. He was helped by a Poacher, Vovy giving him a map. It helped him to reach his destiny.

To reach his destiny: The Youngman moved slowly under the edge of the plain, in the Shadow of the last hedge. He moved as though watchers lay in wait for him in the moonlight. He paused at tussock of grass and again in the shadow of group of elms, and looked ahead, to right and left and behind, then he moved on (C-5).

On the way he meets Jane Pennel, Hugo's sister a girl friendly with the wives of farmers and labours in the forest. Jason meets Jane at the time of 'Oak and Horn Harvest Dance'. They dance and their ecstatic dance attracted every one. A farmer's illiterate son turns a wonderful dancer, which pushes him above him station. He has traveled from a country. The girl a labour's daughter, belongs to a literate upper class could teach him and show him the letters of the Alphabet. Then she had read aloud to him from the book, but haltingly:

For the words were long and strange. It was a book about a man's travels in foreign countries and as he lay listening he thought: when we marry will have to go away to escape sir Tristram's anger. He saw her standing on the deck of the ship, her lips

parted and her pale red hair streaming out behind her in the wind (C.49).

They search over the rim of the world for all marvels, for whales, cachalots and dolphins, flying fish and the magic lights turning in the waves under the ship. But she stopped reading soon and when he began to talk longingly of those Voyages as if they were reality, she shook her head impatiently and wanted to be told about ferrets and fitchews and she told him that he smelled of the farm and reminded him that she could marry anyone she choose even the kings son because she was Jane Pennel but before the reading when the y first saw each other under the trees, she had not thought of how he smelled or what he wore but only ran breathlessly in to his arms. The making love ended her love, but began his love.

He came to the edge of the pastured, when he had killed the fae. The manor hedge was fifty yards a heat in the darkness, and the rain dripped on the home Spain hood he wore on his head. The hounds knew him, because each time she came to the spinny she had pretended to be walking two of them and they had cocked their big heads and whimpered.

He crossed the field, slipped though the hedge, and worked past the outhouse until he stood under the wall of the manor. He had been here once or twice, but at the side doo; waiting with a basket of eggs or ham that the Pennels had bought from his father. The house was built all of new small bricks, and the window had many leaded glass panes. It looked new, raw and ungainly but he thought it must be comfortable inside. Once, when Jenny the serving maid, opened the door to him, he had seen only the big kitchen. Another time the door beyond the kitchen had been open, and through there it was different from any thing he had ever seen. There was a oak paneling in big carved squares from floor to ceiling, and tapestries hanging and a whiff of beeswax polish coming out over the smell of cooking in the kitchen, and he had seen a table with carved legs, and two big globes standing on it, and through there the floor was made of little oblong wooden blocks. Then Jenny gave him a salicy remark and he had to slap her round buttocks, and inner closed door. He did smell strong in to the room. The smell seems to be more powerful. It inspires him and takes her in his arm:

And kissed her. That was what she wanted most from him ever since the Oak

and Harm. She was dressed only in her shift, and she pressed her spiced mouth against his. He opened his eyes to look past her head through the window as they kissed. .... She felt his breath by her ear then he whisper, will you marry me Jone? If you will, we'll go away, and then we can discover everything together (C-52).

In this way he proposes to Jane of going away after their marriage, for which she is not prepared because they differ in their dreams. The chance wind, the unexpected killing of Hugo takes Jason to Fowler, who finds a talented dancer in Jason. Fowler gives him a letter with a deceitful purpose. The letter is addressed to master Dick. Lanthard to use Jason as a dancer which puts Jason in a dangerous situation because he has to dance to the tunes of Dick for his survival and because of her he meets Emily, who hints the way to Coromandel. She averts the duel between Jason and master Dick. She has a dream of making money by dancing having comfortable property and leading a happy life with Jason. Dreams of both the dancers do not tally Jason, an institutional dancer, does not want to be a professional. There is another woman who is after Jason, Mabel Dempster a plump woman who appoints a tutor to teach him. She too can not hold him because of his dream:

Love wasn't enough. Suppose this wild dream he had of coromandel, would not die after she had fed him and wined him and made him comfortable? Then he might run away he might. But the clock strikes for him, too. He is going to learn that you don't have to travel to discover things. She had learned that through not being allowed to travel, but it was hard to teach the lesson to anyone, harder to a Youngman, hardest of all to teach it to Jason (C.PP 92-93).

Perhaps she could find enough wisdom to diver his position for movement in to some other kind of passion to show him how to translate his dreams in to poetry, or music? By the good lord who would blessed her, she would be happy then. He thought she did not know that he was in love with Emily. He was very young and she did not mind it when his eyes wandered over the young women in the cockpit, just because she said she did not mind. The danger was how much did Emily love him? She was a dancer and loosed woman. For herself – she looked down at the ring on the her plump fingers she had little to fight with, except money and love. They were more use together then young

protecting India and Indians. But it turns futile and all his hopes turn to dust with all his unfounded adventurous spirit he feels disgusted and comes to Simon, the pearl procurer. Catherine, who had met him few years ago, a girl with dim eye sight, comes to him. She comes with his map and other things which he had left with Parvathi and were given to her by Parvathi. She looks after him. Jason has lost all his human touch and is possessed by much of animal instinct. So he steals the pearls from Simon and even tries to kill him when Catherine and Jason were on the road. Jason was robbing and Catherine was persuading him from immoral acts. On the road they happens to come across a gang of thergges who rob them of their valuable goods. For the sake of this they had been to the courts of the king of Krishnapur. There instead of getting justice, they were arrested with the help of fifteen year old girl. They escaped from the king inducting the king with the prospect of great treasure. But none of the officials of the Moghal kingdom is able to trust and understand the secrecy of the map. It is the only the Empress's poet able to feel the importance of the map and sends him to Ishmael, the court librarian. He was the only learned person who could read and understand the contents of the map. Ishmael straightened his back out of his box and said:

I cannot find it. You'll have to take my word for it; there is grove doubt among scholars as to whether this famous magic mountain Meru actually exists. Do you know what the trouble is? He waited, his expert eyes behind the scratched lenses fixed on Jason (C.254). Further, I'm at raid the may is useless, as a map is useless, as a man. look at this. Loo at that. Hills – here? There are none. The man who made this map had never been near India. He had heard of the Himalayas. He has marked them here – not bad, not bad, the castle of the Holy men? I wonder what that might be. His voice lost the gloom and began to quicken and sharpen. 'Badrimath might fit, though he saw a small crease of worry flit across Catherine's face (C-255).

There is a turning point in the novel which turns out to be a highly philosophical and spirituous. In this part Jason's journey starts to search material wealth etc.m and afterwards he changed his life in to spiritual and speaks high regards of the Hindus thought most of the Gods live up there in Himalaya (C-259).

The effect of the atmosphere of the old library is significant on both:

reform – to make impossible to explore India. Its nature and wealth is an outstanding theme. Man's Journey from materialism to spiritualism is another theme. Between to there are themes of love and the factor of chance. Jason's singing catch of the attention of Catherine, the daughter of Dond' Alvarez. Luck pushes him from the uncertain to the certain. Parvati, the Devadasi, wrongly assumed to be the princess, is a gift of time and situation. She interprets the language and gestures of the king of Maniruppu. It is in her presence that Jason becomes diplomat:

He'd keep his ears open and his mouth shut, except to nod and say 'yes' sometimes. The people from the king to Parvathi, would read secret meanings in that, and in his silence and then that'd answer with remarks which once would have seemed meaningless to him, but now would give him a clue as to what they had thought he meant the first time (C-147).

Catherine, the half blond girl, whose dreams more is tally with Jason's than those of all the earlier fine women, is the only one who can came very near to understanding Jason's dreams. She refills life in to a near dead man on the road and in the Himalayas. She is one of the two parents Catherine – and myself, for her to find a use for (C-293). Further it is Jason's journey through the female world seeming a journey from west-east to grab material wealth. It is a journey from illusion reality, from dream to realization. Jason, the man is as wise as the wisest man who writes the bank's the child of situation, a kite that flies in the imaginary world.

The novel Coromandel, has portrayals of women of both European and Indian. There are four women – Mary, Jane, Emily and Mobel Dempster – who push, Jason in to the higher plane turn by turn and stage by stage. Mary a village rustic and innocent, who just dreamt of living a quiet and simple life in Jason's farm hour could not understand Jason's dream, Jane, a sensible girl, who could marry a king if she wished. She read many books and made him to be acquainted with the world of books yet could not marry him.

The obstacle to the marriage is partially that she too could not understand his dream – Jason killing her brother unexpectedly – did not allow them to Emily, a shrewd civilized girl, who guides Jason to the gate of the mysterious land, however, had a dream

which could not tally with Jason's and so she could not marry him. Mobel Dempster a middle aged woman, who made Jason learn reading, too, could not Mary him. Each, in her own way, is responsible for Jason reaching his destination to realize his dream. Third person omniscient. Narrative technique is used in this novel. the title is apt to express the feelings of the novelist.

Dialogue is important technique in this novel. The novelist uses not only characterizing the men and women but also for analyzing their feelings and emotions in order to authenticate them in to the situation is of the narrative dialogue depending upon their class, position, region and the emotional state.

References:-

1. Vimala Rao, 'Foreign Writers on Indian' ; John Masters- The Bhowan Junction, The Literary Criterian. Ed: C. D. Narasimaiah, Uni. Of mysore Dhvanya loka, 1956, vol. 2 (summers F. P 41-42)
2. John Clay, John Masters: Regimented Life, London 1972, f.p 180-181
3. Coramandel, London: Michael Joseph, 1955
4. Badiger. V. R. "India as Woman of Immorality", an unpublished article.,
5. Green berger, Alan J, "The British images of India: A Imperialism (1880-1940) London: OUP, 1969.
6. Hemen way, S.I, Novel of India: Anglo-Indian Novel, Kolkata: Writers Workshop 1970.
7. Islam, Shamsul, Chronicles of Raj, London: Macmillan Press Ltd, 1979.
8. Singh, Bhupal, A Survey of Anglo-Indian Fiction, London: curzon press 1935.
9. Tarinayya, M. "East West Encounter" Kipling and Reading publis, Edc. D. Narasimah, Mysore: Dhyanyaloka, 1967, P.280.